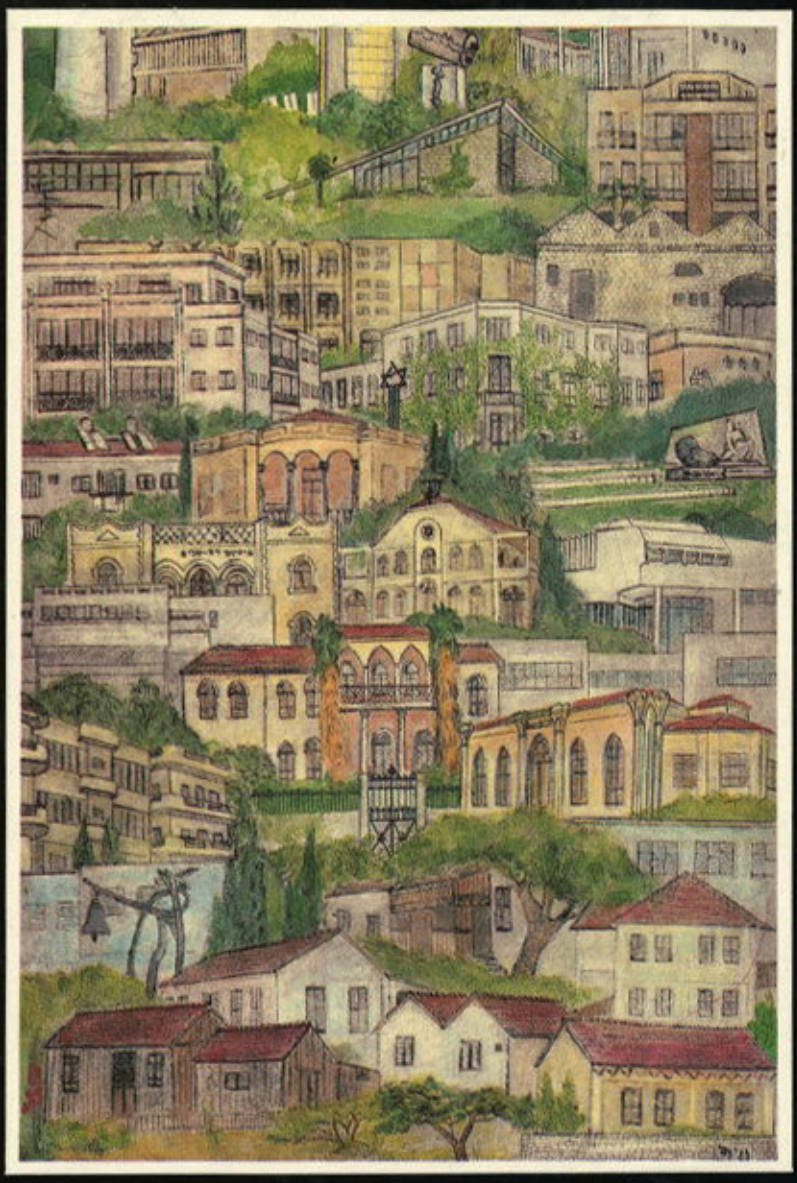
רחובות - עיר וגנים

מדריך למטייל

ישראלה קומפטון

עיריית רחובות, האגף לחינוך ולתרבות
החברה להגנת הטבע • סניף רחובות

רחובות - אתרים ואטרקציות

מדריך לתיירים

ישראלה קומפטון

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

עיריית רחובות, האגף לחינוך ולתרבות

החברה להגנת הטבע, סניף רחובות

ה מ ע ר כ ת :

יצחק אלישיב	מנהל האגף לחינוך ולתרבות
יוסף אשר	עוזר מנהל האגף לחינוך
משה גונן	דובר העיריה
רבקה עמיעד	משרד החינוך והתרבות, האגף לתכניות לימודים

עריכת הלשון	**: רבקה שביט**
כתבנות	**: חוה קמרינסקי**
עריכה גרפית	**: דורית שטרן**
מפות	**: עטרה לזרוביץ**
תמונת שער קדמי	**: לילי פדר**
תמונת שער אחורי	**: שושנה לויט**
צילום תמונות השער	**: דוד ברקן**
הדפסה	**: דפוס "שהר", רחובות**

תודתנו נתונה לאוריה בן-ישראל
על עזרתו בייעוץ ובהנחיה

שנת המאה לרחובות, אדר תש"ן, 1990

© כל הזכויות שמורות

פ נ י מ י

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אֲנָשִׁים אוֹהֲבִים בְּ"אֱמֶת" אֶת עִירָם

לֹא רַק מִשּׁוּם שֶׁהֵם גָּרִים בָּהּ וּמַכִּירִים אוֹתָהּ כְּפִי

שֶׁהִיא הַיּוֹם – כִּי אִם מִתּוֹךְ שֶׁהֵם יוֹדְעִים אוֹתָהּ

וְרוֹאִים אוֹתָהּ אֵיךְ הִיא הָיְתָה בְּרֵאשִׁיתָהּ.

(**החופש הגדול או תעלומת הארגזים** - נחום גוטמן)

תוכן העניינים

דברי פתיחה 1

אתרים ברחובות 3

מוסדות ומפעלים* 25

תיאום מועדי ביקורים 37

מסלולים

פנייה למטיילים 39

ליד המסילה 41

מ"דרך הים" ל"דרך הנשיא" 61

הגבול המזרחי 79

מה"רמה" ל"ראס דוראן" 99

"תימנה" 117

הגבול הדרומי - מערבי 151

כפר גבירול 165

"עמק הטל" ו"גבעת המערב" 183

מ"הר החול" לקריית מדע 199

"גבעת האהבה" 221

"לב רחובות" 243

רשימת האתרים ברחובות 279

מפת רחובות 281

---

*) המידע לפרק זה נתקבל מן המוסדות והמפעלים.

*"**מולדת היא פיסת הקרקע הניבטת מחלון ביתי**" – אמר הפרופסור מרטין בובר, כאשר התבקש להגדיר את המושג מולדת.*

ולנו, תושבי רחובות, המולדת היא סביבתנו הקרובה – העיר רחובות.

מי שאוהב את "מולדתו", שואף להכיר אותה היטב; להכיר כל מבנה וכל רחוב בעיר, להכיר את הנופים ואת הצמחייה הטבעית והתרבותית של סביבתה, וכמובן, להכיר את תולדותיה. במסגרת תכנית הלימודים הרגילה, אנו מקדישים פרק מיוחד ללימוד על העיר שלנו. אבל השנה, במלאת מאה שנים לעירנו, החלטנו להרחיב את היריעה ולעסוק בנושא רחובות בכל הכיתות – בין כותלי בית הספר וגם ביציאה אל השטח. בחודש אדר, החודש שבו נוסדה רחובות, יצאו כל תלמידי עירנו לטייל ברחובות העיר ובסביבה הקרובה. בספר זה תמצאו אחד-עשר מסלולי סיורים שנועדו להדריך את המורים, את התלמידים או כל מטייל בודד. המסלולים יובילו אותנו ברחובות העיר, בשכונותיה ובמוסדותיה, ויוציאו אותנו אל שבילי הפרדסים ואל משעולי הגבעות. נוכל לקרוא בספר מעט מתולדות העיר, מאז ייסודה ועד היום.

אנו מקווים שכל תושבי העיר ימצאו עניין בספר הזה, וייעזרו בו בכל עת שירצו לצאת לסייר בעיר ובסביבתה, ולאו דווקא בשנת המאה; כי רק מי שמכיר את מולדתו "דרך הרגליים", יודע לאהוב אותה ואף ליהנות ממנה.

תודתנו נתונה לכל מי שעזר לנו להוציא את הספר, ובמיוחד לגב' ישראלה קומפטון, שהשקיעה מאמצים רבים ללקט את החומר, לכתוב את הדברים בצורה מעניינת ולהביאם לדפוס.

מיכאל לפידות
ראש עיריית רחובות

יצחק אלישיב
מנהל האגף לחינוך ולתרבות

רחובות, אדר תש"ן

אתרים ברחובות

יש בעירנו אתרים רבים בעלי חשיבות היסטורית, ובתים המייצגים סגנון ארכיטקטוני, צורת בנייה או חומרי בנייה. יש אתרים ארכיאולוגיים שאפשר לראותם בעין ואחרים שאפשר לציין רק את מקומם. נוסף לאלה יש בתחומי העיר מספר ניכר של אתרי טבע ונוף וכדאי להכירם.

מתוך רשימה ארוכה של אתרים כאלה, נבחרו 60 אתרים, ועליהם יסופר בקצרה בחלק זה של החוברת. על אתרים אחרים אפשר לקרוא בפרק המוקדש למסלולי הטיולים, כל אתר במסלולו.

1. בית אייזנברג אהרן - רח' עזרא 2

אהרן אייזנברג היה היוזם של גאולת אדמת דוראן ושל הקמת המושבה רחובות. הוא היה ה"גנן" (האחראי לנטיעות) של נחלות חברי "מנוחה ונחלה", מייסד אגודת "נטעים", חבר ועד המושבה מיום ייסודה ויושב-ראש הוועד בשנים 1900-1922; ממנהיגי ציבור האיכרים בארץ.

הבית נבנה בשנת 1902 בסגנון בתי הראשונים ברחובות. החומה שהקיפה את החצר ומבני המשק נהרסו.

2. בית אייזנברג זלמן - רח' עזרא 32

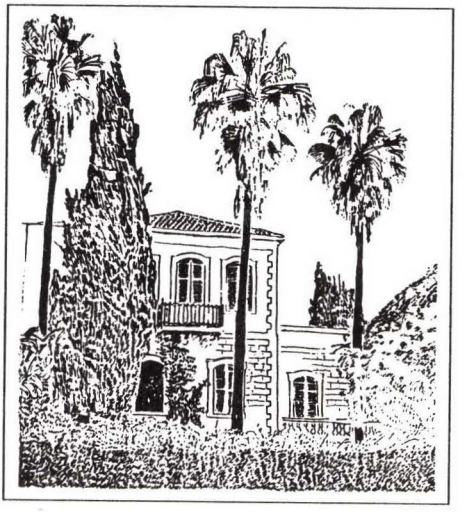
בית זה הוא היחידי שנותר מבין חמשת בתי הפועלים שנבנו בשנת 1896 על ידי חברת "עזרא" מברלין, בשכונת הפועלים הראשונה בארץ.

מהחומה שרד קטע קטן ומבני המשק נהרסו.

3. בית אייזנברג עובד - רח' יעקב 21

עובד בן אהרן אייזנברג, היה מפעילי התאחדות האיכרים.

הבית היפה נבנה בשנת 1922. החצר מוקפת חומת אבני כורכר ובתוכה עצי אקליפטוס גבוהים. מבני המשק נהרסו.

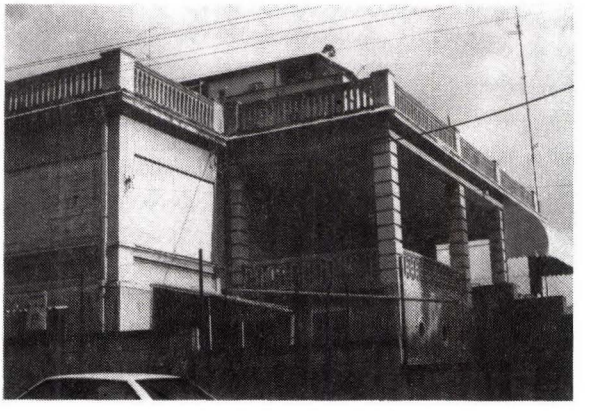

4. בית ברוידה יעקב -
רח' מנוחה ונחלה 56

יעקב ברוידה היה ראש אגודת "מנוחה ונחלה" בוורשה. הבית נבנה בימי העלייה השנייה (1908 ?) והיה מן המפוארים בבתי רחובות.

בשל צורתו ובשל האחיות בלובשטיין (המשוררת רחל ואחיותיה) שהתגוררו בו, אנשי המושבה כינו את הבית "מגדל שלושת האחיות".

5. בית גורפינקל מנחם -
רח' אייזנברג 2

הבית המרשים נבנה בשנת 1928 על ידי מנחם גורפינקל שהגיע לארץ מארצות הברית ונטע פרדס במושבה.

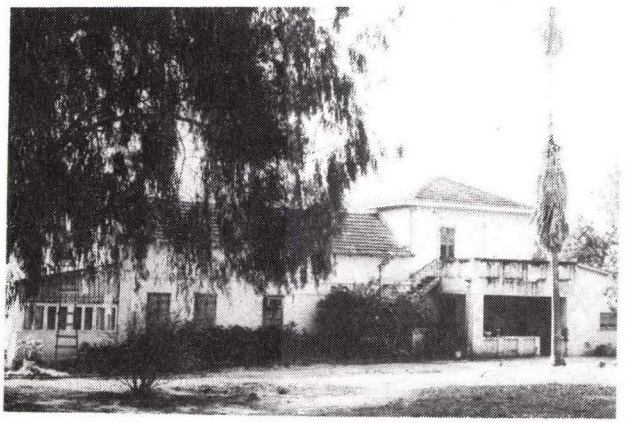
הבית הזה היה בשעתו הקיצוני בבתי המושבה (ברח' הרצל) ולכן במאורעות 1929, נקבעה על גגו עמדת הגנה.

6. בית דונדיקוב אברהם יהושע - רח' יעקב 32

בית זה היה השלישי שנבנה במושבה. הוא נמצא בראש הגבעה של חרבת דוראן (ראה להלן), הגבעה שעליה הוקמה רחובות.

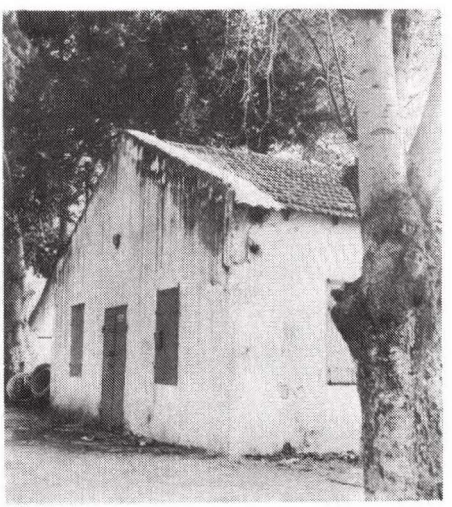
בונה הבית היה ממייסדי רחובות וחבר הוועד הראשון של המושבה.

לאחר שמשה סמילנסקי נשא את אסתר לבית דונדיקוב לאישה, הוא עבר להתגורר בו, והבית היה לאחד הבתים המרכזיים ביישוב העברי.

בחצר נמצאות אבני בית-בד עתיקות ושדרה של עצי אקליפטוס גבוהים וזקנים מתנשאת במרכזה. מהחומה שהקיפה את החצר נותרו קטעים בלבד ומבני המשק נהרסו.

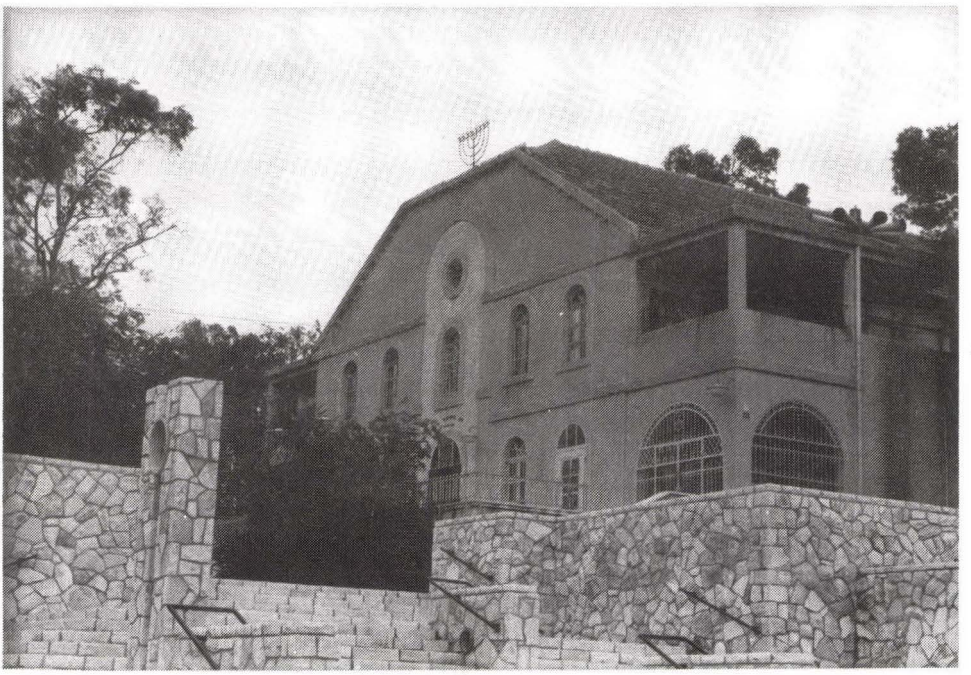
המבנה הקטן, הסמוך לרחוב יעקב, היה במקורו חנות של יהודה מינקוב. לידו, ניצב בארבעים שנותיה הראשונות של רחובות פעמון המושבה, ולכן נקראה הגבעה בשם "גבעת הפעמון."

7. בית הבאר - רח' מנוחה ונחלה 7

לאחר שנידלדלו מי הבאר העתיקה (ראה: כיכר הבאר), נחפרה ברחובות הבאר הראשונה. הבאר נחפרה בשנת 1919 על ידי ועד המושבה.

8. *בית-הכנסת "אוהל שרה"* - רח' בנימין פינת רח' מנוחה ונחלה

בית-הכנסת נבנה בשנת תרס"ד (1903) בכספי תרומה של יעקב ברויידה ורעייתו סימה, והיה בית-הכנסת הראשון במושבה. לפני כן התפללו בצריף ה"שאלאש" - מבנה ציבורי ששימש למטרות שונות, בשנותיה הראשונות של רחובות.

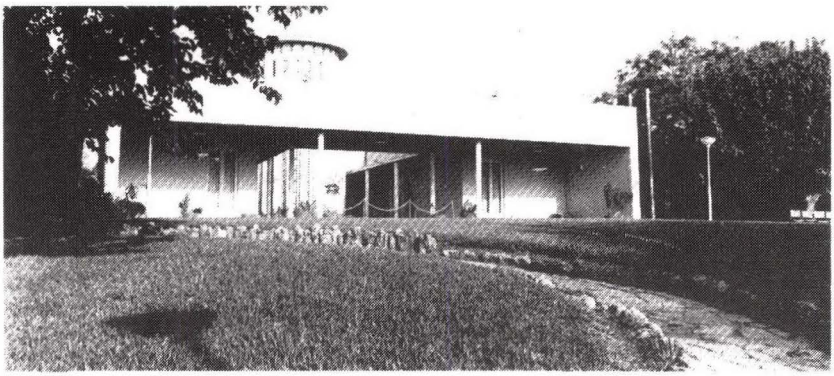
9. *בית-הכנסת של עולי חייזאן*

רח' מנשה קפרא 40-42

בניין זה הוא אחד משלושת הבתים הראשונים שנבנו בשכונת שעריים עם היווסדה, בשנת 1909, והיחידי ששמר על צורתו המקורית.

במבנה שוכנים שני בתי כנסת, זה בצד זה: הימני שייך למשפחת צדוק מדאר והשמאלי (אינו פעיל כיום) שייך למשפחת דוד בן שלמה קפרא.

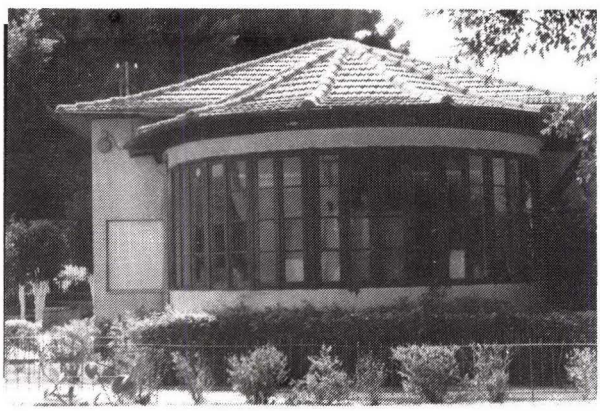

10. בית הנשיא וייצמן - רח' הנשיא הראשון

הבית נבנה בשנת 1936, לפי תכניתו של האדריכל המפורסם אריק מנדלסון, כבית מגורים לד"ר חיים וייצמן, הנשיא הראשון של מדינת ישראל. בשל יופיו והידורו נהגו לכנותו "ארמון הנשיא".

למרגלות הבית נמצאת אחוזת הקבר של הנשיא ושל רעייתו.

11. בית הספר למלאכה לבנות שערייס ומראורק - רח' ארלוזורוב 5

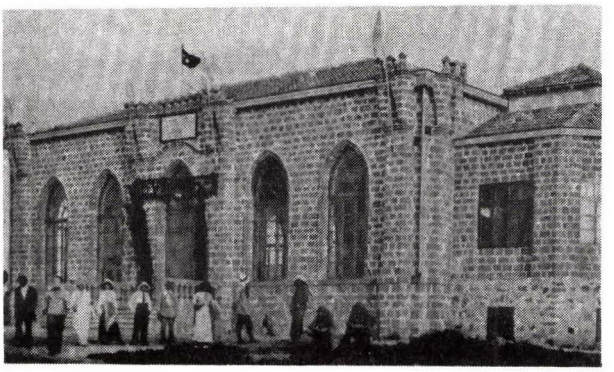

המוסד הראשון מסוגו בארץ, נוסד בשנת תרצ"ה (סתיו 1934) על ידי ד"ר מאיה רוזנברג. הוא נועד להקנות השכלה לבנות העדה התימנית ולהכשירן לחיי עבודה. במהלך השנים, עבר המוסד לידי ויצ"ו, והיום הוא בית ספר תיכון מקצועי.

בית הקברות הוקם בשנת תרנ"ד (1894) בחלקת אדמה של א"ז לוין-אפשטיין, שהיה יושב ראש ועד המושבה בעשר שנותיה הראשונות ונציג אגודת "מנוחה ונחלה".

בבית העלמין הישן קבורים ראשוני המושבה, מייסדיה ובוניה. יש בו חלקה צבאית ובה קבורים רבים מבני רחובות שנפלו במערכות ישראל.

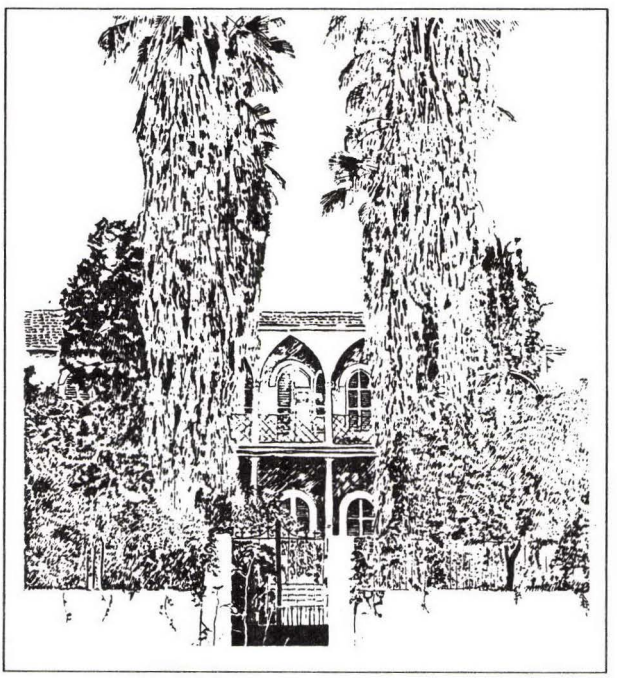
13. בית העם - רח' יעקב פינת רח' מנוחה ונחלה

בית העם נבנה בשנת תרע"ב (1912) על ידי חברת "כרמל", חברה לשיווק יינות יקבי הברון. חברת כרמל הוקמה על ידי ראשי אגודת "מנוחה ונחלה", מייסדי רחובות.

בית העם שימש כמרכז החיים התרבותיים, החברתיים והציבוריים של המושבה.

14. בית זקס אפרים -
רח' מנוחה ונחלה 54

הבית נבנה בשנת 1908 על ידי אפרים זקס, שעלה מארצות הברית, והיה הגדול והמפואר בבתי "רחובות הקטנה".

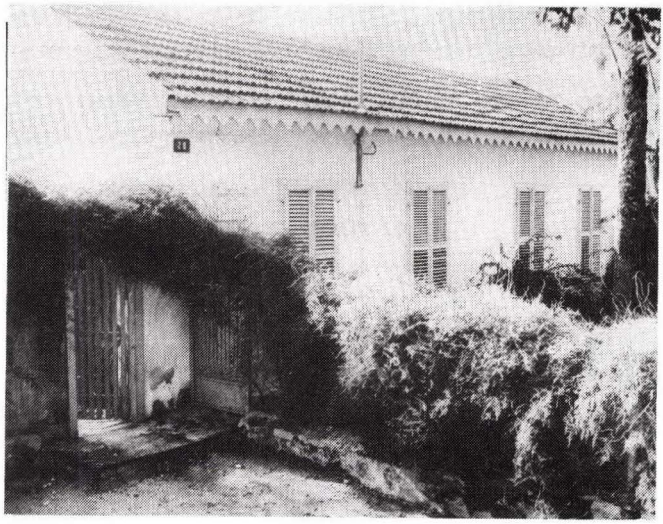
בבית נערכו קבלות פנים לכל האורחים החשובים שביקרו במושבה.

בבית זה התגורר טוביה מילר, חתנו של זקס, ממנהיגי ציבור האיכרים, משכיל רחב אופקים ובעל ספרייה פרטית ענקית.

15. בית זלצר דוד - רח' מנוחה ונחלה 43

בית הדירות הראשון ברחובות נבנה בשנת 1935. הבית בנוי בסגנון ה"באו-האוז" (סגנון חדש באותה תקופה). באותו מקום לפני כן היה בית מגורים של משפחת זלצר, ומטבח פועלים שבו סעדו כמה מבין המפורסמים שבאנשי העלייה השנייה.

16. בית יוספזון לייב - רח' יעקב 20

בית זה היה בית המגורים הראשון שנבנה ברחובות (בחזית הבית - שלט המציין זאת). הבניין הוא אב-טיפוס לבתים הראשונים במושבה מבחינת סגנון הבנייה, חומרי הבנייה, והחומה המקיפה אותו (נראית טוב יותר מחצר בית מס' 18). אבן הפינה לבית הונחה בט"ו באב, חג הכרמים, תר"ן (1890). בי"ט בכסלו תרנ"א נערכה בבית יוספזון האספה הכללית הראשונה של המושבה ונבחר הוועד הראשון.

17. בית מדאר הלוי זאהר (יאיר) - רח' שבתי 2

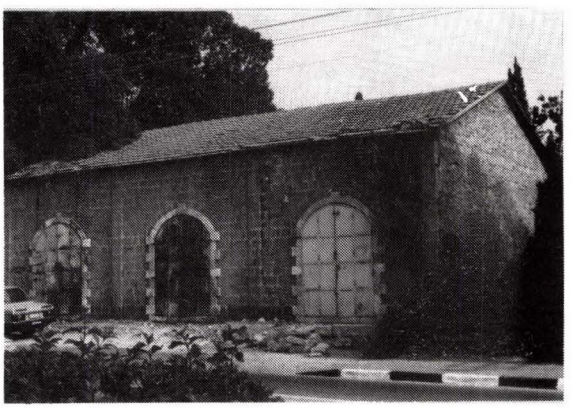
הצריף של זאהר מדאר, מעולי חיידאן שהגיעו לרחובות בשנת 1909, הוא אחד מבתי ה"טולמה" - צריפים שנבנו בסיועה של הקרן הקיימת לישראל בשנת 1910. מאוחר יותר הוסיפו קירות של אבני כורכר, בחלק הפנימי של הצריפים.

18. בית מקוב בתיה - רח' יעקב 11

הבית נבנה בשנת 1890 על ידי בתיה מקוב, האישה היחידה שהייתה בעלת נחלה משלה בין המייסדים, ומהדמויות הבולטות של רחובות בראשיתה.

בחצר הבית היה טאבון ששימש את נשות המושבה לאפיית לחם. במרתף היה יקב. חזית הבית שונתה, אבל החלק האחורי והמרתף נשארו כפי שהיו.

19. בית מקוב מרדכי - רח' מנוחה ונחלה 42

הבית נבנה בשנת 1910 על ידי מרדכי, בנה של בתיה מקוב. בבית זה התגורר ד"ר הרמן (צבי) מוסקוביץ, שהיה רופא המושבה בשנים 1910-1916.

ליד הבית יש מבנה של אבני כורכר מלוכדות ב"דבש" כפי שהיה מקובל באותם ימים, אך ללא טיח על הקירות. מבנה זה שימש בעבר כאסם תבואות וכמחסן שקדים.

20. בית סלוצקין - רח' מנוחה ונחלה 58

הבית היפה והמרשים נבנה בשנת 1910 (?) על ידי מר סלוצקין, יהודי מאוסטרליה.

בימי מלחמת העולם הראשונה התגורר בבית קציץ תורכי ולאחר הכיבוש הבריטי גר כאן גנרל שובל, מפקד הפרשים האוסטרלים והניו-זילנדים.

הבית, השוכן בראש גבעה, היה בשעתו הבית הקיצוני במושבה ולכן, בשנות המאורעות (1921, 1929 ו-1936-1939), היו בו עמדות הגנה ותחנת איתות.

כיום שוכנת בבניין הנהלת בית הספר התיכון על שם עמוס דה-שליט.

21. בית ספר סמילנסקי - רח' יעקב 42

בשנת 1900 נבנה מבנה האבן הראשון בשביל בית הספר של המושבה. לפני כן למדו בחדר ב"שאלאש", ומשם עברו לצריף ברח' בנימין. הבניין נבנה בכספי תרומה של חברת "כרמל".

בית הספר ברחובות היה הראשון שבו למדו ודיברו עברית, בהברה ספרדית, והיחידי שבו לימדו ערבית כשפה יחידה זרה (ולא צרפתית או גרמנית, כפי שהיה מקובל).

22. בית קלר חיים - רח' לוין
אפשטיין פינת רח' סמילנסקי

הבית היפה והציורי נבנה בשנת 1928, במורד "גבעת האהבה". סגנון הבנייה שלו אופייני לסגנון הבנייה של שנות ה-20.

23. בית קנטרוביץ ניסן - רח' יעקב 2

בית זה הוא בית המגורים השני ברחובות. מתחת לבניין היה מרתף יין. בחצר היה היקב הראשון של "אגודת הכורמים" הרחובותית, שנוסדה בשנת תרס"ג (1903). שלא בעונת הבציר שימש היקב כאולם תיאטרון וכאולם התעמלות של "מכבי" רחובות.

את היקב אפשר לראות טוב יותר מחצר בית מס' 170 ברח' הרצל.

24. גבעת "גבעתי" - שכונת אושיות

הגבעה נמצאת במזרח השכונה, ובראש הגבעה - ברכת מים. למרגלות הגבעה בנתה הסוכנות היהודית מחנה צריפים לפליטי השואה. בתחילת מלחמת העצמאות שכן בצריפים מטה גדוד 52 ואחר כך השתכנה בהם מפקדת חטיבת "גבעתי". המקום נקרא גם "מחנה הרמה" בשל קרבתו לרמת אהרן.

25. גבעת האהבה - ממערב לרח' הרצל, מול רח' יעקב

הגבעה נרכשה על ידי אברהם יהושע דונדיקוב ולכן נקראה "גבעת דונדיקוב". ואולם, השם הפופולרי של הגבעה שהיה מקובל יותר על אנשי המושבה הוא "גבעת האהבה". כאן בילו צעירי המושבה והזוגות הצעירים ולכאן עלה כל אורח שהגיע למושבה, כדי לצפות אל בתי המושבה, אל כרמיה ואל נופי הסביבה.

26. גבעת הקיבוצים -
קריית המדע בצפון העיר

בשנים 1932-1949 שכנו בגבעה גרעיני התיישבות, לפני שעלו על הקרקע והקימו קיבוצים ברחבי הארץ.

החל משנת 1945 שכנו בגבעה מפעלי תעשייה ביטחונית ומוסדות מחקר ביטחוני. היום יש בגבעה מוזיאון - "מכון איילון", שהיה המפעל המחתרתי של "תעש" לייצור כדורי "סטנים"; בית ספר שדה "שורק" של "החברה להגנת הטבע"; ומפעלי תעשייה עתירת מדע.

27. גבעת השיטה המלבינה - שטחי המטעים בצפון-מזרח העיר

הגבעה נמצאת מדרום לדרך העפר הצפונית המוליכה לרמלה.

על הגבעה יש חורשה יפה של עצי שיטה מלבינה, שריד מתקופה שבה שרר בארצנו אקלים טרופי. עצי השיטה המלבינה הם עצים מוגנים.

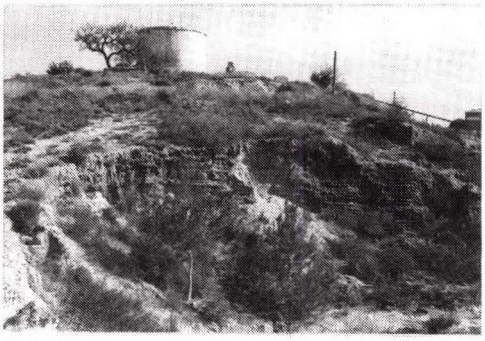
28. גבעת חבצלת - ממערב לשכונת חבצלת

הגבעה הגבוהה ביותר הנמצאת בתחומי רחובות (86 מ'). מהגבעה יש תצפית רחבה - מהים ועד הרי יהודה. בראש הגבעה אפשר לראות שרידי חפירות הגנה ובמורדה נמצא המטווח העירוני.

29. גבעת יוספון - מעל צומת יצחק שדה

אחת הגבעות מהן חצבו אבני כורכר לבניית בתי המושבה.

מהגבעה תצפית יפה על העיר ועל הסביבה.

30. גבעת נבי גנדה - צפון כפר גבירול

בראש הגבעה ברכת מים. ליד הברכה נמצאים, לפי מסורת ערבית, שרידי קבר נבי גנדה - גד בן יעקב אבינו. בשל קדושת הקבר נשמרו עצי השיזף רבי-השנים הגדלים על הגבעה.

מהגבעה תצפית יפה על כל הסביבה.

31. גן הילדים הראשון - רח' יעקב 44

גן הילדים הראשון במושבה היה גן הילדים השני ביישוב העברי בתחילת המאה (הגן הראשון היה בראשון לציון). הגן שכן תחילה בבית "מנוחה ונחלה", ובשנת תרס"ז (1907) נבנה עבורו מבנה אבן, בכספי חברת "כרמל".

הגננת הראשונה ברחובות הייתה יהודית הררי, בתו של אהרן אייזנברג.

32. גן האיסדים - לאורך רח' לבקוביץ

הגן ניטע בט"ו בשבט תרצ"ו (1936) על ידי ילדי המושבה. בעבר, היה כאן אפיקו של ואדי דוראן (ראה להלן) ולידו "גן הירק" של המושבה וחורשת אקליפטוסים ששרידיה נותרו באזור השוק העירוני.

33. גן מאיה - רח' הרצל, על יד מרכז „תקוותנו"

גן הילדים הראשון בארץ, שהיה גם מעון יום, הוקם על ידי ד"ר מאיה רוזנברג.

ד"ר מאיה רוזנברג התמסרה לחינוך ילדי העדה התימנית בשכונת שעריים וכפר מרמורק. הגן החל לפעול בשנת תר"ץ (סתיו 1929).

34. ה"בסה" - שטחי המטעים במזרח רחובות

ה"בסה" = ה"ביצה", או "ג'ורת אר-רמלה" = שקע, בקעת רמלה, היא בקעה קטנה בין גבעות נמוכות. בחורף מתנקזים אליה מי הגשמים ויוצרים אגם עונתי. הבקעה משמשת בית גידול לצמחי מים מתוקים ואדמות כבדות וכן לבעלי חיים אופייניים לשלוליות חורף ולעופות מים.

בשנים האחרונות, בשל עיבוד חקלאי אינטנסיבי, הולך ומצטמצם שטח ה"בסה".

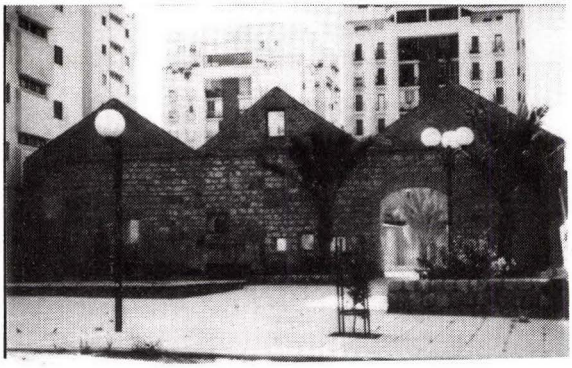
35. ה"ג'ומייז" - שטח המטעים במזרח רחובות, סמוך לישרש

ה"ג'ומייז" = ה"שקמה" הוא עץ שקמה ענק סמוך ל"בסה" וליד הגבול של אדמות רחובות-רמלה.

ליד הג'ומייז התרחשו רבים ממאורעות השמירה וההגנה במושבה.

36. *היקב* - רח' הנשיא הראשון

היקב נבנה בשנת תרס"ז (1907) על ידי "סינדיקט הגת" (אגודת הכורמים הרחובותית), והיה סמל לשאיפת בני רחובות לעצמאות כלכלית.

כשהייתה רחובות למושבת הדרים, חדל היקב לפעול ובמקומו, קם בשנת תרצ"ג (1933), בית החרושת הראשון בארץ למוצרי פרי הדר - בית חרושת "יפאורה".

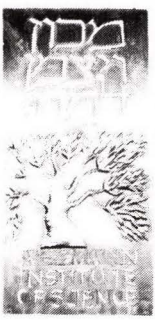
בניין היקב "שירת" את ארגון ה"הגנה" במושבה; היו בו מפעלים של "תעש" ותחנה ל"סליק", נוסף לכך שימש כמקום אימונים.

בראשית שנות ה-70 הועבר בית חרושת יפאורה לאזור התעשייה, ושטח היקב נמסר לחברת בנייה פרטית. החברה החלה להרוס את המבנים, ורק הודות להתערבותה של "החברה להגנת הטבע" נעצר תהליך ההרס ומרתף האמפורים, החלק היחידי מן היקב שנותר, שוקם.

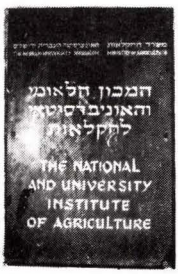
37. *הר החול* - הכניסה הצפונית לרחובות

בצפון רחובות, בשטח המשתרע מתחנת הרכבת ועד רח' הנשיא הראשון ודרך יבנה, היה בעבר "הר חול" שהכביד על התנועה למושבה וממנה.

השטר הישן

בשנת 1932 התמקמה באזור "הר החול" התחנה לחקר החקלאות, וב-1942 הוקמה הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית. ב-1934 נבנה מכון זיו וב-1949 נחנך מכון וייצמן למדע; ב-1963 הוקם המרכז לחקר ההתיישבות. "הר החול" נעלם והיה לקריית המדע של רחובות.

38. ואדי דוראן

ואדי דוראן ירד מהגבעות שבדרום-מזרח רחובות, חצה את אדמות המושבה וזרם מערבה לעבר קוביבה (כפר גבירול). אפיק הנחל עבר בתוואי שהיום נמצאים בו בית יד לבנים, גן המייסדים, תחנת אגד, ושכונת אפרים והלאה לכיוון כפר גבירול. בשנים עברו היה אפיק הוואדי מתמלא מים בימות הגשמים, ורח' עזרא ושכונת שעריים נותקו ממרכז המושבה. היום מוזרמים מי הואדי בצינורות תת-קרקעיים.

39. זרנוקה (זרנוגה) - קריית משה

בעבר, היה במקום כפר ערבי בשם זרנוגה. לדעת חוקרים במקום זה היה יישוב יהודי בתקופת המשנה והתלמוד ושמו "זרנוקה".

היו תקופות ששררו יחסי שכנות טובים בין הכפר הערבי ובין המושבה, ורבים מאנשי הכפר עבדו בכרמי המושבה ובפרדסיה. אך לעתים, נתערערו היחסים ומריבות קשות פרצו בין בני הכפר ובין בני המושבה. הכפר זרנוגה נכבש בליל 27.5.1948 על ידי גדוד 55 מחטיבת גבעתי, במבצע שנקרא "בר-יוחאי" ותושביו נמלטו. לאחר מלחמת העצמאות התיישבו בכפר עולים חדשים ובשנת 1954 האזור סופח לרחובות.

40. חורשת הצופים - ממזרח לגבעת הקיבוצים, מעבר למסילת הברזל

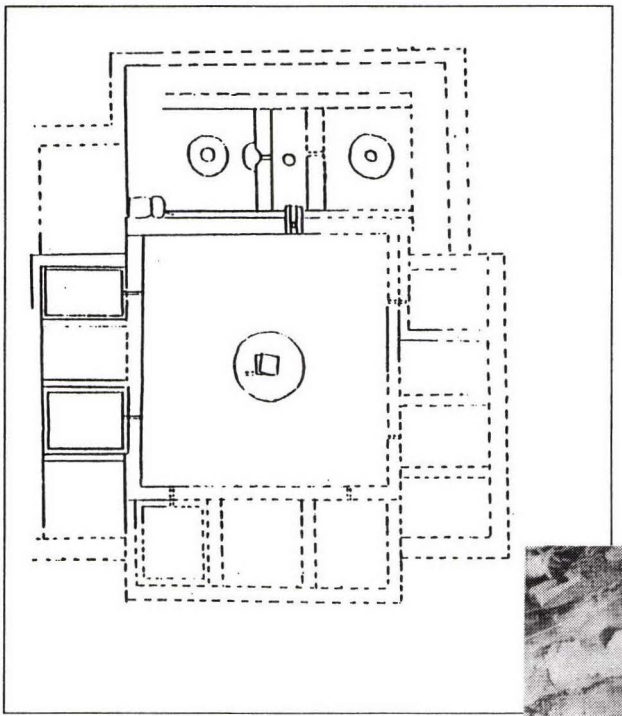
בעבר, כל האזור הסמוך למסילה היה נטוע אקליפטוסים. העצים ניטעו על ידי "אגודת נטעים" שייסד אהרן אייזנברג בשנת תרס"ה (1905). במשך השנים נעקרו האקליפטוסים ופרדסי הדרים ניטעו במקומם. נותרה רק חורשה אחת והיא נקראת "חורשת הצופים", על שם קבוצת הצופים א' שישבה בגבעת הקיבוצים וייסדה את קיבוץ מעגן מיכאל.

41. חורשת התאריס - בכניסה לכפר גבירול

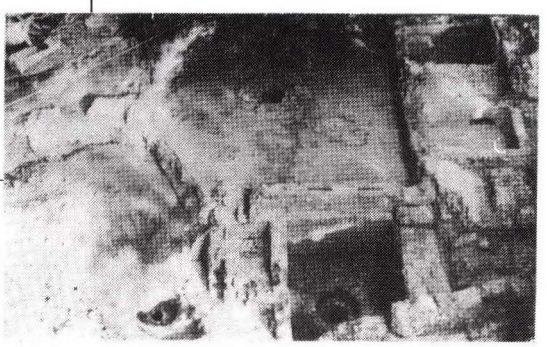

חורשה יפהפייה של עצי תמר זקנים נמצאת במבואות כפר גבירול. רבים מהעצים נפגעו ונכרתו במהלך השנים, אך עדיין נותרו כאן כמה עצים בריכוז מרשים. בכל השטח המשתרע מרצועת עזה בדרום ועד עכו בצפון אין ריכוז כזה הדומה לו.

42. חרבת דוראן (תל דוראן) - הגבעה ברח' יעקב

הגבעה, שעליה הוקמה המושבה רחובות, מזוהה עם "דורון" - יישוב יהודי בתקופת המשנה והתלמוד. חפירות ארכיאולוגיות שנערכו באתר מעידות שבמקום היה מרכז לגידול גפנים וזיתים. בחצר בית דונדיקוב, ברח' דונדיקוב ובחצר ברח' בנימין נמצאו אבני בית-בד. בחצר ברח' דונדיקוב אף נחשפה גת ציבורית גדולה ומשוכללת.

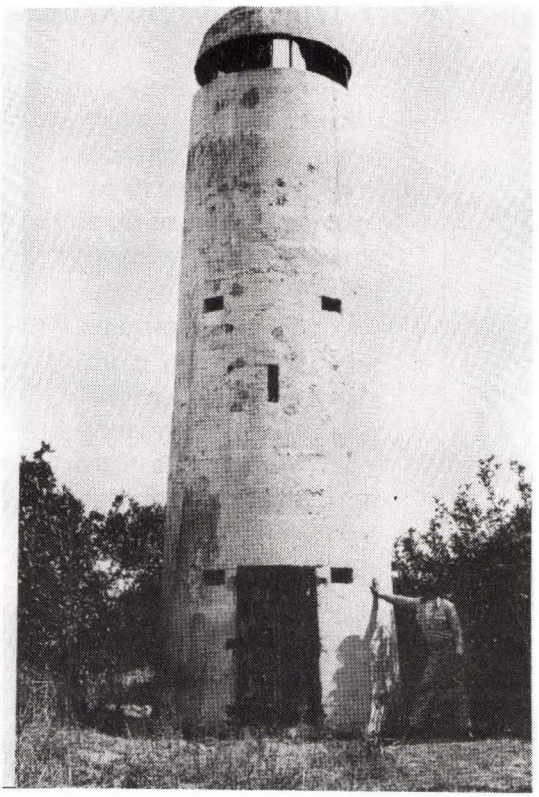

43. כיכר הבאר - הרחבה שבין רח' הרצל לרח' בילי"ו

במקום שבו עומד היום סניף "בילי"ו" של בנק לאומי הייתה בעבר באר עתיקה. ליד הבאר נערך בפורים תר"ן (6.3.1890) טקס חנוכת המושבה "רחובות".

הבאר העתיקה הייתה מקור המים היחידי של המושבה במשך כ-30 שנה.

44. מגדל השמירה - שטחי המטעים במזרח רחובות, סמוך ל"בסה"

מגדל התצפית נבנה בשנת 1938, בימי המאורעות, להגנה על גבולה המזרחי של המושבה ולשמירה על הפרדסים ועובדיהם. המגדל בנוי בצורה מיוחדת ובשל צורתו נתנו לו שמות שונים.

45. מכון ג'יו - מכון וייצמן

מכון זיו הוקם ביזמתו של ד"ר חיים וייצמן כגרעין למוסד מחקר שישרת את צורכי

הארץ ויהווה חלק מקהיליית המדע העולמית.

מכון זיו נחנך ב-3.4.1934 ונקרא על שם דניאל זיו, מדען צעיר שנפטר ממחלה. המכון קלט מדענים יהודים שגורשו ממוסדות המחקר בגרמניה עם עלות הנאצים לשלטון.

46. מרפאת "הדסה" - רח' שבזי 25

בשנת 1925 הוקמה בשכונת שעריים מרפאה על ידי "הסתדרות מדיצינית הדסה". המרפאה תרמה רבות לשיפור בריאותם של תושבי השכונה, ובייחוד דאגה לילדים שסבלו ממחלות עיניים. במרפאה עבדו, במשך שנים רבות, ד"ר מרשוב והאחות אסיה.

47. משוכות צברים באזרח רחובות - אזור ה"ג'ומייז" וה"בסה"

בעבר היו משוכות צבר לכל אורך גבולה המזרחי של המושבה, הן סימנו את הגבול בין אדמות רחובות לאדמות רמלה.

לפי החלטת "ארגון האומות המאוחדות" על חלוקת הארץ, ב-29 בנובמבר 1947, היה גבול מדינת ישראל עובר כאן ורחונ :ות היתה עיר ספר. קרבות מלחמת העצמאות שינו את המפה והגבול הורחק מאתנו.

48. עמק הטל - אזור הפרדסים שממערב למסילת הברזל

בקעה צרה משתרעת מזרנוקה בדרום ועד כביש רחובות - נס־ציונה בצפון, והיא מצטיינת בריבוי טללים, ומכאן שמה. הערבים קראו לבקעה בשם "ע'ור אל-נאדה" (ע'ור=עמק, בקעה; נאדה=טל). בפי אנשי רחובות שובש השם והבקעה נקראה "חורונאדה".

בעבר גידלו בבקעה, תבואות בחורף ואבטיחים בקיץ. בסוף שנות ה-20 רכשו אנשי רחובות את אדמות "עמק הטל" ונטעו שם פרדסים.

49. עץ האקליפטוס - רח' יעקב על יד המשביר לצרכן

עץ אקליפטוס ניטע בחזית בית ועד המושבה, בקיץ תרנ"ו (1896). העץ ניטע בידי אהרן אייזנברג לרגל הולדת בנו עובד.

בית ועד המושבה, שהיה אחר כך לבית המועצה המקומית, נהרס בהפצצה אווירית מצרית במלחמת העצמאות. אותות ההפצצה ניכרים בגזע העץ.

50. עץ האשל - דרך יבנה, מול הכניסה לקריית משה

עץ אשל רב-שנים ומרשים בגודלו עומד בדרך המובילה מרחובות ליבנה. העץ שימש בעבר מקום מנוחה לעוברי אורח בדרכם מיבנה לרמלה.

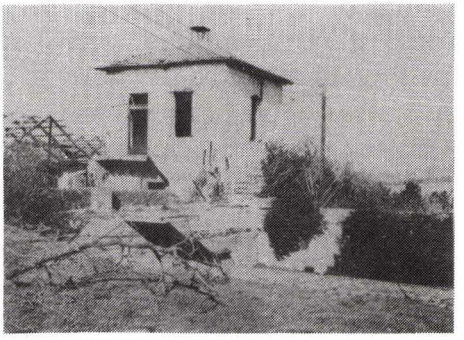
51. עץ שיטת הנילוס - על יד גשר הרכבת

העץ נפוץ במצרים ומצוי בארצנו רק בכמה גנים בוטניים. תרמילי זרעיו המסולסלים של עץ השיטה הגיעו, כנראה, כ"נוסעים סמויים" ממצרים באחד מקרונות הרכבת שנסעה בקו זה לפני הקמת המדינה. אחד הזרעים נפל ליד המסילה, נבט והצמיח עץ לתפארה.

52. עצי שקמה - דרך עפר ב"עמק הטל"

שני עצי שקמה זקנים העניקו את צילם לעוברי אורח בדרכם ללוד ולרמלה, בתוואי של "דרך הים" הקדומה ("ויא מאריס").

53. פרדס מינקוב - מצפון לדרך המוליכה מתחנת הרכבת לרמלה

הפרדס הראשון ברחובות ניטע בשנת תרס"ד (1904) על ידי זלמן מינקוב. מינקוב, שהיה חלוץ הפרדסנות ברחובות, הקפיד על עבודה עברית טהורה בפרדסו.

במקום נותרה חצר מוקפת חומה, בתוכה מבנים של פרדס ולידה - ברכת אגירה, שהייתה זירת ההתרחשות לסיפורו של ס' יזהר - "רחיצה בברכה".

54. פרדסי "חברת הנוטעים" - מצפון לכפר גבירול ומדרום לקריית משה

"חברת הנוטעים" - "אנגלו-פלסטיין ציטרוס קומפני" - נוסדה באנגליה בשנת 1927 ביזמת משה סמילנסקי.

סמילנסקי רכש עבור בעלי המניות קרקעות באזור קוביבה (כפר גבירול) וזרנוגה (קריית משה), חילק את השטח לחלקות, חפר בארות, נטע פרדסים ודאג לעבד אותם. פרדסים אלה ניטעו בתקופה שרחובות הפכה ממושבת כרמים לעיר הדרים. הפרדסים סיפקו עבודה לרבים מפועלי המושבה וכן לחברי קבוצת שילר, וגבעת ברנר.

פרדסי "החברה" שבאזור קוביבה נזכרים בסיפורו של ס' יזהר -"הכרכרה של הדוד משה".

55. קוביבה (פקיעין) - כפר גבירול

כפר ערבי שכן מדרום-מערב לרחובות. השם "קוביבה" פירושו "כיפה קטנה" על שם גבעת נבי גנדה, או על שם הכיפה שהייתה מעל קבר נבי גנדה (ראה שם).

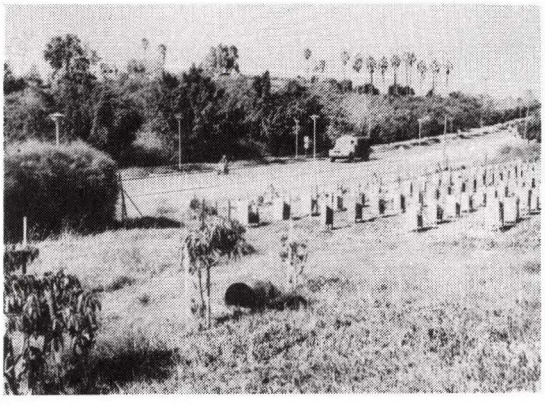
בתחומי הכפר יש שרידים ארכיאולוגיים מתקופות שונות. לדעת חוקרים, כאן הייתה "פקיעין", מקום מגוריו של רבי יהושע בן חנניה, מחכמי יבנה וממנהיגי העם בתקופה שלאחר החורבן.

בליל 27.5.1948 נכבש הכפר על ידי לוחמים מגדוד 52 של חטיבת "גבעתי" (באותו לילה נכבש גם הכפר זרנוגה). מכיוון שהפעולה נעשתה סמוך לל"ג בעומר היא נקראה "מבצע בר-יוחאי".

לאחר מלחמת העצמאות הובאו לכפר עולים חדשים וניתן לו השם "כפר גבירול". בשנת 1954 סופח כפר גבירול לרחובות.

56. ראס דוראן - הכניסה הדרומית לרחובות

במפת ה-P.E.F (הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה) מסוף המאה ה-19, ובמפה מימי מלחמת העולם הראשונה מופיעים שלושה אתרים הנושאים את השם "דוראן": חרבת דוראן (ראה לעיל), ואדי דוראן (ראה לעיל) וראס דוראן (=ראש דורון).

גבעת "ראס דוראן" (ראש דורון) נמצאת ממערב לרח' הרצל, מול שכונת אושיות. הגבעה בולטת בעיקר הודות לשדרת דקלי ושינגטוניה המוליכה לראשה.

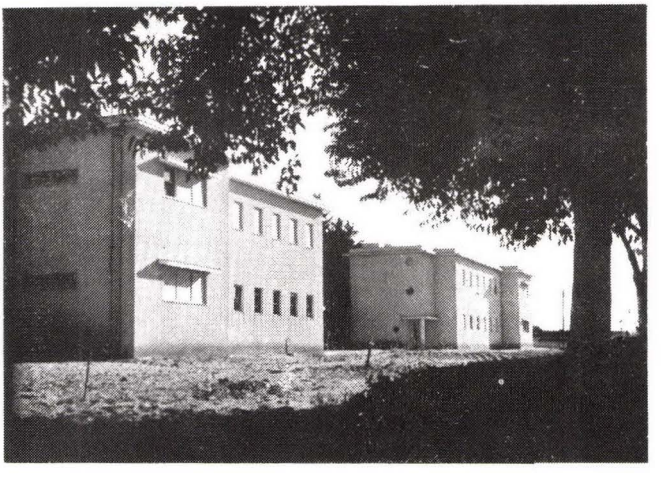
57. תחנת ''אגד'' - רח' הרצל ורח' ביל''ו

התחנה המרכזית הישנה של ''אגד'' הייתה ברח' הרצל. לפני כן הייתה שם תחנת ''דרום יהודה'', קואופרטיב תחבורה ששירת את יישובי הדרום החל משנת 1933.

ברח' לוין-אפשטיין, מאחורי תחנת ''דרום יהודה'', חנו השיירות לירושלים במלחמת העצמאות. לאחר מלחמת העצמאות התאחד ''דרום יהודה'' עם ''אגד''.

לאחר שהאוכלוסייה גדלה ורבו היישובים שנזקקו לשירותי ''אגד'', לא ענתה התחנה הישנה על צורכי התחבורה ונבנתה תחנה מרכזית חדשה ברח' ביל''ו. התחנה החדשה נחנכה ב-21.11.1971.

58. תחנת הניסיונות החקלאית - הכניסה הצפונית לרחובות

''תחנת הניסיונות החקלאית'', או ''התחנה לחקר החקלאות'', נוסדה בשנת 1921 בבן-שמן על ידי יצחק אלעזרי וולקני. בשנת 1926 נרכשו עבור התחנה אדמות ''הר החול'' ובשנת 1932 נחנכו בנייניה הראשונים (בניינים אלה נמצאים היום בתחומי מכון וייצמן למדע). תחנת הניסיונות הייתה המוסד המדעי הראשון שקבע את משכנו ברחובות ובעקבותיו הוקמו בעיר מוסדות מדע אחרים. במשך הזמן היה המקום צר מהכיל את כל מוסדות המדע שקמו, והחל משנת 1955 הועברו מחלקות התחנה לבית-דגן. ברחובות נותרו רק מחלקות המחקר של המכון לבעלי חיים.

לאחר מותו של יצחק אלעזרי וולקני, הוחלט לקרוא לתחנת הניסיונות על-שמו, או בקיצור ''מכון וולקני''.

59. תחנת הרכבת

תחנת הרכבת של רחובות נבנתה בשנת 1920 על ידי ממשלת המנדט. המסילה עצמה נסללה בימי מלחמת העולם הראשונה.

התחנה תרמה תרומה נכבדה להתפתחות המושבה. לידה הוקמו בתי אריזה רבים ובשטחה נבנו מחסנים גדולים לאחסון עצים להכנת תיבות, והוקמו סככות לאחסון תיבות הפרי שנועדו למשלוח. תחנת רחובות הייתה המרכז הגדול בארץ לאריזת פרי הדר ולמשלוח הפרי לנמלים. בימי מלחמת העולם השנייה הייתה לתחנה צבאית ושירתה את צבאות בנות הברית. עד מלחמת העצמאות הייתה זו התחנה הדרומית ביותר ליד יישוב יהודי ולכן נערכו בה טקסי קבלות פנים ופרדות.

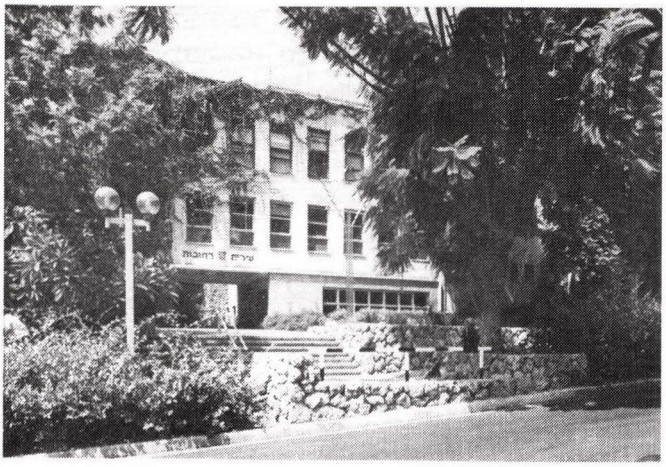
לאחר מלחמת העצמאות ירדה תחנת רחובות מגדולתה.

60. תל שלאף ("אלתקה") - כפר גבירול

בפינה הדרומית-מערבית של כפר גבירול מתנשא תל ועליו שני בתים, שהיו שייכים בעבר למשפחת שייח' מוסה שהין. בתל נמצאו שרידים, בעיקר חרסים, החל מתקופת הברונזה התיכונה (התקופה הכנענית) ועד התקופה ההלניסטית. לדעת חוקרים שכנה במקום "אלתקה", עיר לוויים בנחלת שבט דן (יהושע פרק י"ט ופרק כ"א). ב"עמק של אלתקה", בשנת 701 לפני הספירה היכה סנחריב מלך אשור את צבא מלך מצרים שיצא לעזרת חזקיהו מלך יהודה ובעלי בריתו, שמרדו באשור.

מוסדות ומפעלים

עיריית רחובות

בשנותיה הראשונות של רחובות, כשמספר התושבים היה קטן, התנהלו כל ענייני היישוב בידי ועד המושבה. הוועד נבחר באספה הכללית, ובאספה הכללית קבעו את התקנות שחייבו את כל התושבים. הוועד התחייב ליישם את התקנות הלכה למעשה. הוא דאג לצורכי הציבור ולרווחתו, הקפיד על היחסים בין אדם לחברו, ודאג לאיכות החיים במושבה ובסביבתה. כאשר גדלה המושבה, נבחרו כמה ועדות, והן סייעו לוועד המושבה למלא את תפקידיו. חברי הוועד נבחרו לתפקידם על ידי כל תושבי המושבה - איכרים ופועלים. ועד נבחר כזה ניהל את ענייני המושבה עד שנת 1923. באותה שנה הוכרז הוועד כמועצה מקומית.

הוועד (ולאחר מכן גם המועצה המקומית) ישב בבית שבנתה חברת "מנוחה ונחלה", בתחילת רחוב יעקב. במאי 1948, נהרס הבניין בהפצצה מצרית על רחובות, ובמשך כמה שנים נאלצה המועצה המקומית להתגורר בדירות שכורות.

לאחר הקמת המדינה, גדלה מאוד אוכלוסיית רחובות, ובשנת 1950 העניק לה משרד הפנים מעמד של עיר. בראשית שנות החמישים רכשה העיריה את בית זלקינד סטולבוב (ציוני מאנגליה), ברחוב גלוסקין, ומשרדי העיריה עברו לשם. במשך השנים נוספו מחלקות בעיריה, והבית לא היה יכול לאכלס את כולן. העיריה הוסיפה קומות לבניין הישן ואף בנתה אגף חדש, הלא הוא בניין העיריה המוכר לכולנו.

בית חולים "קפלן"

בית החולים נקרא על שמו של אליעזר קפלן ז"ל, שהיה שר האוצר הראשון של מדינת ישראל.

בית חולים קפלן הוא אחד משמונה מרכזים רפואיים גדולים אשר הוקמו על ידי קופת חולים של ההסתדרות הכללית. הוא נחנך בתאריך 16.6.1953 ומשתרע על פני שטח של כ-100 דונם בתחומי שכונת חבצלת שברחובות. עם הקמתו, מנה בית החולים 88 מיטות אשפוז, אשר יועדו לתת מענה רפואי הולם לאוכלוסיית האזור ולזרם העלייה ההמוני שהופנה לכאן. כיום מונה בית החולים כ-600 מיטות אשפוז ומשרת אוכלוסייה של כ-330,000 תושבים, באזור המשתרע מנס-ציונה בצפון ועד לאשדוד, וערי הפיתוח וההתיישבות העובדת בדרום.

עם השנים, התרחב בית החולים והתפתח למרכז רפואי מודרני ומשוכלל. יש בו, נוסף למחלקות האשפוז ולשירותים הנלווים בתחומי הרפואה השונים, גם מרפאות חוץ מקצועיות, הנותנות שירותי אבחון וייעוץ לרפואה בקהילה; יש בו מכוני אבחון שונים ומעבדות קליניות מהמתקדמים ביותר, וכן מכוני מחקר למיניהם. בבית החולים מועסקים כ-2,000 עובדים.

בית החולים מסונף לבית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית והדסה בירושלים, ומקיים מזה שנים מסגרות הוראה לסטודנטים לרפואה מירושלים ומחו"ל. ליד בית החולים פועל בית ספר אקדמי לסיעוד המסונף לאוניברסיטה העברית ובית ספר ארצי לטכנאי רנטגן של קופת חולים הכללית.

רופאים רבים משתתפים מדי שנה בכנסים בין-לאומיים ועבודותיהם מתפרסמות בכתבי עת מדעיים יוקרתיים. לרופאים ולאנשי המחקר יש קשר הדוק ופורה עם המחלקות השונות במכון ויצמן למדע.

בית "יד-לבנים"

בית "יד-לבנים" ברחובות, הוקם ב-1963 על ידי עירית רחובות, על מנת להנציח את בני רחובות שנפלו במלחמות ישראל.

בבית "יד-לבנים" קיים חדר זיכרון, ובו רשומים שמות הנופלים על לוח שיש, ובאתר "גן-המגנים" - על אבני זיכרון. בערב יום הזיכרון הממלכתי, מתקיימות עצרות זיכרון במקום.

חדר הזיכרון בבניין פתוח במשך כל השנה לקהל הרחב.

אולם "יד-לבנים" מכיל 300 מקומות ישיבה, עם אפשרות לעוד 100 מקומות בגלריה (קומה שנייה). האולם שופץ ב-1987/88 על ידי העיריה והפך למרכז תרבותי לכלל האוכלוסייה בעיר. מתקיימים בו אירועים ופעולות תרבות כגון: תערוכות אמנים וציירים, ערבי שירה, הצגות, כנסים, הרצאות, קונצרטים, מפגשי חברה, ערבי ראיונות, שבתרבות.

הבית משרת מוסדות שונים בעיר, כגון: בתי-ספר וארגונים וולונטריים.

בית הכנסת אהל שרה

בית הכנסת **אהל שרה** נבנה בשנת תרס"ד (1903). את הקרקע שעליו עומד הבית וכן את הכסף לבניית הבית תרמו סימה ויעקב ברוויידה. בית הכנסת נקרא על שם שרה בית הרב יעקב רבינוביץ (אמה של גב' ברוויידה).

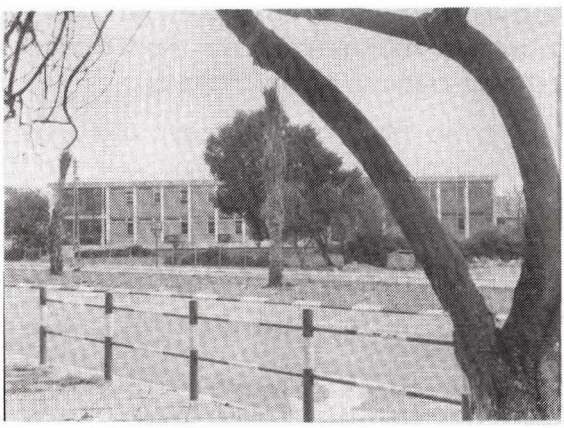
כשהוקם בית הכנסת הוא שימש מקום תפילה לכל איכרי המושבה. כשחזרו מעבודתם בשדות, היו משאירים את עגלותיהם ומזמרותיהם ברחבת בית הכנסת ונכנסים להתפלל, או ללמוד פרק בתורה.

שינויים רבים נעשו בבניין מאז הקמתו ועד היום. המבנה שופץ והיה לבניין מפואר, כפי שיאה לבית הכנסת המרכזי של העיר.

במשך כל השנים מתקיים בבית הכנסת שיעור בדף היומי של התלמוד, ובשבתות מתקיימים שיעורים במדרש ובהלכה. רבים מתושבי רחובות חגגו בבית הכנסת הזה את חגיגת הבר-מצווה שלהם או של בניהם.

בחגים וב"ימים הנוראים" מתאסף במקום קהל רב, והוא ממלא את ההיכל ואת החצר סביבו. פעמיים בשנה, בשבת "שובה" וב"שבת הגדול", מתקיימת דרשת הרב הראשי לרחובות, ואליה מתאספים ובאים כל גדולי רבני העיר וקהל רב.

בית משפט השלום, רחובות

בית משפט השלום ברחובות הוקם בתקופת המנדט הבריטי. בשנת 1939 מינו הבריטים את בכור שטרית לכהן כשופט אזורי נייד בערים רמלה, נתניה ורחובות; שני ימים בשבוע, בכל בית משפט.

עם קום המדינה, מונה בכור שטרית ז"ל לשר המשטרה בממשלת ישראל. מושב בית המשפט היה בקרן הרחובות הרצל - גאולה.

בשנת 1963 עבר למשכנו הנוכחי שברח' רוזנסקי.

בית המשפט משרת את אוכלוסיית ראשון לציון, נס-ציונה, יבנה, רחובות, גדרה והיישובים הסמוכים. כיום מכהנים בכס המשפט ברחובות שמונה שופטים.

בית הספר האמנותי בן צבי (בית החינוך לילדי העובדים)

בשנת תרצ"ד (1933) הוקם ברחובות "בית החינוך לילדי העובדים". בית הספר הוקם ביזמת המורה צבי צמחוני, ובעזרת קבוצת הורים מבין ציבור הפועלים במושבה, אשר רצו לתת לילדיהם חינוך על פי ערכים של תנועת העבודה.

בבית הספר למדו ילדי פועלים מרחובות, וכן ילדי כפר בילו, כפר גבתון, קבוצת שילר וגבעת ברנר. בשנים הראשונות למדו הילדים בקבוצת שילר, משום שמייסדי בית הספר חשבו שבסביבה חקלאית יוכלו הילדים להתחנך לחיי עבודה.

בשנת 1936, כשפרצו בארץ המאורעות, והדרך לקבוצת שילר הייתה מסוכנת, הועבר בית הספר לצריפים ארעיים ברחובות. במשך שנים נדד בית הספר ממשכן ארעי אחד למשנהו, והלימודים התקיימו במבנים שלא התאימו ליעודם.

בשנת 1945 הונח היסוד למעון הקבע של בית החינוך לילדי העובדים, על אדמה שנרכשה בעזרת מועצת פועלי רחובות.

לאחר קום המדינה גדל בית הספר והתרחב, ולאחר פטירתו של יצחק בן צבי, הנשיא השני של מדינת ישראל, נקרא בית הספר על שמו.

בית ספר "תחכמוני" והחינוך הדתי

בשנותיה הראשונות של המושבה רחובות למדו הילדים ב"חדר", ולאחר מכן בבית ספר "תלמוד תורה". מוסדות החינוך האלה לא החזיקו זמן רב, והם נסגרו בגלל סיבות שונות. לאחר מלחמת העולם הראשונה בנו בניין של קבע ל"תלמוד תורה" שהיה קיים בשעריים. למדו בו בנים בלבד, ואילו הבנות למדו בבית ספר פרטי שפעל לצידו.

בשנת ת"ש נרתמה תנועת "המזרח" לעזרת החינוך הדתי ברחובות, והקימה בניין יפה לבית הספר "תחכמוני", ומאז לומדים בו בנים ובנות. הבסיס החינוכי של בית הספר הוא "תלמוד תורה עם דרך ארץ", והתלמידים לומדים בו לבד מן המקצועות העיוניים גם חקלאות ומלאכה.

המכון הישראלי ליין

המכון הישראלי ליין הוא חברה ממשלתית השייכת למשרד המסחר והתעשייה. המכון החל לפעול ב-1957 במסגרת מכון וולקני, ומ-1963 הוא פועל כיחידה עצמאית. בתחילה שכן המכון ב"גבעת הקיבוצים" וב-1970 עבר למקומו הנוכחי, מדרום למכון ויצמן.

תפקידי המכון

1. לבדוק את היין לייצוא, עבור שירות הביקורת של משרד המסחר והתעשייה;
2. לערוך מחקרים לשיפור טיב היין ולפתח מוצרים חדשים בשיתוף עם היקביים;

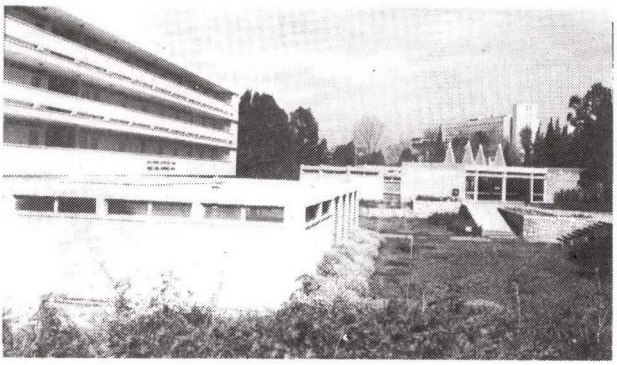
3. לבחון זנים חדשים של גפני יין ולהמליץ על נטיעת זנים משובחים, המתאימים לאזורי הארץ השונים.

המכון פועל בשיתוף עם מועצת גפן היין, עם הפקולטה לחקלאות, עם מכון וולקני ומשרד החקלאות.

המכון להדברה ביולוגית שלן מעיקי ההדרים

המכון להדברת ביולוגית שייך למועצה לשיווק פרי הדר ונקרא על שם מייסדו, האגרונום ישראל כהן. המכון נוסד ב-1955 ושוכן במבנהו הנוכחי, ממערב לפקולטה לחקלאות, משנת 1961. המכון עוסק בפיתוח דרכים חדשות למלחמה בחרקים המזיקים לעצי ההדר, באמצעות אויביהם הטבעיים המצויים בארץ. נוסף לכך המכון מייבא מחוץ לארץ חרקים מועילים כדי להילחם במזיקים שאין להם אויבים טבעים בארץ; המכון בודק את מידת התאמתם לתנאי הארץ ועוסק גם בריבויים ובהפצתם בפרדסים.

המרכז ללימודי הפיתוח

המרכז ללימודי הפיתוח, (לשעבר המרכז לחקר ההתיישבות) הוא מוסד אקדמי עצמאי העוסק בפעולות מחקר, הוראה ותכנון, הקשורים לקידום הפיתוח האזורי הכפרי בישראל ובעולם המתפתח.

מאז הקמתו ב-1963, המרכז ללימודי הפיתוח גיבש את "גישת רחובות", לקידום פיתוח כולל, חברתי וכלכלי, באזורים כפריים, לחיסול העוני ולהעלאת רמת החיים של תושביהם. גישה זאת מתורגמת לשיטה מפורטת של תכנון שבוצע כבר במדינות רבות.

ואלה תחומי הפעילות של המרכז:

מחקר: התכנית המחקרית במרכז שמה דגש על פרוייקטים מעשיים העוסקים בבעיות שנוצרו בשטח ובזה ייחודה. צוותי המחקר הם בין־מקצועיים וכוללים כלכלנים, סוציולוגים, גיאוגרפים ומתכננים.

מערך המחקר של המרכז מכוון בעיקר לחיפוש פתרונות והמלצות אופרטיביות לבעיות ספציפיות בתחום הפיתוח האזורי וההתיישבות הכפרית והעירונית בישראל ובחו"ל. כל צוות מחקר מונחה על-ידי ועדת היגוי המורכבת מבעלי מקצוע מהתחום האקדמי ומאנשי ביצוע וקובעי המדיניות בתחום המעשה. ועדות ההיגוי עוקבות אחר התקדמות המחקר ומעריכות בסיומו את תוצאותיו. עם תום המחקר ובטרם נתפרסם, מארגן המרכז ימי עיון

לדיון בממצאים ובהשלכותיהם המעשיות.

הוראה: התכנית הבינלאומית להוראה נמצאת בפעולה מאז שנת 1965 במטרה להכשיר אנשי מקצוע ומעצבי מדיניות בתכנון ובביצוע פרוייקטים לפיתוח כפרי לפי גישה אזורית כוללת.

תכנית ההוראה השנתית של המרכז כוללת 2 קורסים מרכזיים בנושא תכנון פיתוח כפרי אזורי כולל. קורס אחד בשפה האנגלית, מיועד למשתלמים מארצות אסיה, אפריקה והקריביים, והאחר, בספרדית, מיועד למשתלמים מארצות אמריקה הלטינית. עד כה סיימו בהצלחה את הקורסים יותר מ-2,500 משתלמים מ-60 מדינות. כן מתקיימים קורסים ניידים וסדנאות במקומות שונים בעולם.

קורס M.A. בפיתוח בינלאומי עם התמחות בפיתוח אזורי מתנהל כפרוייקט משותף עם אוניברסיטת קלרק, מסצ'וסטס, ארה"ב והמרכז ללימודי הפיתוח.

הפקולטה לחקלאות

כבר בסוף המאה ה-19 הכירה התנועה הציונית בצורך להקים בית אולפנא חקלאי ברמה אוניברסיטאית, והרעיון קיבל תאוצה ניכרת עם הקמת האוניברסיטה העברית, בשנת 1925. ביום 4 בדצמבר 1942 הוגשם הרעיון, עת פתחה האוניברסיטה העברית את המכון ללימודי החקלאות, ברחובות.

עם פתיחת המכון למדו בו 21 תלמידים, לתואר "מוסמך במדעי החקלאות". לאחר עשר שנים עם התפתחות הלימודים במכון, החליטו שלטונות האוניברסיטה העברית להפוך את המכון לפקולטה סדירה באוניברסיטה.

בשנת 1969 החל בלימודיו המחזור הראשון של תלמידי בית הספר לכלכלת הבית בפקולטה. שנתיים מאוחר יותר הוסמך בית הספר להעניק תואר "בוגר" למסיימיו, ושמו הוסב ל"בית הספר למדעי התזונה והבית".

על פי החלטת המועצה להשכלה גבוהה הוקם בפקולטה לחקלאות בית הספר הראשון לרפואה וטרינרית, בשיתוף עם המכון הווטרינרי. הלימודים מתקיימים בקמפוס ברחובות ובבית החולים הווטרינרי להוראה, הממוקם בבית-דגן. בית הספר פתח את שעריו בשנת הלימודים תשמ"ו, ובשנת תשמ"ט סיים את לימודיו המחזור הראשון.

הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית היה המוסד היחיד להשכלה גבוהה

בחקלאות בארץ. אלפי המסיימים שקיבלו בה את השכלתם מהווים כיום נדבך חשוב בחקלאות הישראלית ותרומתם ניכרת בייצוא ובכלכלת המדינה. בפקולטה לחקלאות לומדים כיום לקראת התארים האלה:

* "בוגר" במדעי החקלאות
* "בוגר" במדעי התזונה והבית
* "מוסמך" במדעי החקלאות
* "דוקטור" לפילוסופיה
* "דוקטור" ברפואה וטרינרית

במשך כל שנות קיומה עוסקים מורי הפקולטה לחקלאות וחוקריה - יחד עם התלמידים לתארים הגבוהים - גם במחקר החקלאי, ומעלים בכך תרומה ניכרת לקידומה ולהתפתחותה של החקלאות הישראלית. כיום מתבצעים בין כותלי הפקולטה כ-300 תכניות מחקר בסיסי ושימושי בחקלאות ובמדעים הנלווים. פעילות המחקר ממומנת בכספי קרנות מחקר ישראליות וזרות, מפעלי תעשייה, גורמי משק מקומיים, והאוניברסיטה העברית.

תכניות לימודים מיוחדות

לימודי חוץ: נוסף לתכנית הלימודים הרגילה מקיימת הפקולטה לחקלאות קורסים מיוחדים למשתלמים מחו"ל. כן מוצעים קורסים במערכת הלימודים הרגילה ומגוון קורסים מיוחדים בתחומי החקלאות, הרפואה והדיאטטיקה.

ביוטכנולוגיה: הפקולטה לחקלאות משתתפת בתכנית בין-פקולטאית חדשה, המאפשרת ללמוד את נושא הביוטכנולוגיה בחקלאות, ברפואה ובמדעי הטבע.

טכנולוגיה של מזון: תכנית לימודים אחרת מתרכזת במוצרי מזון מהחי ומהצומח, בפיסיולוגיה שלאחר הקטיף ובאחסון של מוצרי חקלאות שונים.

אקווקולטורה: תכנית לימודים חדשה עוסקת בשיטות גידול מיוחדות של בעלי חיים וצמחים הגדלים במים (דוגמת דגים, סרטנים ואצות).

בפקולטה פועלות תשע מחלקות מחקר ושמונה חוגי הוראה, ואלה הם:

המחלקות: * אנטמולוגיה * בוטניקה חקלאית * ביוכימיה ותזונת האדם * גידולי שדה וירקות * מטעים וצמחי נוי * כלכלה חקלאית ומינהל * מדעי בעלי חיים * מדעי הקרקע והמים * פיטופתולוגיה ומיקרוביולוגיה.

החוגים: * בוטניקה חקלאית * ביוכימיה ותזונת האדם * גידולי שדה וירקות * גנטיקה והשבחה * הגנת הצומח * מטעים וצמחי נוי * כלכלה חקלאית ומינהל * מדעי בעלי חיים * מדעי הקרקע והמים.

הרבנות והמועצה הדתית רחובות

המועצה הדתית פועלת על פי חוק שירותי הדת היהודיים ותפקידה להגיש שירותי דת לכלל הציבור. שירותים אלה מתייחסים לנושאים: נישואין, כשרות, בניית מקוואות, סיוע לבתי כנסת ועוד.

הרבנות היא הגוף ההלכתי המנחה את כל הפעולות השוטפות בהוראות הכשרות, רישום נישואין ועוד. והמועצה הדתית מגישה את השירותים הארגוניים.

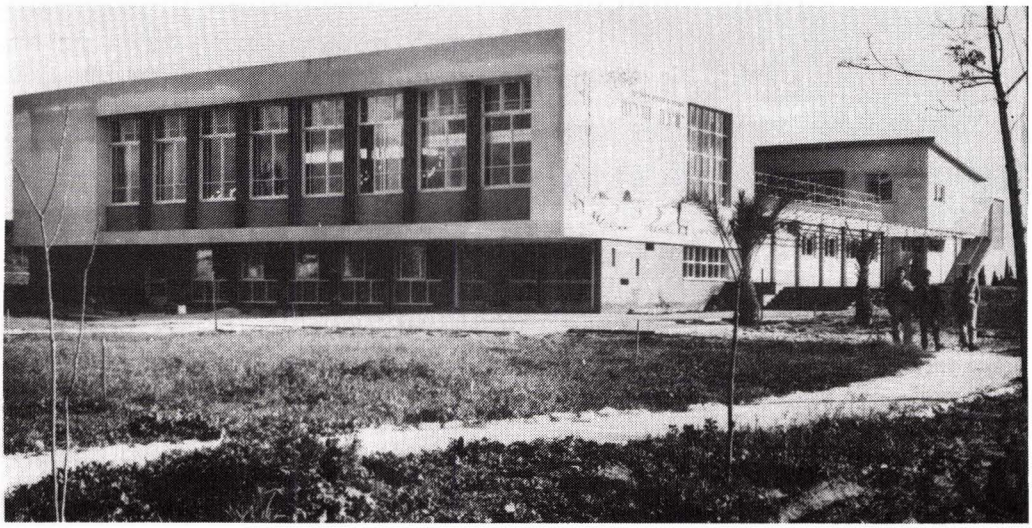
בראש הרבנות - עומד הרב הראשי ואב בית דין ולידו רבנים וחברי לשכת הרבנות ורבני השכונות.

המועצה הדתית מורכבת ממחלקות שונות: מינהל כללי, נישואין, טה"מ, כשרות, עירובין. מספר חברי המועצה מקביל למספר חברי המועצה בעירייה, ובקדנציה הנוכחית מניינם - 17.

המועצה הדתית מארגנת פעילויות תורניות המתקיימות בעיקר בבתי הכנסת ואירועים אחרים המתקיימים בכוללים, בישיבות ובתלמודי תורה בעיר.

מי שיבקר במועצה הדתית יתרשם מהעבודה השוטפת ויקבל הסבר ממצה על כל הפעילות במבנה המשרדים וכן מחוצה לו.

ישיבת הדרום

בשנת תש"ז (1947) נבחר הרב צבי יהודה מלצר לכהן כרבה הראשי של רחובות. מיד עם בואו לעירנו, בניסן תש"ז, הביא עמו, ממקום מושבו הקודם, את ישיבתו, וכאן קרא לה ישיבת הדרום. על פי מאמר חז"ל האומר: "הרוצה שיחכים - ידרים."

הישיבה התפרסמה ברחבי הארץ כאחת הישיבות המעולות, ותלמידים רבים התדפקו על שעריה. ואולם, בתחילה, הייתה הישיבה בבתים רעועים במרכז העיר, והתלמידים התגוררו בדירות שכורות, בתנאי דוחק וצפיפות; לא היה אפשר לקבל לישיבה את כל הפונים אליה. רק בשנת 1956 נבנה הבניין של הישיבה, ולידו מגורים לתלמידים. בין בניני הישיבה נשתלו גינות נוי ומדשאות, וניטעה חורשת זיתים גדולה.

הרב מלצר, שעמד בראש הישיבה, בהיותו מקורב לנוער, הציע להקים גרעיני נח"ל של בחורי ישיבה. לפי הצעתו יתגייסו הבחורים לצבא, ולאחר הטירונות ישובו ללימודים סדירים בישיבה. לאחר מכן הם יחזרו למסגרת הצבא לשם אימון מתקדם ושוב יחזרו ללימודים סדירים בישיבה. כך, חשב, יהיה אפשר לשלב את לימוד התורה עם השירות בצבא. בכוח קסמו האישי, הוא הצליח לשכנע את בן גוריון ואת המטה הכללי של צה"ל, והם אישרו את התכנית. על פי תכנית זו של הרב מלצר, הוקמו לאחר מכן "ישיבות ההסדר", אשר תלמידיהן מקדשים שם שמים בצה"ל, במסירות נפשם, ללא מליצות, בעת קרב ובעתות שלום.

הרב מלצר ייסד, במסגרת הישיבה, בית מדרש למורים, תחילה לבתי הספר היסודיים ולאחר מכן גם לבתי הספר התיכוניים. עשרות מבוגרי הישיבה משמשים כמורים וכמנהלים בכל רחבי הארץ, מקרית שמונה שבצפון ועד לדימונה שבדרום.

מחלבת תנובה רחובות

מחלבת תנובה הוקמה לראשונה בשנת 1950 במקום שבו נמצא היום השוק העירוני. בחודש ספטמבר 1966 הועברה המחלבה לדרך יבנה והייתה המחלבה הקטנה מבין 4 מחלבות עירוניות של תנובה בארץ.

בחודש מרץ 1982 נפתח אגף חדש צמוד למחלקה הקיימת, ומאז מהווה המחלבה מרכז ארצי לייצור חלב שתייה לסוגיו, ביניהם חלב שתייה הומוגני, שוקו וחלב עמיד. כמו כן מיוצרת במחלבה תוצרת ניגרת (אשל, גיל, שמנת) וכן גבינות רכות ועוד.

במחלבה מעובדים מדי שנה כ-200 מיליון ליטר חלב בטכנולוגיה מהמשוכללות בעולם. החלב מסופק לכ-65% מאוכלוסיית מדינת ישראל, מחדרה בצפון ועד דימונה בדרום, כולל יו"ש ורצועת עזה.

מכון ויצמן למדע

מכון ויצמן למדע נחנך רשמית ב-2 בנובמבר 1949. המכון צמח והתפתח מתוך המכון למחקר על שם דניאל זיו, שהוקם ב-1934, ביזמתו של ד"ר חיים ויצמן, לימים נשיאה הראשון של מדינת ישראל.

מכון ויצמן עוסק במחקר ובהוראה במדעי הטבע ובמתמטיקה. המחקר מתבצע ב-20 מחלקות, המאוגדות בחמש פקולטות: ביולוגיה, ביופיסיקה-ביוכימייה, כימייה, מתמטיקה ופיסיקה. במחלקות אלה עוסקים בכ-800 פרוייקטים שונים. במכון פועלת גם מדרשת פיינברג ללימודים מתקדמים במדעי הטבע, והמחלקה להוראת המדעים. אל מחלקה זו מסונפת היחידה לפעולות נוער.

סגל המכון מונה כ-2,500 איש ואישה, מתוכם 1,800 חוקרים, מהנדסים וטכנאים. 500 מביניהם הם תלמידי-מחקר הלומדים לקראת התואר "מוסמך למדעי הטבע" ו"דוקטור לפילוסופיה". מדי שנה שוהים במכון כ-100 מדענים אורחים, הבאים מ-20 ארצות ויותר.

בעשור האחרון הוקמו במכון שישה-עשר מרכזי מחקר. אלה הם מסגרות מחקריות, אשר נועדו לקדם שיתוף פעולה בין-תחומי, לשם ביצוע מחקרים מתקדמים בנושאים הנמצאים בחזית המדע. המרכזים עוסקים במחלות טרופיות, בחקר החיטה, במדע הצמח והחקלאות, במדעי העצבים, בתזונה, בביולוגיה מבנית, בחקר האנרגיה, בגנטיקה מולקולרית, בפיסיקה תיאורטית, בפוטוסינטזה, בהזדקנות, ובנושאים אחרים.

המכון נכלל בשטח יד חיים ויצמן - מפעל הזיכרון הלאומי לנשיא הראשון של מדינת ישראל. בשטח זה נמצא גם בית ויצמן וגם גנזך ויצמן, שבו שמורים מכתביו ומסמכיו של ד"ר חיים ויצמן ז"ל.

מרכז קליטה "אושיות" - רחובות

מרכז הקליטה בשכונת אושיות הוקם בשנת 1974, על ידי הסוכנות היהודית, במטרה לקלוט את גלי העלייה של שנות השבעים. בארבעה בניינים, ובהם 94 דירות, מתגוררים העולים המגיעים לארץ, עד שהם עוברים לדירת הקבע שלהם.

במרכז הקליטה קיים אולפן ללימודי עברית למבוגרים, וכן אולפן ערב לבני נוער אשר לומדים בבוקר בבתי הספר.

עובדי מרכז הקליטה מלווים את העולים בצעדיהם הראשונים בארץ, ומסייעים להם להתמודד עם הבעיות שבהן נתקל כל עולה חדש: החל ממילוי טפסים במוסדות השונים וכלה בסיוע למציאת מקום עבודה ודיור קבע.

השהייה במרכז הקליטה וכל השירותים הניתנים בו לעולה הם חינם. יתרה מזאת, העולה זכאי לקבל דמי קיום, לו ולמשפחתו, בתקופת לימודיו באולפן, כדי שיוכל להתפנות מדאגות פרנסה וללמוד את השפה העברית בתנאים נוחים.

במרכז הקליטה מתקיימות פעולות תרבות שונות, אשר מטרתן לקרב את העולה החדש למסורת ישראל ולאורחות החיים בארץ. ביזמת המרכז נוצר קשר בין משפחות של ישראלים ותיקים ובין העולים החדשים וכן נערכים מפגשים עם יחידות שונות של צה"ל.

ארגוני העולים, עיריית רחובות, ומוסדות אחרים העוסקים בקליטה, כל אלה משתפים פעולה עם המרכז בביצוע כל הפעילויות האלה.

מרכז תקוותנו רחובות

מרכז תקוותנו, הנמצא בלב שכונת שעריים על דרך הרצל 108, הוקם בשנת 1976 על ידי משפחת לנדאו באמצעות אגודת "תקוותנו".

המרכז הוקם ונועד לשמש כמרכז קהילתי למשפחה, דהיינו, לילדים, לנוער ולמבוגרים. במרכז תקוותנו, כיום, פועלים כאלף ילדים ובני נוער בכל התחומים ובפעילויות שונות, ועוד כ-300 מבוגרים.

מרכז תקוותנו מקיים תזמורת מנדולינות של ילדים, מקהלת "פרחי תקוותנו", עמותת פאר מורשת תימן לשימור מורשת תימן, בית כנסת לצעירים ונוער, קבוצות ספורט, כדור סל ועוד.

משטרת רחובות

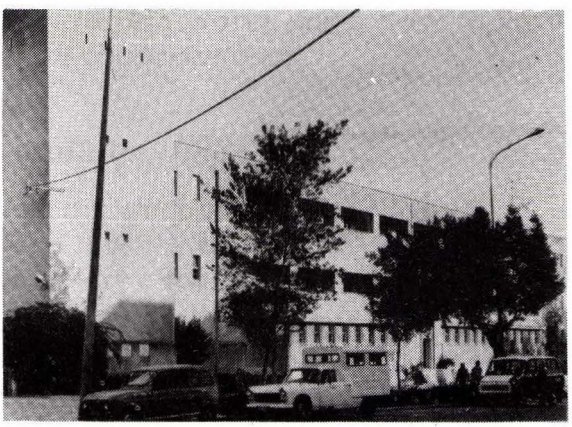
בסוף שנות השלושים - ימי המאורעות בארץ - הקימה הממשלה הבריטית כמה תחנות משטרה ברחבי הארץ. חלק מהן הוקם על הגבול בצפון הארץ, וחלק אחר במקומות בעלי ערך ביטחוני מיוחד. אחד היישובים האלה היה רחובות. בניין המשטרה ברחובות נבנה לפי תכנית של המהנדס הבריטי צ'רלס טיגארט, ועל שמו נקרא גם הבניין - משטרת טיגארט.

עם סיום המנדט הבריטי, עבר הבניין לידי כוחות הצבא הישראלי, ומאז הוא עומד לרשות משטרת ישראל. בראשית שנות החמישים שימשה הקומה הראשונה לכל הפעילויות המשטרתיות, ואילו בקומה השנייה והשלישית גרו שוטרי התחנה.

משטרת רחובות דואגת לשמירת הסדר והחוק ברחובות ובאזור הקרוב אליה. היא פועלת למניעת תאונות בדרכים, וקיימה בבתי הספר קורסים בנושא "זהירות בדרכים".

משטרת רחובות נאלצת, לא פעם, להתמודד עם הבעיה של גנבות פרי מן הפרדסים או ממטעי האבוקדו המצויים בתחום השיפוט של רחובות ובסביבתה.

משטרת רחובות לוקחת חלק בכל אירוע המתקיים ברחובות ושומרת על הסדר במקום האירוע, ובכל הדרכים המובילות אליו.

מספרי טלפון לתיאום ביקור במוסדות ומפעלים

באתרים הרשומים מטה חייבים לתאם מראש את מועד הביקור, שעת הביקור ומספר התלמידים המבקרים.

1. ארמון הנשיא ואחוזת הקבר שבמכון ויצמן ..... טל. 483328
2. הפקולטה לחקלאות ..... טל. 481211
3. המרכז לחקר ההתיישבות (המרכז ללימודי הפיתוח) ..... טל. 474373
4. מחלבות תנובה (בדרך יבנה) ..... טל. 487211
5. מרכז הקליטה באושיות ..... טל. 413790
6. יפאורה ..... טל. 467151
7. פרי תנובה ..... טל. 469666
8. מכון איילון, גבעת הקיבוצים ..... טל. 231996

מורה, מדריך, תלמיד,
מטיילים יקרים!

הספר הזה מציע לכם לצאת לטייל בעיר ובסביבותיה. אנו מאמינים שכל מי שיצא לטייל בעיר או בשטחים הפתוחים הסמוכים לה, ימצא שיש לנו עיר יפה.

אבל אנא, בצאתכם לטייל שמרו והקפידו על הכללים האלה:

* אל תקטפו פירות מן העצים, ואל תפגעו בעצים עצמם.

* אל תקטפו פרחים (בייחוד אין לקטוף את הפרחים המוגנים).

* אל תשאירו לכלוך בשטח, כדי שגם המטיילים שיבואו אחריכם יוכלו ליהנות.

לצערנו, כמה מן הפרדסים, היוצרים את חגורת הירק המקיפה את רחובות, נעקרו או הוזנחו בשנים האחרונות, עקב מצוקת בעליהם. בפרדסים אלה וכן בכמה מקומות בצדי הדרכים השליכו אשפה, גרוטאות ופסולת בניין. המעשה כשלעצמו מביש, והוא תעודת עניות למי שעושה זאת.

אל ניתן יד למי שמלכלך ומכער את נוף מולדתנו! נעזור לעיריה שלנו למנוע תופעה זו, ונימנע מהשלכת אשפה במקומות שלא נועדו למטרה זאת.

יד המסילה

אתרי המסלול:

① תחנת הרכבת
② הפרדס הראשון
③ חורשת הצופים
④ גבעת החילפים
⑤ שדה הרכבת
⑥ שיטת הניקוש
⑦ מוזיאון מכון ויצמן

ליד האסילה

מתחנת הרכבת לגבעת הקיבוצים

פנינו מועדות לצפון העיר, אל תחנת הרכבת שידעה ימים טובים בעבר, אל בתי-האריזה לפרי הדר השוקקים המולת אורזים ומכונות היום, אל הראשון בפרדסי "עיר ההדר", ואל הגבעה הטומנת בחובה סוד מהימים של טרם המדינה.

- **נצא לדרכנו מרציף תחנת הרכבת, מהמבנה שבו היו משרדי התחנה ולידו המתינו הנוסעים לבוא הרכבת. כאן נספר את סיפורה של התחנה.**

תחנת הרכבת

תחנה קטנה קהיר-חיפה

בשנת תר"פ (1920) הקימה ממשלת המנדט תחנת רכבת ברחובות. התחנה הוקמה ליד מסילה שסלל הצבא הבריטי בימי מלחמת העולם הראשונה, עם התקדמותו מתעלת סואץ לכיבוש ארץ-ישראל מידי התורכים.

עד 1930 כללה התחנה קו ראשי אחד וקו צדדי, שהיה יכול לשאת 12 קרונות. בשנת 1933 החלה התחנה להתרחב והחלה בנייה מסיבית, שנעשתה בידי אסירים ערביים, שהובאו מכלא עתלית. הונחו 3 קווים ראשיים ו-6 קווים צדדיים, שיכלו לשאת 100 קרונות. במקום צריף העץ - ששימש כחדר המתנה, משרד למכירת כרטיסים ומקום מגורים למנהל התחנה - נבנו מבנה האבן הנוכחי ובתי המגורים למנהל התחנה ולעוזרו (מצפון למסילה, סמוך לכביש הראשי). בשנת 1927 נתמנה דוד קוסובר למנהל התחנה ו-33 שנים כיהן בתפקידו, עד שפרש לגימלאות.

מרכז לאריזת פרי הדר

בסוף שנות ה-20 ובתחילת שנות ה-30 נטעו ברחובות פרדסים רבים. תחילה ארזו את הפרי למשלוח בבתי-האריזה שבפרדסים, מהפרדסים הובלו תיבות הפרי לתחנת הרכבת וממנה לנמל יפו.

בשנת 1930, בנו כמה פרדסנים (חברים באגודת "פרדס") את בית-האריזה הממוכן הראשון בארץ, ליד תחנת הרכבת. אגודות פרדסנים אחרות הלכו בעקבותיהם והקימו בתי-אריזה משלהם. כך נוצר כאן הריכוז הגדול ביותר בארץ של בתי-אריזה. בשטח התחנה נבנו מחסנים גדולים לאחסון עצים (להכנת תיבות) ואחסון תיבות שנועדו למשלוח. קו מיוחד של מסילת הברזל חיבר אותם עם התחנה המרכזית. הנהלת הרכבות הקימה סככה גדולה ליד פסי הרכבת, כדי לאחסן בצילה את התיבות לפני הישלחן, ולהגן עליהן מגשם. בצל הסככה נעשו עבודות הביקורת של הפרי על ידי מומחי הממשלה. גם פרדסנים ערבים שלחו פירותיהם דרך תחנת רחובות. תחנת הרכבת של רחובות נעשתה למרכז הגדול ביותר של משלוח פירות הדר לנמלי הארץ. היום שוב אין משתמשים בקרונות רכבת להובלת פרי מבתי האריזה לנמלים, אך רחובות עודנה נחשבת כמרכז העיקרי לאריזת פרי הדר הנעשית בשבעה בתי-אריזה הנמצאים בה.

בשנת 1933, לדוגמה, טענו בתחנה 30,000 תיבות פרי הדר שנועדו ליצוא, לעומת 1,400,000 תיבות ב-1939. כמו כן עברו בתחנה קרונות של דלק, זבלים, מספוא, חומרי בניין ואריזה.

תחנת הרכבת הייתה שוקקת חיים. כלי רכב לרוב נהרו אליה בהובילם תיבות פרי, וכן הובל הפרי בעגלות ועל דבשות גמלים. הרכבות, שחלפו הלוך ושוב בשריקת קטריהן, היו חלק בלתי נפרד מהווי המושבה.

תחנת רכבת צבאית

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה הופסק כמעט לחלוטין משלוח ההדרים. התחנה הפכה לתחנה צבאית ראשונה במעלה ושימשה את צבאות בנות-הברית, שהתרכזו בדרום, וכן את בתי-החולים ומרכזי האספקה. הסככות, המחסנים ובתי-האריזה הפכו למחסנים צבאיים. היבוא היה צבאי בלבד והגיע לכדי 75 קרונות אספקה ליום. רכבות נוסעים צבאיות ורכבות אמבולנסים צבאיים הגיעו לתחנה מדי יום, לבד מרכבות נוסעים ומשא למצרים וממנה. כ-30 רכבות ביממה, בממוצע, נכנסו אל התחנה ויצאו ממנה.

קבלות פנים ופרידות

תחנת הרכבת של רחובות הייתה התחנה הדרומית ביותר ששכנה ליד יישוב יהודי ולכן נערכו בה טקסי קבלות פנים ופרידות. ב-18.2.43 הגיעו ממצרים 2 רכבות שהביאו ארצה את "ילדי טהרן" (מאות ילדים יתומים שנמלטו מפולין לברית-המועצות וממנה הגיעו לאירן עם שרידי הצבא הפולני).

חוויה עמוקה, שזעזעה את הנפש, הייתה קבלת הפנים שנערכה בתחנת הרכבת ברחובות ליתומי פולין... בילדים אלה - גאולים ראשונים, סחופי צער ודווי, הלומי אסון, יחפים ולבוש דל על בשרם - ראו הנאספים את המבשרים הראשונים של התחלת ההצלה. עוד אתה רואה אותם מצטופפים ליד חלונות הרכבת וסרטי תכלת-לבן על בגדם האפור, את התקווה הראשונה, שהודלקה בעיניהם. בראותם את הקהל - אלפי הראשים, שכולם קוראים אליהם עברית, כולם שופעים אהבה אין קץ כלפיהם, מושיטים להם ידיים עם שי אהבתם, אגד פרחים, טבלת שוקולדה, כוס משקה מרענן, מלת חיבה - שירת "התקווה" עלתה מפיות אלפים, מרציף התחנה, כקול ענות גבורה - ילדים ומבוגרים שרו יחד ובכו יחד. ואף הבאים, הילדים ומלוויהם, ענו כנגדם ב"התקווה".

("הצופה", יום שישי, י"ד אדר א', תש"ג)

בספטמבר 1944 הוקמה הבריגדה ובנובמבר נערך ברציף התחנה מצעד של המגויסים לכבוד ד"ר חיים וייצמן ומשה שרת, שהשקיעו עמל רב בכינונה. כאן, בתחנה, נפרדו קרובים, ידידים ונציגי היישוב מחיילי הבריגדה, שיצאו למצרים בדרכם לחזית.

אישים נכבדים, שהגיעו לתחנה, הוזמנו להמתין לבוא הרכבת, בביתו של דוד קוסובר, ונהנו מהכנסת האורחים של רעייתו סימה.

באוהל ובמחנות העצמאות

באפריל 1947 עצרו חברי לח"י שני טרולים (קרוניות אבטחה של שומרי המסילה) בשטח התחנה ופירקו את נשקם של החיילים הבריטיים - מכונת ירייה, רובים ותחמושת. פעולה דומה ביצעו חברי אצ"ל במאי 1947.

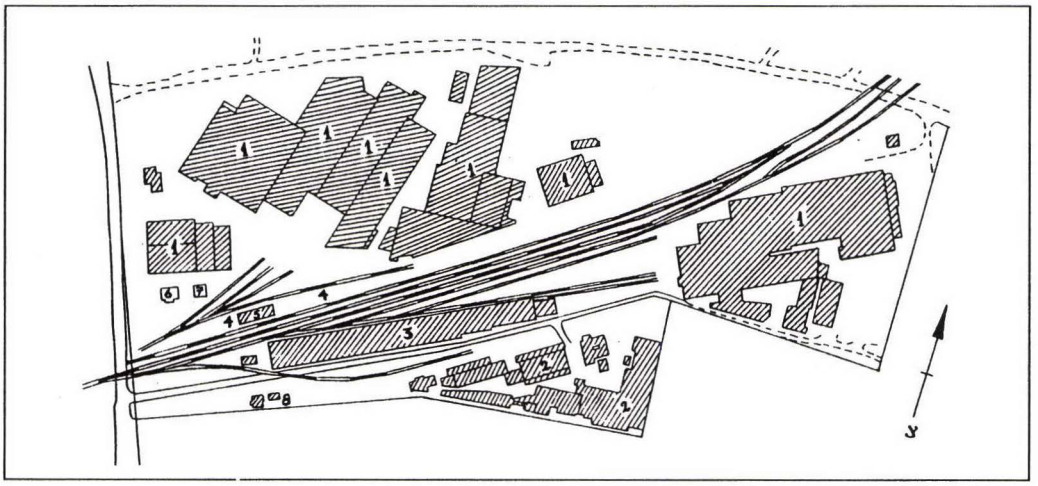
ב-24.4.48 הועברה התחנה באופן רשמי ובטקס מלא לרשות מדינת ישראל, וב-14 במאי, שעות ספורות לפני ההכרזה על הקמת המדינה, יצאה מרחובות למצרים הרכבת האחרונה, רכבת צבאית - רכבת הפינוי הבריטי.

ב-30.5.48, ב-9:15 בבוקר, בעת התקפת חיל האוויר המצרי על רחובות, נפגעו שלושת הקווים הראשיים של התחנה, ושני מכלי דלק ונקרעו קווי הטלפון.

- **עתה נפנה מזרחה ונלך בשביל העפר בצידה הצפוני של המסילה. בדרכנו נשים לב לבתי האבן של מנהל התחנה וסגנו, לברכת המים שמימיה נועדו ליצירת קיטור, ולמחסנים הגדולים. אם אין חשש להתקרבותה של רכבת, ויש לבדוק זאת היטב,**

נחפש בצד הפסים את טביעות תאריכי ייצורם. נגלה כי הראשונים נוצקו ב-1916-1917 והאחרונים ב-1973. נבדוק את אדני המסילה ונבחין כי המוקדמים היו עשויים עץ. בשלב הבא נקבעו אדני ברזל, ואילו המאוחרים היו עשויים בטון. נחפש גם את מסיט המסילה (אך לא ניגע בו) וחלקים אחרים אשר מהם היא מורכבת. בקצה רציף התחנה, מעבר למחסנים, נראה את בית-האריזה של "פרדס" שהוזכר לעיל.

אפת תחנת הרכבת

1. בתי אריזה 2. מפעל 3. מחסנים 4. רציף 5. מבנה התחנה 6. בית מנהל התחנה 7. בית סגן המנהל 8. בית מבקר איכות הפרי

- **נמשיך ללכת עד המקום שבו דרך עפר חוצה את המסילה. כאן נפנה ימינה ונלך בדרך העפר המובילה מזרחה עד שנגיע לחומה המקיפה את חצר הפרדס הראשון שניטע ברחובות - פרדס מינקוב, או כפי שכינוהו הערבים: "בַּיָארַת מינקוב".**

בַּיָארָה = באר; הכינוי הערבי לפרדס בשל היותו מושקה במי באר

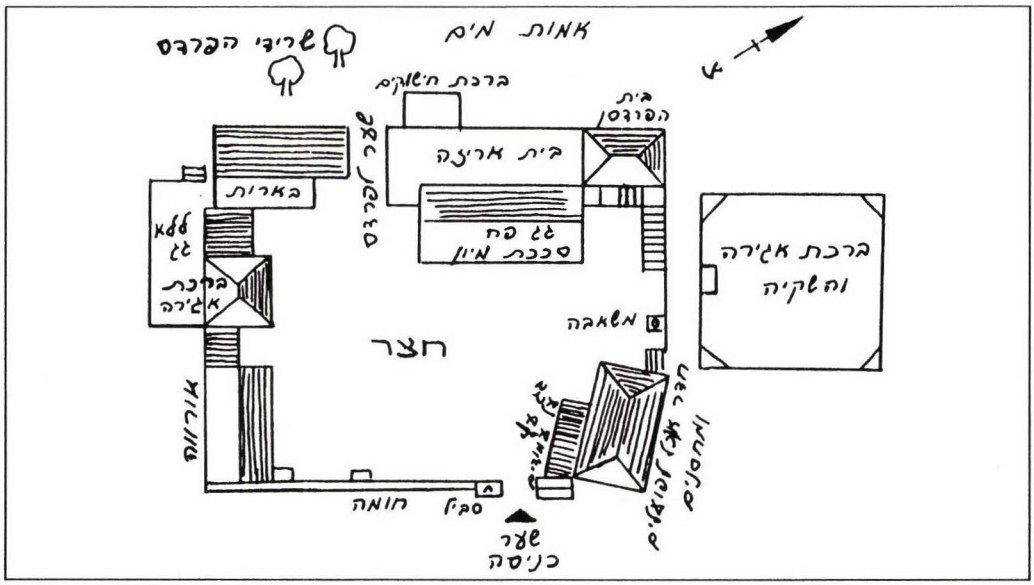
- **לפני שניכנס לחצר הפרדס נפנה מבטנו לקיר החומה, משמאל לשער, ונבחין בגומחה ובתוכה חור (קצה צינור). כאן היה "סביל".**

"סביל" = רהט, מקום שתייה

"סביון ביארת אינקוב" (רהט אינקוב)

הפרדס ניטע בצד התוואי של "דרך הים" הקדומה שהובילה מיבנה לעבר לוד ורמלה. מי ה"סביל" הרוו את צמאונם של עוברי אורח שעברו בדרך זו.

- **עתה ניכנס דרך השער לתוך החצר. נספר תולדותיו של הפרדס ונאתר בעזרת המפה את מקומם של המבנים שהיו ואינם עוד.**

- **נצא דרך השער השני, שער הפרדס, ונשלח מבט אחורה לעבר החומה המרשימה מאוד מצידה זה. עצי הפרדס נעקרו רובם, נותרו עצים בודדים בלבד.**

- **נחזור לחצר ונעלה במדרגות אל ברכת האגירה, או נחזור ונצא אל הדרך וממנה ניגש לברכה. זוהי הברכה שעליה כתב ס' יזהר, הסופר בן רחובות, את סיפורו "רחיצה בברכה". מי שעתותיו בידו יוכל לקרוא/להקריא כאן את הסיפור.**

הערה: אפשר לגשת תחילה לברכה ואחר-כך להיכנס לחצר הפרדס.

הפרדס הראשון

"קדימה"

שטחה של רחובות עם היווסדה, בשנת תר"ן, היה 10,000 דונם. שטח זה לא הספיק והמושבה, שמספר תושביה גדל, ביקשה להתרחב. בשנת תרס"א רכש אהרן איזנברג מערביי רמלה קרקעות בצפונה של רחובות עבור בני המושבה. הייתה זו רכישת האדמות הראשונה מאז נוסדה המושבה ולכן נקרא האזור החדש שצורף לרחובות בשם "קדימה". בתחילה נטעו באזור כרמי שקדים. בשנת תרס"ד נטע מינקוב באדמות "קדימה" את הפרדס הראשון ברחובות ואחרים הלכו בעקבותיו.

רחובות החלה דרכה כמושבת כרמים - כרמי גפנים וביניהם עצי זית, תאנה ושקד. לאחר המשבר בענף היין נעקרו מרבית הגפנים ובמקומם ניטעו כרמי שקדים. רחובות הייתה למושבת שקדים - כרמי שקדים עטרוה מכל עבר ובאביב, בעת הפריחה, היה המראה מרהיב. חיפושית הקפנודיס פגעה בשקדים ללא תקנה. השקדים נעקרו ועצי הדר תפסו את מקומם. הפרדסנות נעשתה לענף הכלכלי העיקרי של המושבה.

עבודה עברית

חלוץ הפרדסנות ברחובות היה, כאמור, זלמן מינקוב, שנטע ב-1904 באדמות "קדימה" את הפרדס הראשון ברחובות, ופתח פרק חדש בתולדות המושבה. מינקוב העסיק פועלים עבריים בלבד. תודות לו מצאו עשרות פועלים עבודה קבועה, ופרדסו היה מעין אכסניה לפועלים ולפגישות של אנשי העלייה השנייה. גם כשעבר הפרדס לידי שמואל טולקובסקי בשנת 1911, לאחר מותו של מינקוב בדמי ימיו, ולידי גוטהילף בשנת 1924, נשמר עקרון העבודה העברית.

"לנגן האמדר"

בפרדס מינקוב עבדו כמה אישים מפורסמים של העלייה השנייה: יוסף אהרונוביץ (עורך "הפועל הצעיר"), בן-ציון ישראלי (ממייסדי כינרת); המשוררת רחל, שהחליטה "לנגן במעדר ולצייר על האדמה" עברה כאן הכשרה חקלאית ראשונה; נוח נפתולסקי, איש הצמחים, הופקד על מערכת ההשקיה והתגורר בפרדס, זוג חברי "השומר" חוה וזלמן אלון (אסושקין) שמרו בפרדס וגרו בו, ועוד רבים אחרים.

פרדס לדוגמה

בשנת 1909 ביקר בארץ סופר ועיתונאי יהודי מארצות-הברית ומטרת ביקורו: בדיקת אפשרויותיה הכלכליות של הארץ ויכולתה לקלוט עלייה.

אפרים זקס, מארחו, אמר לו כי הארץ זקוקה להשקעות של בעלי הון לפיתוח תעשייה,

חקלאות וניצול האוצרות הטבעיים, ואז תוכל לקלוט עולים מחוסרי אמצעים. "כדי להדגים מה יכולה השקעה כספית לעשות בתחום החקלאות, בוא ותראה את בייארת מינקוב". הפרדס נראה לאורח כגן עדן. הוא הביע את התפעלותו מעצמת מערכת ההשקיה, מהמאגר המרשים, מגודל הפרדס וממגוון עציו הנטועים בסדר מופתי. מפי מינקוב קיבל נתונים על הסכום שהושקע "בהפיכת גבעת החול השוממת למטע היפה ביותר בארץ-ישראל" ותחזית ההכנסות (מתוך: **יהודה החדשה,** בנימין גורדון).

מפקד רא-לה

במלחמת העולם הראשונה קבע סלים אפנדי, המפקד התורכי של האזור, את מטהו בפרדס. סלים אפנדי, שהיה אדם קשה-לב ואכזר, מרר את חייהם של בני המושבה והתעלל קשות במנהיגיה.

משה סמילנסקי שבר כד מים של בדואית שנהגה לעבור עם חמורה דרך שדה השעורה שלו, למרות התראותיו. בליל שישי הופיעו בביתו 3 חיילים, אסרוהו והוליכוהו למעון המפקד בפרדס. הלה, שידע כי משה סמילנסקי ממנהיגי המושבה הוא, חירפו וגידפו ואחר כך ציווה להוליכו אל המודיר ברמלה כשהוא קשור בחבל אל סוסי שני מלוויו. והללו דוחקים בו ומכריחים אותו לרוץ עד רמלה, אליה הגיע באפיסת-כוחות סמוך לחצות-לילה. המודיר, שהכירו, שמע את סיפורו ושחררו.

פועל יהודי הוכה על ידי חייל תורכי. הוציא הפועל את המקל מידי החייל והשיב לו מנה אחת אפיים. משחש בחומרת מעשהו, נמלט והסתתר. כעבור שעה קלה הוקפה המושבה צבא, חברי הוועד כונסו במרכז המושבה ונתבעו להסגיר לידי התורכים את הנמלט. משטענו, כי אינם יודעים איהו, הוכו ואחר כך הובלו לפרדס, נכלאו באחד המחסנים שבחצר והוצבה עליהם שמירה. למזלם, שהה אז ברחובות עורך-הדין דוד מויאל והלה הצליח, לאחר משא ומתן מייגע ומתן בקשיש, לשחרר את העצירים.

"אתר הפרדסנות"

ב-1969 הוציא אגף התכנון של משרד הפנים חוברת ובה רשימת "אתרי התיישבות בישראל". הפרדס (ה"ביארה") מופיע באותה חוברת כאתר חקלאי יחידי, בתוספת המלצה להפכו, לאחר שישוקם, לאתר לימודי. באותה שנה התחילה החברה להגנת הטבע לטפל בנושא שמירת אתרים בעיר ודרשה להפוך את הפרדס (לאחר שישוקם וישוקמו מבניו) ל"אתר הפרדסנות" - אתר ללימוד תולדות הפרדסנות בארץ, הכרת שיטות עבודה, מתקנים וכלי עבודה והכרת עצי ההדר לסוגיהם. אתר זה, שיקום ב"עיר ההדרים", ישולב ב"מסלול ההדר" - מסלול טיול שיכלול ביקור (משולב בעבודה) בפרדס, בבית-אריזה, בבית חרושת למוצרי הדרים וכד'.

בינתיים עבר הפרדס לידיו של מר צנעני. לאחר שנים של הרס ועזובה הוחל בשיפוץ המבנים ושיקום העצים שנותרו, אך עדיין רחוקה הדרך להפיכת הפרדס הראשון ב"עיר ההדר" ל"אתר הפרדסנות".

ולסיום: "רחיצה בברכה"

בימים עברו לא היו ברכות שחייה. נהגו אז לרחוץ בברכות הפרדסים, ובברכת האגירה של פרדס מינקוב למדו רבים מילדי רחובות את תורת השחייה. אחד מאותם ילדים, הסופר ס' יזהר, הנציח את הפרדס וברכתו בסיפורו "רחיצה בברכה":

"... הגענו אל שער הפרדס, ומחרכי המשוכה אפשר היה לראות את הברכה שרועה, חלקה, מנצנצת, ובעיקר: מלאה עד גדותיה !... מיד שפפנו אל הפרצה, וזחלנו בנחת, ועוד קפיצה או שתיים, ואנו על גדות הברכה, זה הקיר העבה והחם שלרגליו הפכפוך הצונן של המים ולוע הצינור השחור המקיא לתוכו סילון לבן וקוצף בהתלהבות קולנית שטבוע בה קצב פעימות המוטור המצרצר גם באוויר אי-בזה.

ושם למטה התעלה המוליכה את מימי הברכה אל הפרדס... את הבגדים הטמנו - על כל צרה שלא תבוא - בנופה של גרבילאה פורחת חום עשיר בזהוב, ומיד דהרנו ובאנו וזינקנו אל המים הטהורים.

מי שלא יודע טעמה של רחיצה בברכה צלולה בצהרי יום צלול, כשזה קצת אסור, וכשהכול מסביב ירוק וכחול - אי אפשר להסביר לו כלום, ממש כשם שלא תועיל אם תבוא אל סומא לומר לו, מה כחול ומה ירוק !.."

(קטע מתוך "שישה סיפורי קיץ")

- **נצא מתחומי הפרדס, נחצה את השדה ונלך צפונה לעבר חורשת האקליפטוסים. אפשר ללכת גם בדרך העפר שמשמאל (ממערב) לפרדס.**

חורשת הצופים

בעבר היה כל האזור הסמוך למסילה נטוע אקליפטוסים. סברו, משום מה, שהאדמה אינה מתאימה לנטיעת פרדסי הדרים ונטעוה אקליפטוסים. העצים ניטעו על ידי "אגודת נטעים" - אגודה שנוסדה בשנת 1905 על ידי אהרן איזנברג, איש רחובות, ומטרתה: "לרכוש אחוזות וקרקעות בארץ, להכשירן, לנטען ולבנותן, ולמכרן אחר כך ברווח לאלה המבקשים לקנות להם אחוזות מן המוכן".

הנוער הרחובותי מכנה את החורשה בם "חורשת הצופים", כנראה על-שם קבוצת הצופים א' שישבה ב"גבעת הקיבוצים" הסמוכה.

- **נעבור לגבעת החול שמצפון לחורשה.**

גבעת החילפים

גבעת החול, שעליה אנו עומדים, מכוסה בצמחי **חילף החולות,** המעניקים לה מראה של ערבת דגנים - שריד לנוף הולך ונעלם, נוף שכיסה בעבר שטחים נרחבים באזור אדמות החול-חמרה של מישור החוף. קרקע גידולו של החילף מתאימה גם לגידול הדרים. עם התפשטות פרדסי ההדרים נדחקו רגלי החילף, ומעטים המקומות שבהם ניתן עוד לראות שטח נרחב מכוסה צמחי חילף החולות כמו כאן.

עיקר התפתחותו של החילף (צמח רב-שנתי, שמוצאו סודנו-דקני) בקיץ, אז ירוקים עליו ושיבולי פרחיו מתנשאים. מלוויו של החילף הם **דרדר הקורים** ושורה של צמחים חד-שנתיים המתפתחים במהירות בימות הגשמים ופורחים בחורף ובאביב: מרבדים מכסיפים של **אלמוות הכסף,** פרחי לילך עדינים של **מרסיה יפהפייה, סביון אביבי, תורמוסים, קחוונים** ועוד.

בראש הגבעה משטח מצופה אספלט שנועד להפרחת טיסנים.

- **נרד מהגבעה לכיוון דרום-מערב, לעבר שדרה של שיטת המשוכות, בגבול הפרדס, וגשר הרכבת.**

גשר הרכבת

פעולות אצ"ל ולח"י

גשר הרכבת וסביבותיו שימשו זירה לפעולות אצ"ל ולח"י. ב-7.11.46 ארבה חוליה של אנשי אצ"ל ליד גשר הרכבת. משימתה הייתה פיצוץ רכבת שהובילה חיילים בריטיים ממצרים, לשם דיכוי פעולות המחתרת בארץ. הכול הוכן לפיצוץ. לפתע, הופיע במקום ערבי רכוב על סוס. ירו בו, אך הוא הצליח להימלט. אנשי החוליה, שחששו פן ייוודע דבר התקרית לבריטים, הסתפקו בפיצוץ המסילה והסתלקו מן המקום.

ב-29.2.48 פוצצו אנשי לח"י - מצפון לגשר סמוך לגדר הגבעה - רכבת שהסיעה חיילים בריטיים לחופשה. 28 חיילים נהרגו ועשרות נפצעו. זה היה מעשה גמול על פעולתם של עריקים בריטים, שהחדירו לרח' בן יהודה בירושלים 3 משאיות תופת שהתפוצצותן גרמה לאובדן חייהם של 52 בני אדם ולפציעתם של יותר ממאה. פיצוץ הרכבת גרר תגובה חריפה

מצד הבריטים בארץ, ועיתוני לונדון חזרו ותבעו את הענשתם המידית של האחראים לפיצוץ והחשת הפינוי הבריטי מארץ ישראל.

תגובת הבריטים בשטח הייתה עקירת 12 דונם מהפרדס הסמוך למקום המיקוש.

שיטת הנילוס

סמוך למסילה, ממזרח לגשר, גדל עץ שיטה המכונה "שיטת הנילוס". עץ זה, הנדיר מאוד בארצנו, נפוץ במצרים. כפי הנראה, הגיעו תרמילי פירותיו כ"נוסעים סמויים" ברכבת - אחד הזרעים נפל, נבט, נקלט והצמיח עץ לתפארה.

- **נסור לראות את העץ, נחזור לגשר ונעבור מתחתיו לצידה השני של המסילה. פנינו מועדות עתה לגבעה עטורת העצים שממערב למסילה - "גבעת הקיבוצים".**

גבעת הקיבוצים

בשנים 1932-1942 שכנו בגבעה גרעיני התיישבות, שהמתינו לתורם לעלייה על קרקע הלאום. גרעינים אלה התכוונו להקים קיבוצים חדשים או להצטרף לקיבוצים הקיימים, והם: מעלה-החמישה, רמת-השופט, רמת-יוחנן, כפר-מסריק, ניר-עם, בית-אלפא, תל-יצחק, יד-מרדכי ודגניה ב'. לכן כונתה הגבעה בשם "גבעת הקיבוצים".

בשנים 1945-1949 ישבו בגבעה חברי קבוצת הצופים א' - מייסדי מעגן-מיכאל - והמה גיבורי הפרשה אשר תסופר להלן: פרשת ייצור כדורי הסטנים - נשקם של לוחמי תש"ח.

- **נעלה לגבעה בדרך הסולינג (דרך מרוצפת אבנים), הדרך הישנה שהובילה לגבעה. ניכנס בפתח המזרחי, המקורי, נלך לאורך שדרת האקליפטוסים לכיוון מוזיאון "מכון איילון" וניכנס לביקור באתר.**

מכון איילון

נריק ל"נר כדורים

לאחר המכה הקשה שהוכה היישוב העברי במאורעות תרפ"ט, היה ברור לראשי ה"הגנה" שעליהם להצטייד בנשק לקראת הבאות. הועלו רעיונות שונים וביניהם הצעות לייצור עצמי. אחת ההצעות הייתה להקים בית חרושת לכדורים.

ב-1931 נשלח יחזקאל ברעם (חצ'קו) לגרמניה כדי ללמוד את מלאכת ייצור הכדורים. בהיותו שם התקשר עם פרופ' קוריין, מומחה בעל שם עולמי בתחום זה. לאחר בקשות והפצרות נתקבל חצ'קו לעבודה בבית חרושת לנשק, עבד שם שנה ולמד את רזי ייצור הכדורים. לפני שובו ארצה ביקש לקנות מכונות לייצור כדורים, אך הקנייה לא יצאה לפועל בשל חוסר אמצעים וחוסר הערכה לחשיבות העניין מצד ראשי ה"הגנה".

ב-1938 נודע לחצ'קו שפרופ' קוריין עלה ארצה ועוסק בהוראה בטכניון. הוא פנה אליו וביקשו לסייע לתעש בהקמת מפעל לייצור כדורים. השניים ערכו תכנית להקמת מפעל שתפוקתו תהיה 15 אלף כדורים ביום, אולם בשל חוסר תקציב נגנזה התכנית.

יש מכונות

באותה שנה הצליח יהודה ארזי, איש "רכש" של ה"הגנה", לרכוש בפולין מכונות ישנות לייצור כדורים, במחיר של גרוטאות ברזל. חצ'קו נשלח לפולין לבחון את המכונות. לדעתו לא היו שוות מאומה, אך כיוון שכבר נקנו, הוחלט לשפצן. מלאכת השיפוץ נעשתה, תמורת ממון רב, על ידי פועלי תעשיית נשק פולניים, במבנה של בית חרושת נטוש על יד וורשה. המלאכה נעשתה בסתר משום ששלטונות פולין אישרו, אמנם, מכירת נשק ל"הגנה", אך לא היו מעוניינים במכירת מכונות ייצור, מחשש לאובדן לקוחות. משתמה מלאכת השיפוץ נארזו 12 המכונות בארגזי עץ גדולים, נשלחו לנמל דנציג והוטענו על ספינה שהפליגה לנמלי הים התיכון.

כאשר הייתה האנייה בלב ים, הגיעה לבולשת הבריטית בירושלים ידיעה על מטענה: שלטונות פולין נהגו בערמה - הם ידעו מה מכילים ארגזי העץ, אך לא מנעו העברתם כי לא רצו לאבד לקוח מבטיח. לעומת זאת, גילו לבריטים את דבר המשלוח כדי שיחרימוהו בהגיעו ארצה.

מרכז הבולשת שלח מברק לחיפה ובו פרטים על האנייה והוראות לעצרה, להחרים את מטענה ולאסור את איש ההגנה שעל סיפונה. המברק, שהיה כתוב בצופן, פוענח על ידי שושנה דקל, מאנשי השי"י (שירות הידיעות של ההגנה), ואפרים דקל מיהר ובשעה 3.00 בלילה הודיע על כך לאליהו גולומב, מפקד ההגנה. בטרם חלפה שעה הוברקה לאנייה הידיעה: "שנה כיוון לביירות!"

יהודה ארזי הצליח להשפיע על חברת הספנות לשנות את יעד המשלוח, לאחר שכתובתו הוסבה על שם חברה לבנונית שהייתה בקשרים עם ההגנה. מאיר ספקטור נשלח לביירות ובעזרת תעודות, שצויד בהן, הצליח להוריד את המכונות מהאנייה ולהפקידן במחסני הערובה בביירות. שם נשארו ורק ב-1941, בעיצומה של מלחמת העולם, הצליחו אנשי ההגנה, בעזרת תחבולות וסיפורים, שהלעיטו בהם את השלטונות הבריטיים, להביא את המכונות ארצה.

אך, בינתיים, שוב ירדה מהפרק התכנית לייצר כדורים בתעש.

כיצד מייצרים כדורים?

בשנים 1940-1943 עמד בראש תעש המהנדס חיים סלבין. סלבין ראה בייצור כדורים אחת ממשימותיו הראשונות. הוקם צוות בראשותו של המהנדס ארוין בלאו, מומחה לייצור נשק, שתרם רבות להכנת המכשירים לייצור ה"סטן". הצוות פתח בניסיונות לייצר כדורים בקוטר 9 מ"מ עבור ה"סטנים". עמל רב הושקע, אך ללא תוצאות ממשיות, עד שסלבין, שהיה ידוע בעקשנותו, הכריז: "רק כשיצמחו שערות על כפות ידי, יצליחו לייצר כדורים בתעש!".

בראשית 1945 נתמנה יוסף אבידר למנהל תעש. המצב הגיע אז לידי אבסורד - תעש ייצר עד לאותה תקופה כ-600 "סטנים" (ה"סטן כונה תמ"ת = תת-מקלע תוצרת), אך לא הייתה תחמושת עבורם. ייצור תחמושת נקבע על ידי אבידר כמטרה ראשונה במעלה. דברי סלבין על הקשיים העצומים הכרוכים בתעשייה זו ועל העבודה הרבה שהושקעה, ללא תוצאות, לא הרתיעו את אבידר. ייצור כדורי סטנים עמד בראש סדר העדיפויות בתקציב, בכוח אדם ובמכשירים. על כך אמר סלבין לאבידר: "אתה, הודות לעמדתך בהגנה, תצליח לבזבז הון ולכן הנך ראוי לכדור בראש, כי כדורים לנשק בלאו הכי לא תייצר!".

המכונות שרכש ארזי בפולין, שופצו. מומחי תעש עסקו שנה תמימה בניסויים ובהם נקבעו: צורת התרמיל, מבנה הקליע, כמות הכספית הרועמת בפיקה, משקל אבק השריפה בתרמיל וכמות העופרת בקליע. האחראי לניסויים היה מהנדס צעיר ושמו מיכאל שור (כיום, מנכ"ל תעש). מכונות נוספות ותנורים, שנדרשו למלאכה, נרכשו באנגליה באמצעות ד"ר אייזן, סוכן מכונות, איש ההגנה. לבקשת תעש, רכש גם כמויות גדולות של סרטי פח-נחושת, שנועדו להכנת התרמילים. משנשאל לפשר ההזמנה הגדולה השיב, לפי תדרוך שקיבל ממפקדת ההגנה, שמחומר זה מייצרים שפופרות לשפתונים - מצרך שהנשים במזרח מרבות להשתמש בו. הנימוק שכנע ורשיון הייבוא ל"סחורת הליפסטיק" אושר.

מפעל סודי מתחת לאפס של הבריטים

כאשר הושלמו ההכנות הוחל בחיפושים אחר אתר מתאים להקמת המפעל, אתר שיימצא בקרבת תל-אביב, שבה רוכזו כל ההכנות, וסכנת גילויו תהיה קטנה. דובר על הקמת "מכון" תת-קרקעי (מפעלי הייצור של תעש נקראו "מכונים") רחב ידיים, שיכיל כמות רבה של מכונות ואפשר יהיה לערוך בו ניסיונות-ירי לבחינת טיב הכדורים.

הבחירה נפלה על "גבעת הקיבוצים". הגבעה הייתה מבודדת, אך לא נידחת, ובאותם הימים הייתה בלתי מיושבת. אכלוסה מחדש על ידי קיבוץ צעיר, דומה לקודמיו, לא יעורר תמיהה וסקרנות.

הגבעה נמצאת סמוך לתחנת הרכבת ובאותם ימים הייתה התחנה מוקפת מחנות צבאיים בריטיים. ראשי ה"הגנה" היו משוכנעים שלא יעלה על דעת הבריטים שמפעל ייצור מחתרתי מצוי ממש מתחת לאפם.

אי יסתכן ויצבוד האכון?

משנמצא האתר המתאים הוחל בחיפושים אחר קבוצה שמרבית חבריה יוכלו לעבוד ב"מכון" שבמעמקי האדמה. קבוצה בעלת תודעה ביטחונית מפותחת שתסכים להתאים אורח-חייה לצורכי הביטחון של המכון, משום שיהיה צורך להגביל את הביקורים בשטחה ולהסתיר את מקום העבודה האמיתי של חבריה. לאחר בדיקת גרעיני ההתיישבות ולאחר התייעצות עם הש"י, נמצאה הקבוצה המתאימה למשימה - "קבוצת הצופים א'", שישבה בפרדס-חנה.

אבידר בא בדברים עם מזכירות הקבוצה וסוכם שיבוא לאספה סגורה ויסביר לחברים את הנ[illegible] הצעירים והצעירות הקשיבו בדריכות להצעה המוזרה, שנפלה עליהם לפתע. הצעה, שאם יקבלוה, תשנה את קצב הכשרת הקבוצה לייעודה המקורי - עבודה חקלאית וימית - ותדחה את מועד עלייתם על הקרקע; הצעה שתחייבם לחיות בתנאי סודיות ומתח מתמיד לפרק זמן לא ידוע. אבידר חש, בהתבוננו בפני שומעיו, כי למרות כובד המעמסה המוצעת להם, ייענו לה. ואכן, בדיון שנערך, נתקבלה החלטה חיובית.

תוך 22 יום קם האכון

עתה משנמצא האתר המתאים להקמת המכון ונמצאה הקבוצה שתעבוד בו, החלו בקצב מהיר בביצוע המשימה. תעש הקימה עבור החברים בתי-מגורים, חדר אוכל, רפת, לול ומבני שירותים. המהנדסים ארווין בלאו ויוסף אידלמן, הכינו את תכנית הבנייה של המכון וביצוע העבודה נמסר לקבלן ירושלמי בשם משה וינד.

באמצעות דחפורים נחפר בור שעומקו 8 מ'. לתוך הבור יצקו מבנה שאורכו 33 מ', רוחבו 8 מ' וגובהו 3.5 מ', קירותיו עבים ועובי תקרתו 0.5 מ'. המבנה נחלק לאולם מרכזי גדול ובסמוך לו חדרי בידוד לחומרי הנפץ המסוכנים ולתהליכי ייצור מיוחדים. במבנה היו מחלקות שונות: מחלקת מכונות, מחלקת תנורים, מסגרייה, מחלקת בדיקה, מחלקת ניסוי ירי וחדרי שירותים לעובדים. המבנה צופה כולו באספלט, כדי לבודדו מרטיבות, וכוסה בשכבת עפר שעובייה 3.5 מ'.

מעל פני השטח הוקמו שני מבנים: מאפייה ומכבסה. במאפייה אפו לחם לצורכי הקיבוץ ולמכירה במושבה, והמכבסה שירתה את אנשי הקיבוץ וגם את תושבי רחובות. אך, לאמיתו של דבר, היו אלה שני מבנים שנועדו להסוות את פתחי המכון. תנור המאפייה נבנה כגוש מוצק שמשקלו כ-10 טון, אולם ניתן היה לנתקו מהרצפה ולהסיטו ממקומו באמצעות

מסילה מיוחדת שהותקנה לשם כך. משהוזז התנור, נפער פתח שגודלו 3.2 מ', ודרכו הוכנסו פנימה המכונות והחומרים השונים והוצאה התוצרת המוגמרת. אף את מכונת הכביסה היה אפשר להסיט ממקומה ודרך פתח צר, בתחתיתה, נכנסו העובדים למכון ויצאו ממנו. הכניסה והיציאה נעשו במהירות - תוך דקה וחצי היו נכנסים פנימה 45 אנשי הצוות הקבוע.

אוורור המפעל תוכנן בידי מומחה, שקיבל את הנתונים, אך לא הורשה לבקר במקום. ארובת התנור שימשה גם כמתקן אוורור, וארובת המכבסה שימשה לשאיבת האוויר המזוהם החוצה. נורות המאוורר שימשו כמערכת אזעקה מוסווית: הבהוב אחד היה סימן לבואו של אדם "משלנו", שני הבהובים התריעו על סכנה באזור והבהובים בלתי פוסקים - על מצב חירום, שפירושו "סליק" מהיר. המיית המאווררים והרעש שליווה את פעולת מכונות הכביסה, הבליעו את רעש המכונות. לשם בידוד אזור המאפייה, מילאו במזרנים עבים את החלל שבתחתית התנור, עד לגובה תקרת המכון.

בעת ביצוע החפירה נמתח אריג יוטה סביב לשטח, מחשש לעין זר. כלבי בוקסר מטילי אימה - "חניכים" של ד"ר רודולפינה מנצ'ל, מומחית לאילוף כלבים - הובאו למקום כדי להרחיק ערבים, או אורחים בלתי רצויים, העלולים להזדמן למקום.

לצורך אספקת חשמל הוקם טרנספורמטור בפינת השטח הגובל בפרדס ערבי. זרם החשמל "נגנב", כדי שחשבונות הצריכה הגדולים לא יעוררו סקרנות.

עבודות החפירה ויציקת המבנה נמשכו 22 יום בלבד. התקנת המכונות והפעלתן היו מבצע שהוצא לפועל במהירות בלתי רגילה. וזאת הודות למסירותם של כל העוסקים במלאכה, שראו בהקמת מכון תת-קרקעי ראשון מסוגו - מלאכת קודש.

כיצד שומרים סוד?

במכון התת-קרקעי, שקיבל את השם "מכון איילון", בוצעו כל פעולות ייצורו של כדור בקוטר 9 מ"מ - לרבות מילויו, הרכבתו ואריזתו. מנהל המכון היה פסח אברמוביץ (איילון) איש תעש, והאחראי לביטחון היה מאנשי הקיבוץ. במפעל עבדו 45 אנשים, רובם חברי הקיבוץ וחברותיו ומיעוטם מומחים ובעלי מקצוע שהגיעו מתל-אביב. העובדים היו יורדים למכון ב-7:00 בבוקר, יוצאים למנוחה קלה בצהריים וחוזרים ועובדים עד הערב. בשעות העבודה לא עזב איש את המקום. במפעל הוכנו מנות חירום של מזון, למקרה שיהיה הכרח לשהות בתוכו זמן ממושך, ללא יכולת לצאת.

תנאי הביטחון שכפה הש"י על המשק היו חמורים. המשק כולו היה נתון בהסגר. השער היה נעול ושומר עמד לידו יומם וליל. אורחים היו בבחינת סיוט מתמיד, שכן היה צורך לעמוד על משמר ולא לתת להם להסתובב בחצר. חברים חדשים עברו תחקיר ביטחוני אצל הש"י, לפני שנתקבלו למשק.

אמצעי זהירות שונים ננקטו כדי למנוע את דליפת הסוד. העובדים נבדקו בדיקה מעולה בצאתם מן המכון, כדי שלא ייותרו בבגדיהם כדורים או חלקי כדורים, בדיקה מיוחדת נעשתה בסוליות הנעליים, שכן אלה קלטו פסולת של נחושת וחלקים זעירים של כדורים. במשק הוקמה סנדלרייה מיוחדת לתיקון נעלי העובדים, מחשש שהמתכת שעל הסוליות

תסגיר את מהות העבודה.

מקרה חמור, שכתוצאה ממנו נשקפה סכנה לגילויו של המכון על-ידי הבריטים, אירע בפרואר 1948. ארגון לח"י פוצץ רכבת מלאה חיילים בריטים, שעברה מול שער הכניסה לגבעה. בהישמע הפיצוץ הופעלה מערכת האזעקה, העובדים יצאו במהירות מהמכון וה"תפר" הדק שבפתח המכבסה כוסה חיש מהר במשחת סבון. חיילים בריטים פצועים ואחרים החלו להיכנס לשטח הקיבוץ. לפצועים הוגשה מיד עזרה ראשונה. החיילים, שהיו אסירי תודה על הטיפול בחבריהם הפצועים, לא הטרידו את אנשי הגבעה בחיפושים אחר החבלנים. משעזבו את המקום נשמו חברי המשק לרווחה.

סכנה לבריאות העובדים

תנאי העבודה במכון האטום, שהיה בנוי כ-8 מ' מתחת לפני האדמה, היו קשים. וזאת, למרות האוורור הקבוע, שבשעת תכנונו נלקחו בחשבון אדי החומרים, האבק והחום שייפלט מהמכונות הרבות ומגופם של 45 העובדים. למרות התאורה הטובה והשמירה הקפדנית על הניקיון, העובדים החלו חשים ברע. למקום הובא ד"ר יוסף קוט - חבר ההגנה ורופא בכיר בקופת-חולים. ד"ר קוט בדק את העובדים ואת תנאי עבודתם וציווה על שתייה רבה של חלב ובליעת ויטמינים. נוסף לכך ציווה לערוך להם מדי יום ביומו הקרנות קוורץ, כתחליף לאור השמש, ולצורך זה הוקצתה פינה מיוחדת במכון.

מה תרם "מכון איילון" לחמאי תש"ח?

מכון איילון פעל מתחילת 1946 ועד אמצע 1948. זה היה המכון המשוכלל ביותר של תעש והוא נבנה במיוחד בהתאם ליעודו. עד להקמתו נהגו לשכן את מפעלי תעש, בבתי-מלאכה ובבתי-חרושת שבהם נעשתה עבודה רגילה. זו הייתה פעם ראשונה שבה הועסקה קבוצה כה גדולה של עובדים במפעל אחד. המכון סיפק לכוחותינו למעלה מ-2 מיליון כדורים, ולקראת מלחמת העצמאות הגיע הייצור לכדי 14 אלף כדורים ליום. על הכדורים הוטבעה האות E, שפירושה "ארץ ישראל" - והאות A שפירושה איילון, וכן ספרה המציינת את שנת הייצור. במלחמת העצמאות הוכנסו לפעולה כ-4450 סטנים שייצר תעש, ומקניהם נורו כדורים מתוצרת מכון איילון. בדיעבד התברר, שהמצרך היחידי שלא היה בו מחסור בראשית המלחמה, היה כדורי 9 מ"מ לסטנים.

קבוצת הצופים א' סיימה תפקידה

"קבוצת הצופים א" עלתה על הקרקע אחרי מלחמת העצמאות והקימה את קיבוץ מעגן מיכאל. במלאות 20 שנה להקמת "מכון איילון" נערכה בקיבוץ מסיבה, שבה השתתפו חברי הקיבוץ ואנשי תעש. באותה מסיבה הגיש תעש שי לקיבוץ: דגם של "מכון איילון", שבו הומחשו כל פרטי המבנה, מכונותיו ומתקני ההסוואה שלו. הושמעו דברים, הועלו זיכרונות וחיים סלבין אמר: "עשינו כל מיני דברים קשים, אבל איני חושב שעשינו אי-פעם דבר דומה בקושי לייצור הכדורים."

"החיים הכפולים" - **זיכרונות** / יהודית איילון

כאשר אני מנסה לארגן את זכרונותי ממכון "איילון", הם תמיד מתחלקים אצלי לשניים: החיים והעבודה ל"מטה", או ב"חלקה", כפי שנהגנו אז לכנותה, וההווי בקיבוץ, שחי את חייו כאילו דבר לא מתרחש, דבר לא מרמז שאחר הוא מכל קיבוץ צעיר אחר.

אינני יודעת מדוע בחרו דווקא בנו. ייתכן והעובדה שהיינו נוודים עדיין לפני התיישבות. ואולי משום שילדינו (המעטים שכבר נולדו אז) היו קטנים מלשמש סיכון ביטחוני... הלבטים החלו באותה אסיפה סגורה שקיימנו עם ראשי המטה, וזכור לי פרט מוזר: היה זה הלילה בו ניצחה ממשלת הלייבור בבחירות באנגליה, ובפרדס חנה, בה ישבנו, מוקפים היינו מחנות צבא בריטי ועם אחדים קיימנו קשרי ידידות. זכורתני כיצד נוצרה בעיה ראשונה כאשר הם הזמינונו למסיבה לכבוד המאורע ואנחנו היינו צריכים לדחותם באמתלה כל שהיא בגלל האספה.

היה זה שקר ראשון בשורת השקרים שהעמסנו על מצפוננו מאז ואשר, למרות ההיתול הרב בו עטפנו אותם, העיקו עלינו במעט במשך שנות המחתרת.

ידענו גם שאנחנו מתחייבים לדברים אחרים - לדחיית ההתיישבות, לעצירת הגידול וגם מתחייבים בנפשנו. אבל כל זה לא גרם לנו להיסוסים. היינו צעירים והייתה לנו הרגשה של שליחות.

הבטיחו לנו כי רק "עשרה אנשים" בארץ ידעו את הסוד, כלומר רק 10 אנשים ידעו לקשור את השם 'איילון" עם קבוצת הצופים העוברת מפרדס-חנה לרחובות, וכן עם המוצר המיוצר שם. היה זה לפי הנוהג המחתרתי של אותן שנים: מי שידע מה מייצרים ב"איילון" לא ידע שזה אצלנו ומי שידע שיש אצלנו "משהו" לא ידע מה מייצרים שם. תחילה הרבינו ללעוג להבטחות אלה, היינו בטוחים שהרבה אנשים יודעים את סודנו ורק כעבור שנים, עם קום המדינה, התברר לנו שאכן היה זה אחד הסודות השמורים ביותר ב"מדינה שבדרך".

כל מי שחי פעם בקיבוץ יכול לתאר לעצמו את הקושי שיש בשמירת סוד במערכת אנושית כל כך צפופה, שבה שזורים האנשים שתי וערב. היו לנו הורים, שנהגו לבקרנו לעתים מזומנות. כיצד יכולנו לדחותם בימים שבהם היה "משלוח" והייתה הוראה מפורשת: זר בל יקרב! זכורני כיצד ניסיתי לתרץ בפני אמי את חוורון הפנים עקב העבודה מתחת לפני האדמה. אגב, הייתה זו פרשה אשר העסיקה את רופאי ההגנה ובראשם ד"ר קוט. לא רק לבריאותנו חששו, אלא בעיקר שלא יסגירנו ה"ירקון" הזה, שכדוגמתו מוצאים רק אצל כורי פחם, או אנשים החיים במצב של תת-תזונה. לבסוף נמצאו פטנטים - שמן דג בחלב, הקרנות במנורות קוורץ יקרות, שהובאו ארצה במיוחד. ואז, כמובן, קרה ההפך - באמצע החורף היינו מסתובבים שזופי-פנים כמו קייטנים מהריביירה.

אורחים מבחוץ אפשר היה לדחות באמתלה של מחלת עופות או בקר - אבל מה לעשות עם הבאים לחיות בתוכנו? הייתה, למשל, אחותו הצעירה של אחד החברים, והיא עובדת במטבח, ובשום אופן לא הבינה כיצד מתיישב השוויון הקיבוצי עם העובדה שיש חברים האוכלים במשמרת ראשונה (עובדי המכון) ולהם תמיד יש חלב ויש ביצים, ולעומתם, למשמרת השנייה "לא נשאר"...

והסוד נשמר. בכל אותם מקרים שאושרו חברים, כעבור תקופת ניסיון מסוימת, היו עוברים "ברית מילה" בלשוננו. מפקד המקום היה לוקח אותם לסיור ומגלה להם - ואף פעם לא היה מקרה בו העידו על עצמם כי "חשדו במשהו"...

כיצד היה בעבודה? קודם כול - היה שמח. הרבינו לשיר. לא היו טרנזיסטורים ולא היו מצעדי פזמונים. פשוט שרנו ושרנו חזק, כי צריך היה לגבור על רעש המכונות. העבודה הייתה מכנית, חרושתית פשוטה, אבל נדמה לי שלא השתעממנו אף פעם - אם בגלל החברותא, או בגלל העובדה שידענו שמחכים לתוצרת שלנו, שלא היה לה תחליף.

היה זה עולם סגור, לא רק מהבחינה הטכנית; היינו מנותקים לגמרי מהחיים בחוץ. וזכורה לי אותה פרשה של רכבת החיילים הבריטים, שפוצצה בידי לח"י, על הגשר הקרוב לגבעה. עבדנו מנותקים מהעולם ולפתע הבזיקו אורות האזעקה ודמם האוורור. היה זה סימן כי "אויב" כלשהו מסתובב בשטח, ויחד עם זאת יש לעזוב את המכון במהירות מרבית ולהתפזר בין צריפי המחנה. כרגיל, הייתה היציאה מהירה והפעם ללא דקדוקי הבדיקה של סוליות הנעליים. אור השמש היכה אותנו בסנוורים - ויחד אתו מראה הזוועה של רכבת הפוכה, עשנה, במרחק צעדים מספר מהגבעה. באוויר הדהדו יריות אקדח מבולבלות, מעורבות בזעקות הפצועים, וקצינים בריטים התרוצצו אנה ואנה. צריך היה למנוע בכל מחיר את כניסתם למשק. מספר חברות התארגנו מיד, לבשו סינרים לבנים ויצאו אליהם בתור אחיות להגיש עזרה ראשונה. היה במחווה האנושי הזה משהו שהשקיט את החיילים והם השתכנעו שלא חברי הקיבוץ הטמינו את חומר הנפץ.

לאחר המאבק בבריטים באה המלחמה, מלחמת העצמאות. כבר מותר היה לגלות, אך עדיין היינו צריכים להמשיך ולייצר, ובתקופת הקרבות על ירושלים אני זוכרת שעות ארוכות ומשמרות רצופים שהיינו עובדים ועובדים.

אינני זוכרת כיצד היה הסיום. אנחנו עשינו הכנות להתיישבות והמכונות הנאמנות שלנו הוחלפו בחלקן, וחלק אחר, דומני, משרת עדיין אי-שם במפעלי תעש.

(הכותבת - חברת קיבוץ מעגן מיכאל)

הגבעה לאחר מלחמת העצמאות

הגבעה נשארה מחוץ לתחום גם לאחר מלחמת העצמאות. לאחר חנוכת מכון ויצמן הועתקה לכאן פעילות חמ"ד (חיל מדע של צה"ל). בגבעה, שנקראה באותה תקופה בשם "מכון 4", נערכו מחקרים ביטחוניים וכן מחקרים שתרמו לפיתוח משאבי הטבע של המדינה (סקר המחצבים בנגב, למשל). ב-1952 פורק חמ"ד, ואנשיו המשיכו לפעול במסגרת אמ"ת (אגף מחקר ותכנון של משרד הביטחון). ב-1954 הועברה הגבעה לרשות מכון ויצמן ורוב החוקרים הצטרפו לסגל עובדי המכון. בשנת 1963 רכש מכון ויצמן את הגבעה והוקמו בה מפעלים של תעשיות עתירות-מדע. "מכון איילון" נעזב והוזנח.

"מכון איילון" - אתר לאומי

ב-1975 החלו פעילי "החברה להגנת הטבע" ברחובות במאבק לשיקום האתר. בשנת 1983 החליטו התעשייה הצבאית וארגון ותיקי ה"הגנה" לשקם את המכון. בשנת 1986 הוקמה "עמותת מכון איילון". ב-1987 הוכרז "מכון איילון" אתר לאומי. באוקטובר 1987 (סוכות תשמ"ח) נחנך מוזיאון "מכון איילון".

האתר מופעל על-ידי צוות המדריכים של בית-ספר שדה "שורק" של "החברה להגנת הטבע" השוכן ב"גבעת הקיבוצים".

- **לאחר ביקור באתר נצא לגבעה, נשוטט בחורשותיה ונראה את מבניה. נסיים ביקורנו בגבעה ליד השער החדש, השער המערבי. כאן נעלה לרכב שימתין לנו.**
- **אפשרויות אחרות:**

א. נלך לאורך "קריית ויצמן" - פארק לתעשיות עתירות-מדע - ונצא בדרך מאיר וייסגל לכביש הראשי.

ב. נצא מהשער החדש ונחזור לכיוון גשר הרכבת בדרך עפר החוצה את השדה הנמצא בין הגבעה ובין והפרדס. ליד הגשר נפנה ימינה, ונלך דרומה, למרגלות המסילה, עד שנגיע לדרך העפר החוצה אותה. כאן נפנה ימינה ונלך לאורך בתי-האריזה אל הכביש הראשי.

- **נסיים טיולנו בביקור בבית-האריזה של חברת "פרדס" (יש לתאם מראש).**

א"דרך הים"

ל"דרך הנשיא"

אתרים לאורך המסלול:

1 - הפרדס הראשון של פרדס ויצמן

2 - חירבת אל-בד

3 - בית האריזה

4 - גן הפקאן

5 - בית האריזה של פרדס שורץ

6 - בית הנשיא חיים ויצמן

7 - היקב

א"דרך הים" ל"דרך הנשיא"

מהפרדס הראשון אל היקב

נפתח בהליכה לאורך הדרך הצפונית מרחובות לרמלה, היא "דרך הים". נמשיך לעבר אתרי טבע ונוף, בקטע הצפוני של גבול המזרח, ונחזור במשעולי פרדסים לעבר בית הנשיא הראשון והיקב.

- **נתחיל טיולנו משער הכניסה לפרדס מינקוב, ליד ה"סביל" (הרהט) של "דרך הים".**

"דרך הים"

"דרך הים" הקדומה ("ויא מאריס") עברה בנתיב שהוביל מיבנה לעבר רמלה ולוד. קטע הדרך העובר ברחובות נקרא היום "דרך יבנה". הדרך עברה למרגלות המדרון הדרומי של "הר החול", נמשכה צפונה-מזרחה, דרך מכון ויצמן של היום, עד חרבת אל-בד, ומשם לרמלה. מסילת הברזל, שנסללה במקביל ל"דרך הים", עברה למרגלות המדרון הצפוני של "הר החול" וממנו לכיוון באר-יעקב ולוד.

חרבת אל בד (= חורבת בית הבד)

על התוואי של "דרך הים", מול פרדס מינקוב, נמצאת חורבה הנקראת גם בשם "חג'ר אל-בד" (אבני בית הבד). במקום היה ריכוז של אבני בית-בד וכן אבני ריחיים. בחפירות

בדיקה שנעשו ב-1962 נחשפו קברים, שרידי מבנים וקרמיקה ביזנטית וערבית קדומה. ב-1977, במהלך בניית מעבדות לנוער, נתגלתה גת קטנה ויפה להפליא מרוצפת אבני פסיפס. בחומת האבן המקיפה את חצר פרדס מינקוב קבועות אבנים שנלקחו מהאתר. מרכז הנופש של מכון ויצמן ממוקם בשטח האתר.

נחלת אלטשולר

אתר חרבת אל-בד היה בנחלת משפחת אלטשולר. הנחלה נמכרה לבני משפחת ענטין ואחר כך נרכשה על ידי מכון ויצמן. לבקשת משפחת אלטשולר, הותר לה להעביר את אבני בית הבד לחצר ברחוב עזרא.

יצחק זאב אלטשולר, או כפי שכינוהו איצ'ה וולוויל וגם "ששון חיים", היה מהדמויות הציוריות של רחובות, הוא היה מפועלי המושבה הראשונים, מפקד בהסתדרות "העשרות", ממתנחלי רחוב "עזרא" ומנהל החשבונות של אגודת "נטעים".

- **נלך מחרבת אל-בד מזרחה. דרכנו עוברת לאורך הקרקעות שנרכשו על ידי חברת "גאולה".**

חברת "גאולה" ארחיבה גבול המושבה

חברת "גאולה" החלה לפעול בשנת 1902, לאחר ייסוד "הקרן הקיימת לישראל", אך נוסדה רשמית ב-1904. מטרתה: רכישת קרקעות בארץ לאנשים פרטיים, שישבו בגולה (אדמות הקק"ל היו אדמות הלאום). מאיר דיזנגוף, שעמד בראש החברה פנה אל אהרן איזנברג ואל האגרונום י' לוי וביקשם "שיהיו האוזניים, העיניים והידיים של החברה בארץ ישראל", ושימסרו מידע על קרקעות העומדות למכירה, על טיבן ועל האמצעים הנדרשים לרכישתן. סמוך לייסוד "גאולה" ייסד אהרון איזנברג את אגודת "נטעים", שפעלה לפי עיקרון דומה לזה של חברת "מנוחה ונחלה" (ראה: "חורשת האקליפטוסים", במסלול **ליד המסילה**).

איזנברג שאף ליצור רצף של קרקעות בבעלות יהודית בין נס-ציונה לרחובות. בשנת 1901 רכש את אדמות "קדימה" (ראה: מסלול **ליד המסילה**). בשנת 1906 רכשה חברת "גאולה", כ-2700 דונם מאדמת רמלה והאדמה נמכרה כולה לאנשי רחובות.

השטח שנרכש השתרע משני עברי "דרך הים": החל מחלקו המזרחי של "הר החול" (היום מכון ויצמן) ועד גבעת השיטה המלבינה בצד הדרומי של הדרך, ומפרדס יעקובזון (שכנו המזרחי של מינקוב) ועד אדמות ביר-סאלם (היום נצר סירני), בצידה הצפוני.

האדמה חולקה לחלקות בנות 40 דונם שנועדו לנטיעת שקדים וחלקות בנות 10 דונם לנטיעת פרדסים. רוכשי הנחלות היו איכרים חדשים שהגיעו למושבה, בני משפחות המייסדים שנחלת אבותיהם לא הספיקה להם, ובעיקר פועלים שנעשו איכרים (אחד מהם הוא אלטשולר שהוזכר לעיל).

במושבה שוב החלה תקופת נטיעה גדולה והפעם משלו בכיפה מטעי השקדים. עבודות הכשרת הקרקע והנטיעה סיפקו תעסוקה רבה לפועלי העלייה השנייה שנהרו לרחובות. חלק מאדמות "גאולה", כמו אדמות "קדימה", עובדו על ידי אגודת "נטעים".

- **נמשיך ללכת מזרחה עד הפרדס האחרון משמאל (מול השטחים החקלאיים של נצר סירני), פרדס שמואל הולצמן.**

"בי"ארת אבו-נעמן"

שמואל צבי הולצמן היה מן הדמויות המרתקות ביותר שידע היישוב. אדם בעל חזון, מעוף ויזמות מקוריות.

הולצמן נולד בעיר העתיקה בירושלים. בהיותו נער יצא לארצות הברית ללמוד רבנות, אך במקום ללמוד נע ונד ביבשות תבל, עסק בעיסוקים שונים, צבר כסף ושב ארצה. כאן נשא לאישה את איילת, בתו של זאב גורדון, מאנשי "מנוחה ונחלה", וחתנו של ר' פייבל יעקובזון, ושוב יצא לנדודיו.

במסגרת המסלול לא נוכל לספר על כל עלילותיו ולכן נתמקד בפרדס.

ב-1927 חזר הולצמן ארצה, התיישב ברחובות ונטע פרדס. אך לא רק פרדס היה כאן, אלא גם גן אקלום לצמחים למיניהם שהביא מרחבי העולם וניסה לגדל בפרדסו. הוא הביא לארץ את אגוז הפקאן ואת הפומלו (שרידיהם נותרו בשולי הפרדס שנעקר), והיה בין הראשונים בארץ שגידלו אבוקדו.

בפרדס הייתה חוות-יענים, שהביא מדרום אפריקה וגידל על מנת לייצא את נוצותיהן. לכן כינוהו הערבים "אבו-נעמן" (אבי היענים). היום קיימות בארץ כמה חוות לגידול יענים, אך הראשון שראה בגידול יענים ענף כלכלי היה הולצמן.

אי אפשר שלא להזכיר יזמה מקורית אחרת של הולצמן. בשנת 1934 ייסד את החברה "אל ההר", והיא רכשה אדמה בהר חברון כדי להקים שם יישוב שיתבסס על מטעים ועל קיט. הוא השקיע בפרוייקט את כל הונו, שקע בחובות ולבסוף פורקה החברה וכל רכושו, כולל הפרדס, אבד. מכל עמלו נותרו רק השמות **גוש עציון וכפר עציון** הנקראים על שמו (הולץ=עץ).

- **נמשיך עוד מעט ונגיע לשער פרדס, מימין הדרך. ניכנס לחצר הפרדס.**

פרדס ויצמן

בחצר הפרדס ניכרים שרידי תפארת עבר: בית אריזה גדול ומרשים ובו טאראזינות (קרוניות להסעת פרי) ללא גלגלים. זהו בית האריזה הגדול ביותר ברחובות, שריד מימים שבהם ארזו את הפרי בבתי האריזה שבפרדסים. נראה שם את בית הפרדסן ובית הבאר, כמה עצי קזוארינה, תות ושקמה וכן שיחי בוגונביליאה.

זוהי חצר הפרדס של גרשון ויצמן. ויצמן (איננו קרוב של הנשיא הראשון) עלה ארצה מליטא בשנת 1921. ב-1923 הקים בעכו את בית החרושת לגפרורים "נור". בהשפעת ידידים רחובותיים החליט להיות פרדסן. ב-1929 עבר לגור ברחובות ונטע את הפרדס, אחד הפרדסים הגדולים ברחובות.

- **נלך עד קצה הפרדסים, נפנה ימינה ונגיע לגבעת השיטה המלבינה. כאן מתחיל הגבול המזרחי של אדמות רחובות. נעלה לגבעה ונלך לאורכה, תוך התבוננות בעצי השיטה ותצפית אל הנוף. נרד במורד הדרומי עד דרך העפר שלפני הפרדס.**

גבעת השיטה המלבינה

השיטה המלבינה היא שריד מתקופת טרום-פליאוקן, כאשר ארצנו הייתה ארץ טרופית מחוברת מבחינה גיאוגרפית וצמחית עם ה"ממלכה" הטרופית הגדולה של יבשת אפריקה. אחר כך באו "מהפכות ופשיטות" של ים. אפריקה הטרופית נסוגה, והציבה מדבר בינינו ובינה. בכמה פינות נידחות נותר "חיל מאסף", עצים בודדים וקבוצות עצים - זכר לעולם שחלף. כיום אין אקלים ארצנו טרופי והשיטה נאבקת על קיומה במקומות המעטים שבהם נותרה לפליטה.

מפת הצמחייה מראה כי יש בארץ רק כמה ריכוזים קטנים של העץ: בנחל תבור, בשמרון (ליד נהלל), בעמק האלה ובכמה פינות במישור החוף הדרומי. עם פתיחת הדרכים המוליכות לאשדוד התברר, כי באזור זה נמצא הריכוז היפה ביותר של עץ אפריקאי זה. לשמחתנו, נותר בתחומי עירנו ריכוז קטן של עצי שיטה מלבינה, פינת-חמד קטנה בנוף הרחובותי.

שמה של השיטה נאה לה: הוא מתאים לגזע הבהיר, לקוצים, לצבעי הפריחה וגם לעלים הירוקים-אפרפרים הנראים תמיד כמכוסים אבק דרכים. יש בה משהו מן הזקנה: הענפים, אפילו אצל העצים הצעירים, נראים מגוידים, מרוטים ורבי-שנים.

שהייה בחורשה זו, בנוף של סוואנה בזעיר-אנפין, היא חוויה בכל עונות השנה. בקיץ - שעה שמכוסים העצים בעלים; בשלהי הקיץ ובסתיו - שעה שהיא פורחת בתפרחות מוארכות שצבען לבנבן-צהבהב; בחורף - כאשר צורתו המיוחדת של כל עץ ניכרת בשלכתו, ובאביב - כאשר מרבדי פרחים פרוסים בין העצים ובהם בולטים בייחוד משטחי אלמות-הכסף המשובצים בכתמים כחולים של פרחי אלקנת הצבעים.

השיטה המלבינה היא עץ **מוגן!** בין עצי השיטה גדל עץ שיזף, וגם הוא **מוגן!** בחלקה הדרומי של הגבעה גדלים צמחי כורכר: רותם (צמח **מוגן!**) שברק ואחרים.

בתצפית מהגבעה לכיוון צפון נראה את קיבוץ נצר סירני. לכיוון מזרח: קריית ג'וראיש, רמלה וישרש, ולצד דרום: סתרייה, גבעות השפלה, תל גזר והרי יהודה.

נצר סירני - קיבוץ הנקרא על שם הצנחן חיים (אנצו) סירני. הקיבוץ התנחל על אדמות מוסד חקלאי של הגרמנים בשם שפון. חוות שפון הייתה פעילה עד מלחמת העולם השנייה, והייתה ידועה גם בשמה הערבי "ביר סאלם" (=באר השלום).

קריית ג'ואריש - יישוב ערבי, שבנתה ממשלת ישראל עבור בני משפחה ערבית שישבה בקטרה (על יד גדרה) עד מלחמת השחרור. בשנים האחרונות נוספו במקום בתים שנבנו עבור בדואים שעברו לחיי קבע.

ישרש - מושב עובדים בצד הכביש רמלה - צומת בילו. נוסד בסוף שנת 1950 על ידי עולים יוצאי מרוקו. השם סמלי, ומקורו בפסוק: "הבאים ישרש יעקב, יציץ ופרח ישראל..." (ישעיהו, כ"ז ט).

סתרייה - מושב עובדים, שנוסד על ידי משוחררי המחנות בקפריסין והתנחל באדמות הכפר הערבי הנטוש סטרייה.

- **נפנה ימינה (מערבה), נלך לעבר גבעת הזיתים ונעלה עליה.**

גבעת הזיתים

גבעת הזיתים היא הגבעה הגבוהה באזור זה של הגבול (74 מ') ושולטת על סביבותיה. גבעת המגדל, בקצהו הדרומי של הגבול, גובהה 80 מ'.

בשל גובהה הייתה גבעת הזיתים אחת מעמדות התצפית והשמירה של המושבה ועדיין נראים בה שרידי שוחות.

על גבעה זו עמדה סוכת השמירה של המשורר דוד שמעוני, ששמר בכרמי רחובות בקיץ 1909. זיכרונותיו וחוויותיו מאותה תקופה מופיעים באידיליות **כרמית, על שפת ים-יפו** ו**רסיסי לילה** וכן במחזה **לילה בכרם.**

נוֹטֵר אָנֹכִי בִּרְחוֹבוֹת וַעֲשָׂרָה שָׁבוּעוֹת רְצוּפִים
גְּפָנָיו וּשְׁקֵדָיו שֶׁל בַּעְלִי שָׁמַרְתִּי בְּמַקְלִי וְרוֹבִי,
יוֹמָם הֶלְאוּנִי הַנְּגֹהוֹת, לַיְלָה – שׁוּעָלִים וּנְדוּדִים,
אַף גַּם גַּעְגּוּעִים נַעֲלָמִים לִבְנוֹת הַמּוֹשָׁבָה הַנָּאוֹת.
הֶגֹד לִי הֶגֶד בַּגּוֹלָה: פִּקְחוֹת הַנְּעָרוֹת בִּיהוּדָה,
אוֹהֲבוֹת שׁוֹמְרִים אַמִּיצִים וְחוֹמְדוֹת פַּיְטָנִים בְּלִבָּן;

אָמַר אָמַרְתִּי בְּלִבִּי: עַתָּה אֲאֻשַּׁר מִבָּנִים.
כַּרְמִי הוּא יָפֶה מִכָּרְמִים, עַל גִּבְעָה נְשָׂאָה יִתְנוֹסֵס,
לַיְלָה, כִּי יַעֲלֶה הַסַּהַר, כֻּלּוֹ חֲלוֹמוֹת וּנְגֹהוֹת.
טְלָלִים יַבְרִיקוּ כִּפְנִינִים, פְּזוּרִים צִבּוּרִים שֶׁל עִנְבָּר
תַּחַת לְעָלִים מַכְסִיפִים עַל הָאֲדָמָה הַחִוָּרָה,
אוֹצְרוֹת גַּמְּדֵי הַלַּיְלָה, שׁוֹכְנֵי הֶהָרִים בִּיהוּדָה...

דּוֹמֵם וּמַקְשִׁיב אֲשׁוֹטֵט בֵּין גְּפָנִים מָכְסָפוֹת וּטְלוּלוֹת,
לִבִּי – גַּעְגּוּעִים וְאַהֲבָה, לִבִּי – חֲלוֹמוֹת בְּלִי פִּתְרוֹן...

בְּרוּכִים הֱיוּ לִי הַלֵּילוֹת, לֵילוֹת יְהוּדָה בַּכְּרָמִים,
לוּ רַק אֲרַכְתֶּם כִּפְלַיִם, יְקַרְתֶּם לִי שִׁבְעִים וְשִׁבְעָה...
אוּלָם כְּבָר כָּלָה הַבָּצִיר, נִטְּשׁוּ וְנֶעֶזְבוּ כְּרָמִים,
לֹא עוֹד תַּבְהֵקְנָה בַחַמָּה מִטְפָּחוֹת לְבָנוֹת וּכְחֻלוֹת,
מִטְפְּחוֹת בּוֹצְרוֹת שׁוֹבְבוֹת... כַּמָּה עֲנָבִים עַל פָּנַי
סָחֲטוּ סָחוֹט וְצָחוֹק, מִדֵּי הַעִזִּי לְנַשְּׁקָן!
נָדַם כְּבָר צִלְצוּל מַזְמֵרוֹת, לֹא עוֹד יְרֻנַּן וִירֹעַע,
לֹא עוֹד יִשָּׁמַע צְחוֹק עַלִּיז בֵּין גְּפָנִים עֲבֻתוֹת־דָּלִיוֹת,
לֹא עוֹד תִּתְנוֹסֵס בְּגָאוֹן בְּאֶמְצַע הַכֶּרֶם הַנִּרְחָב
סֻכַּת הַשּׁוֹמְרִים, סֻכָּתִי: ...

*(מתוך "על שפת ים-יפו", **ספר האידיליות**, דוד שמעוני)*

כעבור שנה עזב שמעוני את רחובות ואת הארץ ונסע ללמוד בגרמניה. ב-1921 חזר ארצה והשתקע ברחובות וב-1925 עבר לתל אביב ושימש מורה בגימנסיה "הרצליה" עד סוף ימיו.

כאן, על גבעת הזיתים, הייתה סוכת השמירה, היפה בסוכות, של **דוד לויתן,** השומר הצייר והפסל, שנהרג על ידי גונבי שקדים בקיץ 1913 (ראה: מסלול **הגבול המזרחי**).

בראש הגבעה התנשאו בעבר 4 עצי תמר ואין יודע מתי נכרתו. בין עצי הזית ובמורדות הגבעה גדלים צמחי-בר אופייניים לגבעות כורכר: שיחי רותם (מוגן!), שיחי קידה שעירה ואחרים. בצד הדרך, מימין (צפון), נראים עצי שקמה (מוגנים!) ועצי שקד, שריד לכרמי השקדים של רחובות (מוגנים!). הגבעה מלאה מאורות דורבנים. בצלע הצפונית, במורד הדרך, נראות מחילות קינון של שלדגים ושרקרקים. מהגבעה יש תצפית לכיוון מזרח, דרום ומערב.

הגבעה נמצאת בתחומי נחלתו של ישעיהו מילר, אחיו של טוביה. על נחלה אחרת שלו הוקמה **שכונת מילר.**

- **נרד במדרון התלול של הגבעה. ליד עצי הקזוארינות נפנה שמאלה (דרומה), ונלך בשביל שבין הפרדסים עד לקצהו. קטע זה של המסלול עובר בנחלות משפחת זקס/מילר.**

פרדס זקס/מילר

אפרים זקס (זק"ש) וחתנו טוביה מילר היו מהנאורים שבאיכרי המושבה ושניהם עסקני ציבור: זקס היה פעיל בענייני המושבה ומילר עסק הן בענייני המושבה והן בענייני היישוב. בפרדסם, שהיה מהגדולים ומהמטופחים שבפרדסי המושבה, הייתה עבודה עברית מלאה.

רבים מהפועלים שהגיעו לרחובות, מימי העלייה השנייה ואילך, מצאו עבודה בכרמיהם ובפרדסיהם וזכו ליחס חם ואוהד. עד היום שומרת המשפחה על קשרי ידידות עם פועלים, שעזבו את רחובות והקימו יישובים בעמקים ובגליל. ובייחוד שמור מקום חם בלבם של עולי תימן לזקס ולמילר, שפרדסם שימש מקום עבודה קבוע לרבים מהם.

נחלת זקס הייתה סמוכה ל"דרך הים" ונחלת מילר מדרום לה. כאשר טוביה מילר נשא לאישה את טובה, בתו של זקס, אוחדו הנחלות ועובדו במשותף.

"העמדה הנשארה"

פרדס זקס/מילר קשור בפרשה מעניינת מימי מלחמת העולם הראשונה.

ב-1917, כאשר חדר הצבא האנגלי לדרום הארץ, גזר ג'מאל פשה גזרת גירוש על תושבי תל-אביב והמושבות שמדרומה, ובכללן רחובות. כמה מחברי "השומר" ובראשם צבי נדב, שהיה אחראי אז לשמירה ברחובות מטעם ארגון "השומר", הקימו סיעת סתר בשם "העמדה הנשארה". חברי הסיעה, שאליהם הצטרפו כמה מצעירי המושבה וביניהם חיים גורודייסקי,

התחייבו להישאר במקומם ולא למוש, גם אם תבוצע גזרת הגירוש. הם אספו נשק שהשיגו בדרכים שונות, בעיקר ממחנות הצבא בדרום הארץ, ודאגו למקומות מחבוא שבהם יסתתרו עד בוא האנגלים. בין הפעילים בהשגת הנשק ובהעברתו לרחובות היו חברי "השומר", רחל ינאית-בן-צבי ויהודה וולפסון. הנשק הוטמן בפרדס זקס/מילר.

גזרת הגירוש בוצעה בתל-אביב, אך לא במושבות.

- **בקצה השביל נפנה ימינה (מערבה) בדרך העפר שתוליכנו לעבר שער בית הנשיא. בהמשך הדרך, מצד שמאל, נראה את "גן הפקאן".**

גן הפקאן

כאן, בלב מטע הפקאן, עמד ביתו היפה של יהונתן בלומנפלד, בנו של אברהם בלומנפלד, האחראי לשמירה ברחובות משנת 1913 (ראה: "רחוב עזרא", מסלול **תימנה**).

מטע הפקאן, מהוותיקים בארץ, משתרע עד המשך רחוב מילר ואת צידו האחורי רואים במסלול **הגבול המזרחי**.

בהגיעו לזקנה, עזב יהונתן את רחובות ומכר את ביתו. הבית החליף כמה בעלים ובשנת 1987 נרכש על ידי פרג'ון וברדה שהקימו במקום מרכז לשמחות משפחתיות ואירועים ציבוריים בשם "גן הפקאן".

- **נמשיך ללכת מערבה. לפני שנגיע לקצה דרך הפרדסים, נסור לראות את חצר פרדס שוורץ, מימין הדרך.**

פרדס שוורץ

משה שוורץ נטע את הפרדס בשנת 1933. בכניסה לחצר הפרדס - שדרה יפה של שיחי תויה וליד בית הפרדסן גדל עץ אראוקריה מרשים (עץ דמוי פגודה).

משפסקה האריזה בפרדסים, פעל בבית האריזה של שוורץ בית דפוס, ובמשך שנים הדפיסו שם ניירות עטיפה לפרי הדר.

- **נצא מתחום הפרדסים וניגש לשער הכניסה לבית הנשיא הראשון. ליד השער נספר כיצד נתגלגלו הדברים ובית הנשיא הוקם דווקא כאן, על הגבעה. נוכל להיכנס לביקור בבית הנשיא (הביקור מחייב תיאום מוקדם), או לדחות את הביקור למסלול "קריית המדע".**

בית הנשיא חיים ויצמן

ד"ר חיים ויצמן בחר ברחובות להקים בה את מכון זיו ולבנות בה את ביתו.

על בחירת רחובות כמקום מגוריו, אמר הנשיא:

"הנה מה שצפוי לנער המציץ בחורי מנעולים..."

"בימים ההם הייתי תלמיד הגימנסיה בפינסק, זר ונכרי בעיר. אך ציוני הייתי, כמובן, כבר בימים ההם ועיני נשואות אל מתי מספר הציונים שבעיר, שרק שמותיהם שמעתי ופניהם כמעט לא ראיתי. ובאחד הימים ההם שמעתי, שאחד מהם עומד לעלות לארץ ישראל לישיבה של קבע, ואותה שעה עצמה היו חשובי העיר מתכנסים לביתו למסיבה של פרידה. ואותי לא ידע איש ולא הזמינוני, ולבי יוצא דוקא לראות כל אותה תכונה המתרקמת מסביב לאדם - הראשון שראיתי בעיני עד אז - העומד לקיים את הציונות בגופו ובנפשו קיום של ממש.

ומתוך שהשתוקקתי כל כך לראותו עמדו רגלי והוליכוני מאליהן לאותו בית. עמדתי ברטט לפני הפתח הסגור, וכיוון שלא העזתי לפתוח ולבוא פנימה, הצצתי בסקרנות בחור המנעול וראיתיו. קלסתר פניו הנאים שקרן אור מופלא, נחקק אז בזכרוני, ושנים נשאתיו בלבי. ושנים עברו, ואני גדלתי והציונות שלי חדלה להיות חלום, והיתה כמעט משלח-יד. ויום אחד, בהיותי בביקורי הראשון בארץ, סרתי לרחובות, ששם, ידעתי, יושב ר' אהרן איזנברג, שעורר בי כיסופים ראשונים באביב ימי. הפעם לא עמדתי בפתח בבושת פנים. מוזמן הייתי מראש, והאיש הקביל פני בשמחה מרובה. ובלילה, זוכר אני, אף כיסני בכסתות של פלומה למען לא ייקר לי בא"י. ושוב עברו שנים, ובלבי התחיל להבשיל הרצון להקים לי בארץ בית של קבע. ואני תר בכאן ובכאן, עולה ירושלימה ולוטש עיני להר הצופים, אך חוזר ויורד; עולה להדר הכרמל, ובונה בית לאמי שם, אך למעני אינני מוצא את המקום. ושוב נשאוני רגלי לרחובות, והייתי מהלך בסביבה, מטפס על גבעות, מציץ בכרמים, שגפניהם החלו חרבים, מפשפש פה ושם, עד שעמדו רגלי על גבעה אחת, שנשקפה על מרחבים נפלאים, לא הרחק מהמקום שהועדנו למכון. ואז אמרתי בלבי: זה המקום! חקרתי וגיליתי שאכן עומד המקום למכירה. שלחתי שליחים וקבעתי מחיר ורק לאחר מכן נתגלה, שהמקום אשר איויתי לי למושב, נחלתו של ר' אהרן איזנברג היה. הנה מה שצפוי לנער המציץ בחורי מנעולים..."

(הנה הם באים, שמואל שיחור)

בית הנשיא נבנה בשנת 1936 לפי תכניתו של האדריכל המפורסם אריק מנדלסון. בגן הבית נמצאת אחוזת הקבר של הנשיא ושל רעייתו.

- **נלך משער הכניסה לבית הנשיא, לאורך רחוב הנשיא הראשון, עד אתר היקב וניכנס לביקור באתר.**

אתר היקב

היקב - סמן צמאות

רחובות הייתה בראשיתה מושבת כרמים במלוא מובן המלה. שטח כרמיה היה, באותה תקופה, השלישי בגודלו בין כרמי המושבות (אחרי ראשון לציון וזכרון יעקב), בתפוקת ענביה הגיעה למקום השני (אחרי ראשון לציון), ובייצור יין עצמאי תפסה את המקום הראשון.

בהתקרב הבציר הראשון ניצבה המושבה בפני בעיה קשה: מה תעשה בענביה? לבנות יקב בעצמה, אין ידה משגת, ופנייה אל הברון בבקשה כי יקבל את הענבים ליקב בראשון-לציון, תהיה פגיעה בעיקרון של עצמאות ואי-תלות בחסדי נדיבים. מצבם הכלכלי הקשה של רוב האיכרים הכריע את הכף. ראשי "מנוחה ונחלה" פנו אל הברון והלה ניאות לבקשתם, בתנאי שיסייעו בשיווק יינות יקביו בגולה, שהיה כושל. וכך ייסדו ראשי "מנוחה ונחלה" את חברת "כרמל". עם זאת, היו איכרים שמיאנו לשלוח ענביהם ליקב הברון, עשו יין בעצמם ושיווקוהו בעצמם.

המושבה המשיכה במאמציה לזכות בעצמאות כלכלית (מכל הבחינות האחרות הייתה עצמאית ושונה מכל המושבות באותה תקופה). ב-1900 יצאה משלחת לחו"ל כדי לגייס כספים להקמת יקב ברחובות, אך ללא הצלחה. ב-1903 הלוותה חברת "כרמל" למושבה 10,000 פרנק להקמת גת, ונקנה מגרש לשם כך, אך היקב עדיין לא נבנה. באותה שנה, הקימו כמה כורמים במושבה חברה בשם "אגודת הכורמים", וחצבו יקב בצפון המושבה (בשטח מגרש החנייה שבין הרחובות גורדון לאיזנברג). היין שייצרו הצטיין בטיבו, אך המפעל נכשל מבחינה כלכלית והאגודה התפרקה. ב-1907 נבנתה, לבסוף, הגת על המגרש שנקנה בשעתו. לאחר התסיסה הובלו חביות היין ליקב בראשון-לציון (שבינתיים עבר לרשות "אגודת הכורמים" הארצית). ב-1923 נבנו בסיוע חברת פיק"א הברכות (אמפורים) להחזקת היין ברחובות. משירד ענף הגפן מגדולתו, ורחובות נעשתה למושבת הדרים, שוב לא היה צורך ביקב והשטח הושכר ל"יפאורה" - בית החרושת הראשון בארץ למוצרי פרי הדר.

יפאורה - בית החרושת הראשון למוצרי פרי הדר

הפרדסנים חיפשו פתרון לבעיות ה"בררה" (פרי שאינו ראוי למשלוח לחו"ל). לאחר ניסויים שערך יוסף ברוורמן, הוחלט להקים אגודה בשם "יפאור" לייצור מיץ הדרים ולהפקת שמן אתרי מקליפותיהם. החברה שכרה את היקב ומתקניו, ובחורף 1933 החלה העבודה. היקב פעל עד קיץ 1934. תחילה זרקו את הקליפות לבור, אך ריח התסיסה הפריע לדיירי הסביבה. ברוורמן החליט לייבש את הקליפות ולנצלן כמאכל לבהמות, אך לא היו אמצעים לכך. בסיועו של ד"ר ויצמן נמצא המשקיע - עולה חדש ושמו אהרן מזור - ונבנה מתקן לייבוש קליפות. ב-1938 הפכה האגודה לחברה ושמה הוסב ל"יפאורה" (צורה עברית מקוצרת של Jaffa Oranges = תפוזי יפו). תחילה מילאו את האמפורים בנוזלים שיצאו מהקליפות ובימי גשם פתחו את הברזים והמיץ נשטף לעבר הפרדסים. אך בכך שוב נגרם מטרד תברואתי. ואז החליט ברוורמן לנצל את מיץ הקליפות לייצור אלכוהול. נבנה בניין מיוחד למטרה זו ובעיית הריח והמיץ נפתרה. היה זה מתקן ראשון מסוגו בעולם.

מיץ התפוזים מולא תחילה בחביות עץ וכך נשלח לחו"ל. אחר כך הוחלט למלא את המיץ בבקבוקים. הוקמה חברת-בת, בשותפות עם חברת קירור, ושמה "מיץ פז". הובאו המכונות שנדרשו לכך ובקבוקי "מיץ פז" יצאו לשוק.

ואלה העבודות שנעשו ב"יפאורה": 1) סחיטת מיץ הדרים ומילויו בחביות ובקבוקים; 2) ייבוש קליפות למאכל בעלי-חיים; 3) הפקת שמן אתרי; 4) ייצור אלכוהול; 5) ייצור חומצת לימון ופקטין.

בימי מלחמת העולם ייבשו במפעל תפוחי אדמה, בצל וגזר עבור הצבא הבריטי. באותה תקופה עבדו ב"יפאורה" 500 עובדים.

לפני כמה שנים הועבר בית-החרושת לאזור התעשייה של רחובות. השטח היה לאזור מגורים וממבני היקב נותר מרתף האמפורים בלבד.

היקב ויפאורה בשירות ה"הגנה"

היקב ויפאורה שימשו מרכז לפעילות של ה"הגנה" במושבה. הדבר נעשה, כמובן, בסודיות מוחלטת, אך בידיעת גרשון לוין (מנהל היקב) ויוסף ברוורמן (מנהל יפאורה), שהיה חבר מרכז ההגנה בתל-אביב.

"סליק" ואימונים

עם חשכה החלו "חיי הלילה" של היקב. אנשי ההגנה היו מגיעים לכאן לשם אימונים בנשק, שנערכו במרתף האמפורים. שעות הלילה היו גם שעות הפעילות של אנשי החימוש והמחסנאים (ה"סליקרים"). האחראי ל"סליק" במושבה היה תחילה יששכר גזית ואחר כך ישי יבנה.

ספקים ערבים, בעיקר בדואים מסטרייה, הביאו רובים וכדורים בתוך שקי זבל וערמות זיפזיף לפרדס שוורץ, שהשתרע מהיקב מערבה עד רחוב הרצל, או למקומות מפגש סודיים בפרדסים. בשלב מאוחר יותר הגיע גם נשק מחו"ל. היקב שימש כתחנת מעבר - כל הנשק והתחמושת הובאו אליו. כאן ניקו את הרובים, טיפלו בכדורים והכינום להטמנה ב"סליקים", שהיו מפוזרים במקומות שונים במושבה ובפרדסים.

כל הפעולות הללו נעשו בחסות החשכה, על ידי אנשים שבשעות היום עסקו כל אחד במלאכתו. לא היה חשש לגילוי הפעילות הסודית, משום שהיקב היה אז מרוחק מהמושבה, סמוך לו פרדסים וכרמים, והיקב עצמו מוקף חומת-אבן גבוהה.

"הבראת" כדורים

ב"סליקים" של ההגנה הצטברה כמות גדולה של כדורים, שנאגרו מימי מלחמת העולם הראשונה ואילך. רבים מהם התקלקלו, בייחוד הפיקה, ורבים היו פגומים מלכתחילה. הראשון שניגש לטפל ברצינות בבעיה היה חצ'קו. חצ'קו היה קצין בצבא האוסטרי בימי מלחמת העולם הראשונה. עלה ארצה והיה ממייסדי משמר העמק. אחר כך עבר לירושלים ועבד באוניברסיטה כאיש בניין ולבורנט. עוד בהיותו בירושלים ערך ניסיונות מסוכנים בחומרי נפץ והשיג מרשם להכנת כספית רועמת לפיקות. ב-1934 הגיע לרחובות כמפקד ה"הגנה" במושבה ועבד במכון זיו, שם היה יד ימינו של ברגמן.

מיד בהגיעו לרחובות ביקש לבדוק את הכדורים. הללו הוצאו מה"סליקים" והתברר שרבים מהם התקלקלו (ספגו רטיבות והעלו חלודה); כדורים רבים היו ממולאים בחול, או באבק שרפה שחור. הוא החליט להקים מכון ל"הבראת" כדורים. המכונות למטרה זו נבנו בבית-המלאכה של מכון זיו על ידי פלדמן ושם גם נעשו הניסיונות הראשונים לבדיקת תהליך ההבראה.

המכון להבראת כדורים הוקם בבניין של לבני סיליקט בחלק המזרחי של חצר היקב. אנשים שלא היו בסוד העניינים, חשבו שהבניין שייך למערכת המבנים של "יפאורה".

במהלך העבודה שלפו את הפיקה וניקו אותה או החליפוה; ניקו את בית הפיקה, יבשו את הכדור בשלמותו, מרחו את בית הפיקה בשרלק (לקה) והכניסו לתוכו את הפיקה בלחץ. העבודה הייתה מסוכנת, לא אחת התפוצצו כדורים, אך רעש מכונות יפאורה הבליע את קול הפיצוצים. האחראי לעבודה היה מישאל שחם ועמו עבדו אביאל רן, מונדק פסטרנק ושמעון מקובר. לאחר הצלחת התהליך ברחובות הוקמו מפעלים דומים בטכניון ובמסגריית עין-חרוד.

העבודה במכון נעשתה בשנים 7-1936, במשך שנה וחצי, עד שתמה מכסת הכדורים. במקום "הבריאו" למעלה מ-70,000 כדורים ואלה הועברו ל"סליקים" של יישובים שונים ברחבי הארץ.

עוד ב-1936 העסיקה את אנשי ההגנה בעיית חומר הנפץ לרימונים. הג׳ילניט, שהשתמשו בו, גרם אסונות והוחלט למצוא לו תחליף. אליהו גולומב הביא מחוץ לארץ נוסחה של חומר נפץ, שהומצא על ידי מדען שווייצרי, ומסרה לחצ׳קו. לאחר שפוענחה הנוסחה המליץ ד״ר פליכס ברגמן להכניס לשימוש את אותו חומר נפץ שנקרא ״פנטה-אריטריטול-טטרה-ניטרט״. אנשי תעש כינוהו בקיצור ״טן״ (״תן עוד״). הטן לא היה אמור להתפרק, היה נוח לשמירה; הוא היה בעל כוח נפץ חזק ומתאים למילוי רימונים ופגזים. לאחר ניסיונות רבים במעבדה של מכון זיו, בראשותם ובפיקוחם של האחים ברגמן, הצליחו לייצר במעבדה כ-5 ק״ג טן. לאחר בדיקות, שהוכיחו את ״אדישותו״ ויציבותו גם בתנאי-רטיבות, הוחלט להשתמש בו למילוי רימונים. סוכם להקים מפעל לייצור טן סמוך למכון זיו כדי שיהיה אפשר לערוך בדיקות טיב. ביצוע המשימה הוטל על חצ׳קו.

בית המלאכה הוקם בבניין לייצור אלכוהול של ״יפאורה״. במפעל עבדו 8 חברי הגנה בהנהלתו של מישאל שחם. במרתף הבניין היה חדר המכונות של המפעל ועל-פני הקרקע נעשה תהליך שטיפת החומר וייבושו בשמש. בשדה, למרגלות הגבעה, על יד האקליפטוסים היה משטח של חביות וארגזים מלאים חומר ולידם ערימות חומר שהמתינו לעיבודן. איש לא העלה בדעתו מהו החומר. לצורך כיסוי אמרו שזהו פקטין (חומר לתעשיית מזון, שניתן לייצרו מקליפות תפוזים). גם מלח הלימון שייצרו ביפאורה יובש בשמש, ואנשים היו בטוחים שהחומר אינו אלא אחד ממוצרי יפאורה.

ב-1938 נבנה מחנה צבאי בריטי בשטח פרדס שוורץ, שנעקר. המחנה גבל ביקב והגיע עד רחוב הרצל. החיילים היו עוברים על פני ערמות החומר המוזר, בלי לדעת מה טיבו ומה תפקידו. מחנה זה שימש הסוואה מצוינת לתעש, שהרי על דעת מי היה עולה לחפש, ממש בגבול מחנה צבאי בריטי, מפעל בלתי-ליגלי לתעשיית חומר נפץ.

החומר המוכן מולא ב״שרוולים״, עשויים בד ערבי, והועבר במכונית הסליק של ההגנה למחסנים בשרון. אחר כך העזו, ואף מילאו שקי קמח בחומר ושלחוהו במשאית.

מפעל הטן עבד בשנים 1938-1940. בשלוש השנים שבהן פעל ייצרו בו כ-6 טונות של טן מוגמר וכ-3 טונות נותרו בתהליך עיבוד. ליצירת טון אחד של טן נדרשו 8.5 טון חומר גולמי. בחומר זה מילאו אנשי תעש רימונים בעלי איכות טובה ובכמויות גדולות.

האגדה

חברי הוועדה הכימית-טכנית של תעש, שאחד מחבריה היה פליכס ברגמן, יזמו הקמת מכון מיוחד למחקר עבור תעש. המכון הוקם ב-1939 בשטח יפאורה ונקרא בשם ה"מעבדה". הכיסוי היה: מעבדה לבדיקת מיצים ותרכיזים - מוצרי יפאורה. מנהל המעבדה היה ד"ר אשר שמגר, כימאי ממכון זיו ועמו עבדו גד כצנשטיין, שמעון מקובר, יאיר שפרינצק, שלמה בוגרד. המעבדה נעזרה במכשירים ובחומרים שנלקחו ממכון זיו. המשימה הראשונה שהוטלה עליה הייתה ייצור של חומר נפץ הודף (בליסטיד) לצורכי ייצור רימונים.

במעבדה נעשו עבודות רבות וחשובות כגון: בדיקת טיב חומר הנפץ שהגיע אל ההגנה ממקורות רכש שונים (לעתים נתגלו הונאות והבדיקות מנעו אסונות); ייצור אזיד עופרת* למילוי נפצים במקום כספית רועמת שקשה היה להשיגה. שמגר נעשה מומחה לדטונטורים (מרעומים) ובמעבדה ייצרו אל כל כמות הכספית הרועמת (עשרות ק"ג) לצורכי הסדרה הראשונה של דטונטורים לרימונים. במעבדה למדו את ההרכב של חומרי נפץ הודפים שנלקחו מהאנגלים וקבעו את השימוש שייעשה בהם. בדקו את חומרי הנפץ שהוכנו בתעש (למשל, ה"טן") ושכללו אותם; מילאו רימונים וערכו פיצוצים לבדיקת טיב היציקה. ייצרו זיקוקים לצורכי ההגנה, עפרונות השהייה וכו'. לסיכום: במעבדה פותחו תהליכי ייצור לכל חומר שנדרש לתעש, עסקו בה בחקר שיטות ייצור, בפתרון בעיות הנדסיות ואפילו בייצור עצמו. העבודה במקום הייתה מסוכנת מאוד, כיוון שהכול נעשה מ"בראשית" ובצורה מאולתרת.

העבודה ב"מעבדה" ברחובות נמשכה עד ערב מלחמת העצמאות ואז הועברה למעבדה שנבנתה בגבעת רמב"ם, על יד תל אביב.

האתר שנשאר אתר היקב ושיקומו

לאחר מלחמת העצמאות גדלה אוכלוסיית רחובות והמושבה הייתה לעיר. בתי מגורים רבים נבנו ברחבי העיר וגם באזור "יפאורה". בית החרושת, שהיה למטרד, הועבר לאזור התעשייה של רחובות. מבני היקב ויפאורה נותרו ריקים.

היקב, המסמל בצורה מוחשית את מאמציה של המושבה לממש את העיקרון שהנחה את מייסדיה - עצמאות מוחלטת ואי תלות, נכלל ברשימת אתרי ההתיישבות של משרד הפנים שהוכנה בשנת 1969. בשל חוסר מודעות וחוסר הבנה לחשיבותו ההיסטורית של האתר, נמסר השטח לחברת בנייה פרטית להקמת רבי-קומות.

---

* אזיד עופרת - חומר-נפץ יוזם, בדומה לכספית רועמת.

משנודע הדבר לפעילי "החברה להגנת הטבע" ברחובות, החלו במאבק לשמירת האתר ולשיקומו. המאבק נמשך שנים ארוכות עד שהמאמצים הוכתרו בהצלחה. אך הייתה זו הצלחה חלקית - מכל מבני היקב נותר מרתף האמפורים בלבד, והוא שוקם ושולב בגן הנקרא "גן כרמל" על שם חברת "כרמל".

באתר נקבעו שלטים המספרים את תולדותיו של היקב. השלטים מעוטרים באיורים הלקוחים מספרו של נחום גוטמן "החופש הגדול או תעלומת הארגזים", ספר המתאר את החיים במושבה בימי מלחמת העולם הראשונה ובכללם הבציר והעבודה ביקב.

אתר היקב נחנך בט"ו באב תשמ"ח (1988), באותו יום שבו הונחה בשנת תר"ן (1890) אבן הפינה לבית הראשון ברחובות.

- **ניכנס לאתר ונקרא את הכתוב בשלטים. לאחר מכן נעלה במדרגות להשקיף על האמפורים מלמעלה ונהנה מיופיו של האתר.**

כאן יסתיים טיולנו.

הגבול האחרון

אתריט לאורך המפלוג:

1 - פרדס הרבייטר
2 - תצפית
3 - השקמה (תצפית)
4 - ה"בוי" (השקמה)
5 - בית האריזה של פרדס בילמס
6 - מגדל השמירה
7 - באר פרדס בילמס
8 - בית הצלמין הישן
9 - פרדס לוין

הגבול המזרחי

בין רחובות לרמלה

אדמות רחובות גבלו במזרח בכרמי הזיתים של רמלה, באזור ה"בסה" (הביצה) שהיה שייך ל"וואקף" (ההקדש המוסלמי) ובמאהל של בני השבט הבדואי סטרייה.

אזור הגבול המזרחי, מראשית ימיה של המושבה ועד הקמת המדינה היה אזור רגיש ומועד לפורענות.

עיקר מסלולנו יוקדש לסיפורי הגנה ושמירה שהתרחשו לאורך "הגבול החם".

משעולי פרדסים

כרמי "מנוחה ונחלה"

שטח האדמה שרכש יהושע חנקין להקמת רחובות היה 10,600 דונם. 6,000 דונם נרכשו על ידי אגודת "מנוחה ונחלה" והשאר על ידי מתנחלים בודדים שהצטרפו אליהם ונקראו "יחידים". נחלות ה"יחידים" נמצאו רובן ממערב לדרך שהוליכה מואדי חנין לעקרון (רחוב הרצל, היום),ואילו האדמות שרכשה "מנוחה ונחלה" עבור 50 חבריה נמצאו ממזרח לדרך.

ה"יחידים" נטעו בכרמיהם גפנים בלבד. אנשי "מנוחה ונחלה" נטעו, נוסף לגפנים, גם שקדים, זיתים ותאנים.

בתחילה עיבדו את השטח השייך ל"מנוחה ונחלה" בשלמותו. בשנת תרנ"ז (1897) הוזמן

משה סלור מפתח-תקוה לשם סידור "ספר האחוזה" ("טאבו") ועריכתו. סלור מדד מחדש את כל החלקות ורשם מפה לכל חלקה. הנחלות הופלו בגורל וכל נחלה נרשמה על שם בעליה. מכאן ואילך כל אחד היה אדון לעצמו והיה אחראי לעיבוד נחלתו.

במהלך השנים התחלפו הבעלים וגם הנטיעות הוחלפו. פרדסי הדר תפסו מקומם של כרמי הגפן, השקד, הזית והתאנה ורק שרידים מהם נראים פה ושם בשולי הפרדסים (שימו לב ותבחינו בהם). בשנים האחרונות החלו ההדרים מפנים מקום לנטיעות חדשות: פקאן, מנגו, אפרסמון, שסק, ליצ'י וכו'.

- **נתחיל טיולנו ליד שער פרדס הרבייטר, בקצה רחוב מילר.**

פרדס הרב"ייטר

בשנת 1927 החלה תנופת הנטיעה הגדולה של פרדסי הדרים ברחובות. ביזמת מ' סמילנסקי, רכשו יהודים מאנגליה חלקות אדמה ברחובות וסביבתה ונטעו פרדסים, וביזמת ט' מילר (על שמו נקרא הרחוב שבו מתחיל טיולנו) עשו זאת יהודים מארה"ב.

הרבייטר היה קבלן בנייה בארה"ב. בשנת 1929 הגיע לרחובות, רכש נחלה (הנחלה הייתה שייכת במקורה לזאב גלוסקין ועברה כמה ידיים) ונטע עליה פרדס. בפינת הפרדס הסמוכה למושבה בנה בית אריזה, בית באר ובית דו-קומתי למגורי משפחתו. סמוך למבני הפרדס היו גם רפתות ולולים. בחצר ניטעו עצים לנוי ולצל. אלה גדלו והמקום היה לפינת חמד.

הרבייטר היה איש דתי מאוד. רוב פועליו היו יהודים ומנהג הנהיג - לפני שסיימו הפועלים עבודתם התפללו עמו "תפילת מנחה" (על חשבון בעל הבית, כמובן). שניים מבניו שלח ללמוד בישיבה בחברון. שניהם נפצעו בעת הטבח בחברון במאורעות תרפ"ט (1929) ובדרך נס ניצלו ממוות. כעבור שנים עזבו בני המשפחה את הבית. הבנים גדלו והקימו משפחות משלהם.

בשנת 1949 הושכרו המבנים ל"מוסד טמפלהוף", מוסד דתי פרטי שנועד בעיקר לילדים חסרי בית ונמצא בפיקוח עליית הנוער ומשרד הסעד. המוסד שכן במקום עד 1972 ואז נסגר.

הפרדס עדיין שייך למשפחה, אך מסיבות שונות הוזנחו הבית והחצר, ואחת מפינות החמד של רחובות הולכת ונהרסת.

- **משער הפרדס נלך מזרחה, בדרך העפר שבין הפרדסים.**

ציד דרכים

לאורך הפרדסים נטועות משוכות של שיטת המשוכות (אקציה) ושדרות ברושים, ועליהם עולה ומטפס, ומכסה את ענפיהם, השרביטן. ליד אחד הפרדסים יש גדר סבוכה של לנטנה ססגונית - בלתי עבירה לחלוטין. בצד ימין של השביל, הצד הדרומי, הנתון מרבית היום

בצל, גדלים צמחים אוהבי צל ורקבובית, כגון: סַרְפָּד, חֶלמית, ומַרקוֹלית, ואילו בצידו השני של השביל, הצד המקבל מנת שמש יותר גדולה, גדלים צמחים אוהבי אור, כגון: סביון, עֶשְׂנָן, וקֵדֶד נאה. גם מטפסים מלווי החורש הים-תיכוני נמצא כאן: מיני אַספָּרג ופֶּרֶסיוֹן. בשטחים המוגבהים, שטחי הכורכר והחמרה, גדלים שרידי צמחיית-בר אופיינית: רותם המדבר, קידה שעירה, מָתנָן, לוטם, שמשון סגלגל, שַבָּרָק ואפילו כלניות בודדות, אירוסים וצבעונים (אנא, אל תפגעו בהם!). באזור הסמוך ל"ג'ומייז", יש ריכוזים של קנה סוכר מצרי, צמח נדיר, הגדל בבתי גידול לחים, ופריחתו המכבדית מבריקה כמשי בשמש.

- **נמשיך דרכנו עד הגבעה הנמוכה שלפני חומת בית העלמין ונעלה עליה להתצפית על מזרח רחובות.**

- **נחזור אל הדרך ונמשיך להתקדם עד סופה, כשמצידנו השמאלי, ולאחר מכן גם מצידנו הימני, משתרעים פרדסי משפחת יעקובזון.**

פרדסי משפחת יעקובזון

אבי המשפחה, ר' שרגא פייבל יעקובזון, הצטרף לאגודת "מנוחה ונחלה" עם הקמתה ונלווה אל המשלחת שיצאה מטעמה ארצה לרכוש נחלה לחברי האגודה.

ברחובות קנה שתי נחלות גדולות, אחת לבנו מרדכי והאחרת לחתנו זאב גורדון, וגם בתים בנה להם במושבה. הוא עצמו עבר לירושלים, הקים לו בית מגורים ליד "מאה שערים" (הבית נמסר למשרד החינוך) ובנה בשכונת "כנסת ישראל" 20 בתים קטנים שנמסרו למגורי חינם לתלמידי חכמים עניים - "בתי יעקובזון".

הבן, מרדכי יעקובזון, עלה ארצה עם משפחתו ב-1891, התיישב ברחובות, נטע כרמים והיה מעורה בחיי המושבה. החתן, זאב גורדון, התגורר תחילה בראשון-לציון ורק לאחר שנים עבר לרחובות. בניו של מרדכי, זלמן ואליעזר, היו מטובי החקלאים והפרדסנים, שניהם היו עסקנים ציבוריים ותרמו רבות לפיתוח ענף הפרדסנות בארץ.

בן שלישי, דוד, נסע לצרפת ללמוד רפואה. הוא נשאר שם, נעשה עסקן ציוני פעיל וחבר למנהיגי התנועה הציונית ד"ר מכס נורדאו וד"ר אלכסנדר מרמורק.

ברבות השנים חולקה הנחלה בין הבנים והנכדים ועד היום נשארה בידי המשפחה (שלא כנחלות רבות אחרות שהחליפו בעלים).

- **ליד עמוד החשמל שבקצה הדרך (שימו לב לקבוצה היפה של צמחי קנה סוכר מצרי) נפנה שמאלה (צפונה). נלך בין הפרדסים עד הגבעה, נעלה לראשה ונלך לעבר עץ שקמה, מול הבתים הקיצוניים של מושב ישרש. כאן נעצור לתצפית על הסביבה ועל ה"בסה" (הביצה).**

השקמה

עצי השקמה הם אחד הקווים הבולטים בנוף הצמחי של מישור החוף: עצי-קומה, צפופי-עלווה, כבדי-נוף, הנראים למרחוק. ראשוני המתיישבים היהודים בשפלת החוף מצאו על אדמותיהם את עצי הפרא המצלים, מפוזרים פה ושם בשטח. לגביהם, היו העצים חלק בלתי נפרד מהנוף הטבעי של ארץ האבות, אך אין הדבר כך.

מולדת השקמה במזרח אפריקה המשוונית. משם הועברה למצרים וממצרים, בתקופה קדומה מאוד, הועברה לארצות הים התיכון: ארץ ישראל, סוריה, צפון אפריקה ולאיים קפריסין, כרתים ורודוס. מחוץ לאזור מולדתה אין השקמה מתרבה על ידי זרעים אלא על ידי ריבוי וגטטיבי שנעשה בידי האדם.

מקום נכבד תפשה השקמה בתרבות מצרים העתיקה. בקברות פרעונים, החל מ-3,500 לפני הספירה, נמצאו פירות יבשים וענפים נושאי עלים, נמצאו ציורים, תבליטים ועדויות בכתב בפפירוסים קדומים.

השקמה ספקה את עיקר צרכיה של מצרים הקדומה בעץ. לפי תיאורי הקדמונים השקיעו את הגזעים שנכרתו בעודם ירוקים בתעלות מים או בנהר. תחילה שקע העץ, אך כעבור זמן הוא צף ועלה. כתוצאה מטיפול זה נעשה קל, נקבובי ועמיד בפני גורמי האקלים. בעץ השקמה השתמשו לעשיית כלי בית, מתקני תעשייה, קורות לבנייה (בעיקר לתקרות), להכנת פסלים, תבליטים לכיסוי קירות בארמונות, ובעיקר לארונות מתים, שהחזיקו מעמד עד היום ולא התפוררו.

בתקופת המקרא כבר הייתה השקמה עץ נפוץ ומקובל בארץ והיא נזכרת כמה פעמים בכתבי הקודש.

השקמה היא עץ טיפוסי של מי תהום, אך גדלה גם במקומות שבהם יש מעיינות, בורות, ערוצים או שקעים שבהם מצטברים מים. עצי השקמה הם אוהבי חום ופעילים בעיקר בחודשי הקיץ. בחודשי החורף הם שרויים בתרדמה יחסית ובמקומות גלויים לרוחות הם משירים את מרבית עליהם.

בימי קדם היו השקמים מרובות באזור השפלה: "ואת הארזים נתן כשקמים אשר בשפלה לרוב" (מלכים א', י' כ"ז). בעל חנן הגדרי היה ממונה מטעם דוד המלך על הזיתים והשקמים בשפלה (דבה"י א', כ"ז, כ"ח) ובתוספתא נאמר: "...סימן לשפלה שקמים".

השקמה שייכת למשפחת התותיים, לסוג פיקוס. פרייה, כפרי התאנה - פגה. הפגים ערוכות אשכולות והם נישאים על הבדים העבים או על קורת העץ. עוד בימים קדומים הייתה ידועה טכניקת ה"בליסה" -עשיית חתך בפרי לשם החשת הבשלתו (מעין "הבחלה" על העץ), כנאמר: "... בוקר אנכי ובולס שקמים" (עמוס, ז', י"ד). "גמזיות" הן פירות שקמה בלוסים.

פירות השקמה - "בנות השקמה" - שימשו בכל מקומות גידולם מאכל לדלת העם. בני הכפרים הערבים במישור החוף נהגו לאסוף את הפירות ולמכרם בשוקי הערים. חלוצי ההתיישבות היהודית אכלו מהם, בעיקר בשנות משבר; הילדים חיבבום תמיד וכל מי שגדל בקרבת שקמים זוכר אותן לטובה.

עץ צעיר שטרם נכרת נקרא בפי אנשי המשנה "בתולת שקמה". משגדל העץ כרתוהו בגובה 10 טפחים מעל פני הקרקע. את החלק הנותר - "סדן השקמה" - כיסו בעפר ובמשך השנים צמחו ממנו קורות רבות, ישרות וארוכות, אשר בשבילן בעיקר גידלו את השקמה. נהגו לנטוע שקמים בפאת שדה ובצידי דרכים כדי שיתנו צל לעובדים ולעוברי אורח. הערבים בארץ השתמשו בקורות השקמה לקירוי בניינים, ליצולי עגלות ולמתקני שאיבה. קורות האנטיליה נלקחו בדרך כלל מעץ השקמה.

עצי השקמה הגדלים היום בארץ הם שארית דלה מאוכלוסייה גדולה. כל עץ שקמה זקן הוא יחידה בפני עצמה, ציורית מאוד ומלאת הוד קדומים. לא יתואר נוף ארצנו ללא עצי שקמה ולכן יש לשמרם.

*(יעקב גליל, **טבע וארץ**)*

גבול רחובות - רמלה

הגענו למה שהיה בעבר הגבול בין אדמות רחובות לרמלה. הגבול נמשך בקו עקלתון מהדרך הצפונית, זו שהוליכה מיבנה לרמלה, ועד והדרך הדרומית המובילה מעקיר לרמלה.

כאמור, שימש אזור הגבול זירת התנגשויות בין המושבה לשכניה - בדואים מסטרייה, גונבי פרי מרמלה ואנשי כנופיות בימי המאורעות.

נזכיר כמה התנגשויות לפי סדר התרחשותן ולאחר מכן נצביע על המקומות שבהם אירעו.

שנים ראשונות

בחלק המזרחי של אדמות דוראן, שעליהן קמה רחובות, ישבו אריסים בדואים, בני שבט סטרייה. כאשר נרכשה האדמה על ידי יהושע חנקין ונוסדה רחובות, נאלצו הבדואים לעזוב את המקום והעתיקו את אוהליהם מעבר לגבולה המזרחי של המושבה.

אנשי סטרייה קיבלו פיצויים, אך לא הסתפקו בכך, הם דרשו חלק מהאדמה. לא היה יסוד חוקי לטענתם אבל הם החליטו להשתמש בכוח. בשנת תרנ"ג (1893) התנפלו בני השבט על המושבה. קרב עז התחולל. הבדואים נחלו מפלה נחרצת ונסוגו בבושת פנים.

אנשי סטרייה לא מחלו על עלבונם, וכעבור זמן קצר ניסו שוב את כוחם להכות את רחובות, ושוב הוכו אחור בבושה. הפעם התנפלו על פועלים עבריים שחפרו תעלה על הגבול המזרחי של אדמת המושבה. אהרן איזנברג שנזדמן למקום רכוב על סוסו ורובה צייד בידו, ירה באוויר והמתנפלים נסוגו. מאז אחזו בשיטה אחרת, לא התנפלו על המושבה ביום אלא התחילו להעלות בלילות את עדריהם על כרמי רחובות ותגרות תדירות פרצו ביניהם ובין אנשי המושבה.

*(משה סמילנסקי, **רחובות תר"ן-תש"י**)*

חברי "השומר" מספרים

בשנים 1912-1913 ו-1917 היה ארגון "השומר" אחראי לשמירה ברחובות. כמה מחברי "השומר", בזיכרונותיהם על ימי רחובות, סיפרו על מקרים שבהם מצאו את מותם שני שומרים וכמה אחרים נפצעו.

1912 - ישראל שוחט (ספר **השומר**)

"סוחרי רמלה היו מוכרים ביפו (ובירושלים) ענבים (שנגנבו) מכרמי היהודים."

1912 - חיה-שרה חנקין: **אישה לבדה**

בשנת 1912 קיבל "השומר" את השמירה ברחובות. השומר העברי הופיע ברחוב, בכרם ובשדה של המושבה.

לרחובות נשלחו השומרים המנוסים ביותר, כי היינו בטוחים שהשכנים ינסו להציק לשומרים העברים...

משהתחילה השמירה בכרמי השקדים, יצאנו לגור בסוכות, כי הנה כבר החלו גנבים מופיעים בין השקדים. באדמת החול הרטובה ניכרים היטב עקבות הגנבים והם מובילים אל אוהליו של השיך סלים, הנטויים סמוך לאדמת המושבה. השקדים אמנם נגנבו, אבל הם כבר נשלחו לרמלה עוד היום, ויוטענו על הרכבת ויישלחו לירושלים. השומר ממהר לרמלה, מגיע לתחנה בהישמע הצלצול הראשון ומספיק לעכב את המשלוח.

סוכת-המחצלות שלנו עומדת על גבעה קירחה, על דרך רמלה, והסוסה רועה חופשיה על אדמת ה"בור" ביום ובלילה. אל יחזקאל באים אורחים מבני הסביבה ואומרים: "אבו-יצחק, למה אתה עוזב את הסוסה חופשיה? יבוא איש ויחמדנה."

"אשר יוכל לקחת את הסוסה - לו תקום!" עונה יחזקאל בקור-רוח...

אז קרה מקרה הרצח הנורא של השומר דוד סחרוב ב"ראשון" ויחזקאל נקרא בו בלילה לנסוע שמה. וכל הרוכבים שלנו מיהרו ללכת עמו. יחידה נשארתי בסוכה עם הילדים. הנה כבר החשיך ומישהו הולך בין הכרמים וסל בידו. אני מצפצפת והלה יוצא את הכרם ונעלם. אני חוזרת ומצפצפת ורק מרחוק עונה לי צפצפה בקול חלוש. הבינותי, כי אני יחידה ואין איש בקרבת המקום. העליתי את הילדים למעלה, העליתי גם את הסולם, לא הדלקתי אור ואשב בפתח הסוכה ונשקי בצדי.

היה ליל חושך. השעות נמשכות ארוכות-ארוכות. הנה צעדים הולכים ומתקרבים. אני מצטמצמת במקום שבתי ושואלת: מי שם? לשמע התשובה העברית הוקל לי ושמחתי כפולה, כי מאיר חזנוביץ הוא הבא: אך זה בא מהגליל. מאיר אינו יכול להרגע: איך אני מעיזה להישאר יחידה עם הילדים בסוכה בימים הפרועים האלה? הוא כה נרגש שאינו רוצה לשמוע להסברותי. כך ישבנו עד אור הבוקר.

(קובץ "השומר")

סוכת **חנקין** עמדה על הגבעה שבה נמצא היום מגדל השמירה.

1912 - גד אביגדורוב (על שומרי המקשאות וההלך)

היה יום חמסין לוהט ואני הולך בין המקשאות של רמלה, הגובלות עם כרמי רחובות. בני רמלה נוטרים שנאה לשומרים העברים, כי מאז באו לשמור ברחובות נתקפחה פרנסתם, פרנסת הלילה.

באחת המלונות ישבה מסיבת נוטרים ערבים. הם ירו בהלך, חמדו להם לצון....

כף רגלי השמאלית נפגעה ואפול בחול הלוהט ושניים מהנוטרים רבצו על רגלי, שניים מהם שמו חרב חדה על צווארי וראשי שקע בתוך החול.

כוח לא ישוער מתעורר לתחושת המוות הקרוב. אני חולץ את ידי האחת והחרב נשמטת מידיהם של הנוטרים. הם נמלטים. הצפצפה שלי שורקת לעזרה ומבריחה את הנוטרים מהמקשאות.

הייתי צמא, תשוש. המאמץ האחרון מתח את עצביי, ובמטפחת הראש חבשתי את כף רגלי הזבה דם.

חבריי השומרים מחפשים בסביבה: - מאין קוראת הצפצפה?

פעמון המושבה כבר מתריע על הסכנה...

וחבריי השומרים באים סוף-סוף ובהמון נוהרים אחריהם אנשי המושבה.

אני שוכב כבר על ספסל בצלה של סוכת שומר. מורחים אותי, משפשפים, מטיפים קוניאק וקפה שחור לפה והרופא מטפל ברגל.

הנה העלו אותי לעגלה וההמון מכניס את העגלה בשערי המושבה בכבוד גדול.

(קובץ "השומר")

הדרך שבה הלך אביגדורוב היא הדרך מה"**ג'ומייז**" מזרחה. בעבר, זו הייתה הדרך הקצרה מרחובות לרמלה.

1913 - משה סמילנסקי (רצח השומר לויתן)

ובאחד הלילות נחרדה המושבה שוב לקול צלצול הפעמון, ובחוץ חושך ומרחוק נשמעו קולות חרדה, צעקות שבר ומרוצה. באחד הכרמים, על גבול רמלה, נהרג שומר על משמרתו. באדמת חול, בין עצי שקדים עמוסי פרי שכב פרקדן. בידו המכווצת אקדח ועל ידו מושלך מטה עב והוא השומר עצמו, גדול, חזק, ופנים לו יפים, טובים וגלויים... דוד לויתן היה שמו.

(רחובות תר"ן-תש"י)

לויתן נתייתם בעודו ילד ויגדל בתנאים קשים בבית אחותו... מילדותו הראה נטייה לקרוע דמויות מחומר. אחד השכנים, כומר , השגיח בנטייתו ומשגדל שלחו על חשבונו ללמוד ציור בבית ספר רוסי גבוה ואחר כך שלחו פריסה. בהיותו בפריס מת איש-חסדו ולויתן נשאר ללא משען. הוא המשיך בכל זאת את לימודיו והתקיים מעבודותיו האמנותיות הקטנות, שהיה מוכרן בחוצות פריס. באחד הימים, בשאתו פסל אישה עברייה ענייה מושיטה ידה לבקש נדבה, נתקל בו מכס נורדוי, קנה ממנו את העבודה ונכנס עמו בשיחה. כעבור ימים נסע לויתן לארץ ובידו מכתב מנורדוי אל פרופ' שץ, מנהל "בצלאל". אמצעיו הספיקו לו להגיע רק עד פורט-סעיד ומשם עבר ברגל את המדבר. בבואו לתל-אביב נפגש בפורטוגלי, שהציע לו לבוא לשמור ברחובות, הוא הסכים אף על פי שגם את שמע "השומר" לא שמע מעודו.

משנכנס לשמירה התקרב מאוד לחברים ויהי כאחד מהם... ואמנם היה שומר קר-רוח, ידע לשמור. לויתן היה מתהלך יחף וגלוי ראש והיה קשה להבין כיצד הוא מתהלך בין הקוצים בלילה ורגליו היחפות אינן נפצעות. סוכתו הייתה היפה בסוכות השומרים ותמיד היו בה מטעמים שהכין במו ידיו להפתעת חבריו.

אחרי מאורע זרנוגה שמר לויתן בכרמים הגובלים עם כרמי רמלה. אני הייתי באותו זמן מבקר-שמירה. ביום ב' למנחם-אב תרע"ג בשעה 11 בלילה הגעתי אל משמרו של לויתן. מצאתיו יושב על מדרגות הסולם, הנסמך אל סוכתו ומקשיב אל הנעשה בכרם... ישבנו, שוחחנו ולאחר שעה קלה עזבתיו... עוד בטרם הגעתי למושבה שמעתי שתי יריות מעברו של לויתן, והיריות יצאו מנשק ערבי... בחוזרי למקום כבר היו שם שומרים רבים. כולם חיפשו את לויתן וטרם מצאו, הם חיפשו גם בכרמים הערבים ובסוכות השומרים הערביים... לבסוף החלטנו לעבור בין שורות הגפנים, שורה אחרי שורה. אז נתקלנו בשק מלא שקדים... ובאחת השורות הסמוכות מצאנו גם את לויתן שרוע מת, יחף וגלוי ראש כדרכו. בידו האחת הנשק והצפצפה ועל ידו המקל שנפלח על ידי כדור...

כך מצא את מותו הבחור המופלא הזה, שהיה חבר טוב, שמר באמונה, ושזכרו נחקק עמוק בלב חבריו.

*(זלמן אסושקין, **קובץ "השומר"**)*

דוד לויתן שמר ב"**גבעת הזיתים**" ונהרג ב-5.8.1913

1917 - (מלחמת העולם הראשונה)

במשך שנות המלחמה הייתה השמירה בכרמים ובפרדסים קשה מאוד ואחרי הפסח החמיר המצב... כרמי המושבה משכו אליהם פליטי צבא ועריקים רעבים. "הפליטים המחוצפים ביותר - מספר צבי נדב - היו הערבים שהתרכזו בכפרים השכנים ובכרמי רמלה. הם היו מזויינים היטב והיו רגילים בטכסיסי מלחמה ועשו להם את השוד לפרנסה, ולמשלח-ידם...". לילה לילה היו הגנבים מתקיפים את השומרים בכמה מקומות בבת-אחת... כמה מן השומרים נפצעו בקיץ ההוא ואחד מהם, **מרדכי זוהר,** נהרג (21.7.1917).

וכך קרה הדבר: זוהר וכבשנה, שני שומרים הבחינו בגנבים שהסתתרו בשדה הדורה. הדורה גדלה ב"**בסה**" והגיעה באותה שנה לגובה קומת אדם. השומרים שמו מארב ליד גדר הצבר הסמוכה ל"**ג'ומייז**" וחשבו לירות בגנבים בנסותם להיכנס לכרם. לרוע המזל הרגישו בהם הגנבים, ירו ירייה אחת ופגעו במצחו של זוהר. זוהר מת בו במקום.

מ' צרקסקי מספר על זוהר השומר שהיה לבוש קרעים...

... נקודת התורפה היה קו הגבול המזרחי-דרומי של המושבה, שם שכן כבוד שבט בדואים גדול, שבט שייך סלים. לרגל המצב שררה ברחובות מתיחות גדולה.

"שומר מה מליל?" - היו שואלים בוקר בוקר. ובשעות הצהריים, בעת שהשומרים היו מתכנסים בבית האוכל הקטן, הייתה חוזרת ונשנית השאלה: "מה נשמע?"

מסביב לשולחן העגול, התופס את רוב רובו של החדר, הצטופפו הבחורים שהגיע תורם לאכילה. אחד הנושאים העיקריים לשיחה היה סעודתו של השומר זוהר.

"רבותי, זוהר התחיל בקימוצים, הוא הזמין קציצה אחת בלבד!" - קרא מישהו, וכל העיניים הופנו לצידו של עלם צעיר בעל עיניים אפורות יוקדות... שישב דומם מרוכז בהרהוריו... בקומתו היה "משכמו ומעלה", בהבעת פניו עשה רושם כאילו מבני ערב היה והוא בחור בן לודז' שבפולין.

- "אין לך לקמץ זוהר, הזמן עוד קציצה אחת, ממילא תיהרג הלילה בשיך סלים", העיר אחר. צחוק עליז פרץ והדביק גם את זוהר וכמצטדק הסביר:

_ "הענבים הללו "הרגו" את תיאבוני - סל מלא בלעתי הבוקר."

איש לא קיבל את דברי ההסבר ברצינות, כי ידוע היה זוהר כזללן מובהק אשר כל שכר עבודתו "נכנס לתוך בטנו". לאמיתו של דבר לא היה זוהר זללן כלל וכלל, אלא, שלא כאחרים, אכל לשובע ולשכנוע קיבתו להסתפקות במועט לא הגיע, למרות כל ניסיונותיו. לכן היה בין לובשי הקרעים. בחורף לבש שלושה זוגות מכנסיים, זוג על-גבי זוג ושלושתם קרועים, על אף הטלאים המרובים שבהם. היה נעול מין נעליים "חצאיות", אשר מחצית כף רגלו הקדמית הציצה מתוכן החוצה. הקיץ החליט לקנות מכנסיים, חולצה ונעליים ו"הריגת התיאבון" על ידי כמות גדולה של ענבים לא דבר שבמקרה היה.

ועוד טרדה אחת היו לה מהלכים "מפה לאוזן" - מרוב פחד אבד לזוהר תיאבונו, כי פחדן הוא מטבע ברייתו. אולם כשהוצע לו להתחלף במקום השמירה ולעבור למקום שקט ובטוח יותר נעלב ונתכעס: "אני גיבור בדיוק כמוך!".
אותו יום שמע לעצת חברו, נכנע, ויתר ואכל עוד קציצה ובלע מנת לחם נוספת. ואותו לילה נהרג זוהר.

(ספר העלייה השנייה)

באותם ימים שהה ברחובות **נחום גוטמן,** שבא לעבוד בכרמי המושבה. רשמיו וזיכרונותיו מאותה תקופה מופיעים בספרו: **החופש הגדול או תעלומת הארגזים.** מותו של זוהר שימש, כנראה, השראה ליצירת דמותו של השומר **יענק'לה,** למרות היותו שונה תכלית שינוי מזוהר האמיתי, לבוש הקרעים.

לאחר שנים הגיע לרחובות השומר נחום הורביץ ועמו שניים מחברי כפר גלעדי ובקשה בפיהם: רצונם להעביר לקברות חברי "השומר" בכפר גלעדי את גופות מרדכי זוהר, דוד לויתן ושמואל פרידמן (השומר שנהרג ב"פרשת זרנוגה"). משה סמילנסקי ונקדימון אלטשולר סייעו בידם ושכנעו את ה"חברא קדישא" לפתוח את הקברים ולהעביר את הגוויות לכפר גלעדי.

אסיפות א' הורקין

1928 - "לאסוף את טיפות הדם מעל האדמה"

בפברואר 1928 יצאנו עם שלמה אושרוב בבוקר לביקורת כרמי רחובות, כי אז מתחילים השקדים לפרוח. עברנו ברכיבה את גבול זרנוקה-עקיר, והגענו לגבול רמלה. נכנסנו לכרם ברזנר והנה לעינינו חורבן. לפי הערכתו של שלמה היו כ-50 ראשי בקר במקום... אושרוב פנה אליי ואמר: אין להניח לדבר בלי עונש, ואין ספק שהם ישובו לכרמים...
ובערב יצאתי למארב בראש הקבוצה לאורך גבול עקיר עד שהגענו לכרם שביקרנו בבוקר.
תפשנו עמדה מאחורי השיטה במשעול, וחצי שעה לאחר בואנו ראינו בחשכה כ-50 פרות באות ובעקבותיהן חמישה בדווים. כאשר עברו על פנינו קפצנו ממחבואנו ופקדנו לעמוד. בתשובה המטירו עלינו יריות. השיבונו אש והבדווים ברחו והשאירו את העדר. אספנו את העדר והבאנוהו למושבה.

מסרתי לאושרוב את הפרטים והוא נסע לרמלה להודיע למשטרה על המקרה. בבואו לשם, אמר לו הקצין התורני: לפני כשעה היה במשטרת רמלה שייך אבו-דייב מערב-סטאריה והודיע לו, שבנו נפצע בירייה על ידי חוואג'ה סוליימאן (אושרוב), ובהסתמך על הודעה זו, עליי לאסור אותך למרות הידידות בינינו. למחרת בבוקר יצא למקום המאורע הקצין חלים בסטה עם אבי הפצוע, והשייך הצביע על המקום שבנו נפצע, וביקש מחלים בסטה "לאסוף את טיפות הדם מעל האדמה..."

כעבור כמה חודשים התקיים המשפט ביפו. העד הראשי היה הקצין חלים בסטה והוא סיפר לשופט, שעל פי דרישת אבי הפצוע, הוא ביקר במקום לקח אתו את טיפות הדם שהצביע עליהן האב ומסר אותן למעבדה ממשלתית לבדיקה. הבדיקה הראתה, כי טיפות אלו היו של נוזל אחר ולא של דם... על סמך דבריו זיכה השופט את אושרוב.

1929 - כובע נקוב כדורים

במארס אותה שנה, חנטו השקדים והשמירה עדיין לא הייתה מסודרת. בהבשיל השקדים היו מעמידים עליהם כ-40 שומרים רגליים, אך באותו זמן עדיין לא הועמדו השומרים. היינו יוצאים רכובים לביקורת, ובשבת אחר הצהריים רכבתי לגבול רמלה, ליד השקמה הידועה שהייתה מקום מועד לפורענות. בהיותי רחוק כקילומטר מעץ השקמה, הבחנתי ב-4-5 אנשים בכרם, מהם לבושים לבן. בתחילה חשבתים לבני איכרים שבאו לבקר בכרמם בשבת, אך כשהתקרבתי יותר הבחנתי כי ערבים הם הקוטפים שקדים ירוקים, ושני שקים מלאים לידם. ניגשתי בדהרה אליהם וקראתי: ענדכום! - בתשובה כיבדוני בקללה, ואחד מהם שלף אקדח קטן וירה. הם ברחו אחרי ירייה אחת שלי, והשאירו את השקים ליד עץ השקמה. קשרתי את שני השקים כמו שקיים וטענתי ברוב-עמל על סוסתי והתחלתי ללכת כלפי המושבה. בהליכה נשמט הכובע מראשי וכאשר הרימותי אותו, מצאתיו נקוב מכדור משני צידיו.

מאחר שכבר הזכרנו את ה"ג'ומייז", היא השקמה הידועה, נשים פעמינו אליה.

- **נרד מהגבעה דרומה, לעבר מבנה אבן ועץ שקמה גדול לידו.**

בדרכנו נראה משוכות צבר. משוכות כאלה היו בעבר לכל אורך קו הגבול בין רחובות לרמלה, ועוד נשוב ונזכירן.

ה"ג'ומייז"

ה"ג'ומייז" - השקמה בה"א הידיעה - שם דבר הוא בקורות האזור. ליד השקמה התרחשו רבים מסיפורי הגבול המזרחי ובפי ותיקי רחובות נקראה דווקא בשם הערבי ג'ומייז.

לפנינו עץ שקמה רב-שנים ואדיר ממדים הנמצא בצד הדרך לרמלה. למרבה הצער נסדק גזע השקמה בחורף 1989. מחצית הגזע כרעה, נפלה ועמה נעלמה מחצית מהודה של השקמה. אך השקמה תשתקם, שהרי זה טבעה, ומכאן שמה.

ליד השקמה נמצאת "בייקה" (בקתת אבני כורכר מלוכדות ב"דבש"), שנבנתה מעל באר של פרדס ערבי, מפרדסי רמלה. כאן, ליד **שיחי הצבר,** נהרג השומר **זוהר.**

נמשיך בסיפורי ההגנה והשמירה.

עסקות נשק

ליד ה"ג'ומייז" נעשו רוב עסקות הנשק בין "ועד הביטחון" של המושבה ובין הערבים השכנים, ובעיקר בני סטרייה. מכירת הנשק והתחמושת, שנגנבו ממחנות הצבא הבריטי, נעשתה בחפזה ובהיחבא, באפלת הלילה. לעתים, נמצאו הרובים מקולקלים והכדורים עקרים, אך ה"הגנה" ברחובות רכשה באופן זה מאות רובים צבאיים ואלפי כדורים ואלה הוחבאו ב"סליקים" (מחסנים חבויים וסודיים).

מאורעות 1936-1939

מצבן של מושבות יהודה, ורחובות בכללן, היה טוב לאין ערוך מהמצב בערים או ביישובים המבודדים. אנשי המקום היו מעורים בשטח, הכירוהו, ידעו את שביליו, הכירו את הערבים תושבי האזור וידעו כיצד לנהוג בהם. כמו כן היו מצוידים בנשק ומאומנים. אך עם זאת, הסביבה סבלה מאוד מתגרת ידם של אנשי הכנופיות; ברמלה ובכפרים הערביים בסביבה היו כנופיות רבות שפעלו ללא כל תיאום ביניהן.

המצב היה חמור במיוחד בעונת הקטיף. היה צריך להבטיח את שלום הפועלים בדרכם לעבודה וממנה, והיה צריך להבטיח את הובלת הפרי מבתי האריזה שבפרדסים למושבה. מציאותם של עובדים רבים המפוזרים בשטח הפרדסים בעת הקטיף וכן ריכוז עובדים גדול בבתי האריזה דרשו מספר רב של נוטרים. נדרשו מאמצים על-אנושיים להשתלט על בעיות ההגנה על העובדים במשך המאורעות.

ושוב, האזור הגובל באדמות רמלה היה האזור "החם" ביותר: שני פועלים, דוד מלחי וזכריה אבדר, נרצחו בפרדס; מפקד חוליית שמירה נהרג; יריות נורו לעבר העובדים בפרדסים ובבתי-האריזה. בתי אריזה הוצתו; עצים נגדעו ונשרפו. לכל אורך הקו נעו משמרות יום של אנשי "ההגנה" והוצבו מארבי לילה (אמבושים). ליד "הג'ומייז" נהגו השומרים להתכנס ומשם הלכו לעמדותיהם.

פחד

שמרתי בחורונדה (עמק הטל) ו"השתעממתי". הועברתי לגבעת הזיתים וגם בה "השתעממתי". ביקשתי להעבירני לג'ומייז ושם היה "שמח". לילה לילה היו יריות. נתקפתי פחד שלא יכולתי לגבור עליו, חששתי שחבריי יבחינו בכך ויושפעו, והתחננתי שיעבירוני משם.

"אונזרע שטיקל ארבייט"

באחד הלילות חדרה כנופיה לפרדס ברנר (הגבעה הסמוכה לג'ומייז), והחלה לגדוע עצים. שומרי הקטע חשו במתרחש ומיהרו למקום. החל קרב יריות. היריות נשמעו במושבה ומיד יצאה תגבורת. אנשי התגבורת החלו להתקדם זוגות-זוגות בשרשרת למקום הפורענות. לפתע נשמעה יריה ואריה בן-שמריהו, מפקד חוליית שומרי המקום הקבועים נהרג. משברחו הערבים, נשאו אנשי "ההגנה", המומים ונסערים, את גופת חברם למושבה. בדרך נפל רימון מתוך מדוכת מטול-רימונים, שהיה בידי אחד מאנשי "ההגנה". למחרת באו האנגלים למקום התקרית ולתמהונם מצאו רימון ועליו יצוקות האותיות U.S.A. התפלאו האנגלים: כיצד הגיע רימון מתוצרת ארה"ב לידי "ההגנה" ברחובות? זה היה הרימון שנקרא "חבית אמריקנית" ונוצר בידי תע"ש, וראשי התיבות שעליו פירושם "אונזרע שטיקל ארבייט" = תוצרת עצמית שלנו.

(ישי יבנה)

ה"זקן"

הייתי ממונה על מקלע. ישבתי במטה במשרד "פרדס" (הבניין הקטן שבחזית בית דונדיקוב-סמילנסקי; בניין זה היה מטה "ההגנה" במאורעות 1929 ובמאורעות 1936-9. מספר הטלפון של המשרד, 222, היה לכינוי הסודי של המטה). משם יצאתי לכל מקום שבו נדרשה עזרה.

באחד הלילות הגיעה קריאה לעזרה מאזור הג'ומייז. נכנסתי למכוניתו של חצ'קו, שהיה אז מפקד "ההגנה" ברחובות, והתכוננו לצאת לדרך. והנה קפץ למכונית משה סמילנסקי, שבמשך שנים רבות היה מפקד "ההגנה" ברחובות, ואמר: "גם אני יוצא!" לא הועילו מחאותיו של חצ'קו. נסענו. הגענו למקום וירדנו מהמכונית. סמילנסקי התקדם לפנינו, כולו דרוך. רובהו בידו, עד שכרע ויצר בידיו תלולית עפר, הציב עליה את הרובה, ובקור-רוח כיוון והחל יורה. חייל מאומן לכל דבר. הייתי מלא התפעלות מהתנהגות ה"זקן" (סמילנסקי היה אז בן למעלה מ-60), לא שמתי לב ליריות הרבות מסביבי, לא יריתי בעצמי, רק התבוננתי ב"זקן"...

(אמנון חרל"פ)

נזכר אני בהתקפה שנערכה על בית-אריזה בפרדסי רחובות. היה זה בעיצומו של יום. נקישות המקטפות והלמות הפטישים של נגרי-האריזה השתלבו במטח היריות מאחורי גדר הצברים. תפסנו עמדות והשיבונו אש.

מחוסר אימון מספיק לא היו יריותינו רצופות, כי אם בחינת טיפין-טיפין, זה מפסיק וזה מתחיל - וחוזר חלילה. אך התוצאה הייתה דווקא מפתיעה: בלב התוקפים נוצר רושם כי כיתה שלמה יורה נגדם ועד מהרה ראינום נעלמים בין העצים. אבל לא הדיפת ההתקפה גרמה לי את החוויה הגדולה באותו יום. החוויה האמיתית באה כשוך הסערה... כשנכנסנו לבית-האריזה לראות מה שלום ה"אזרחים" זכינו לקבלת פנים נלהבת וחמה. בפעם הראשונה מאז החלו ההתקפות לא יראו הפועלים לחייהם.

(מתוך: "לאש ולמגן")

- **מה"ג'ומייז" נלך בדרך העפר מזרחה עד שנגיע לעץ שקמה נוסף, בצד הדרך, בגבול ה"בסה" (הביצה). כאן נפנה ימינה להקפת ה"בסה", תוך הליכה בשוליה, כשמימיננו פרדסים ומטעי אבוקדו ומשמאלנו כרמי גפנים ונחזור אל דרך העפר שעזבנו ליד ה"ג'ומייז".**

- **המעוניינים לקצר את המסלול, יוותרו על הקפת ה"בסה" ומה"ג'ומייז" ימשיכו ללכת דרומה.**

ה"בסה" (ה"ביצה")

גם כאן, כמו בג'ומייז, נשתרש בפי ותיקי רחובות דווקא השם הערבי.

במפת תחומי ההתנקזות ב"אטלס ישראל" מסומן אזור הרבה יותר גדול ורחב בשטחו, כשטח סגור ללא ניקוז הנמצא בין אגן הניקוז של נחל שורק ובין אגן הניקוז של נחל איילון. במפת ה- P.E.F. נקרא המקום בשם "ג'ורת אר-רמלה" (ג'ורה = שקע, בקעה).

בעבר, נוצר בבקעה אגם עונתי גדול בימי החורף. בשנים גשומות, נשארת אדמתו בוצית, גם בקיץ. גדלו כאן צמחי מים וצמחים אוהבי לחות ושפע נרקיסים. ה"בסה" שימשה בית גידול לדו-חיים למיניהם, לסרטנים ירודים ולשאר יצורים אופייניים לשלוליות חורף. עיקר תפארתה של ה"בסה" היו עופות מים, שבילו בה את החורף, או שהו לחניית ביניים. באביב חונות במקום להקות של חסידות. הבריטים נהגו לצוד כאן ברווזים בעזרת כלבי ציד. עד

לפני כמה שנים נמשכו ל"בסה" צַפָּרים שבאו לצפות בציפורי החורף. בשנים האחרונות הלך שטח ה"בסה" והצטמצם בשל העיבוד החקלאי במקום, עד שלא נותר ממנו כמעט מאומה. בכל אופן, גם עתה, כשיורדת כמות גדולה של גשמים מתמלאה הבסה מים.

אדמות ה"בסה" וסביבתה היו בעבר רכוש ה"ווקאף" (ההקדש המוסלמי) ונמסרו בחכירה לאפנדים מרמלה. היום מעבדים את השטח בני רחובות, חברי "הכורם הצעיר".

- **נסור לראות את בית-האריזה של פרדס בילמס.**

נחזור אל דרך העפר ונעלה, לאורך משוכות צברים ושיטה, אל הגבעה שבראשה קבוצה קטנה של עצי קזוארינה.

כאן נעצור, נצפה על ה"בסה" ועל הסביבה ונקדיש כמה מלים למשוכות הצברים.

כאן גבול המדינה...

כפי שכבר הזכרנו, נמשכו בעבר משוכות הצבר לכל אורך גבולה המזרחי של רחובות וסימנו את קו הגבול בין אדמותיה ובין אדמות רמלה. לפי מפת החלוקה שנקבעה על ידי וועדה מטעם האו"ם, שביקרה בארץ וקבעה את גבולות המדינה, ולפי ההצבעה שנערכה ב"ארגון האומות המאוחדות" ב-29 בנובמבר 1947, שבה הוחלט על הקמת שתי מדינות -ערבית ויהודית - היה קו משוכות הצבר גבול מדינת ישראל. אם כך היו פני הדברים, רחובות הייתה נעשית לעיר ספר. קרבות מלחמת העצמאות שינו את המפה, והגבול הורחק מרחובות.

- **נמשיך ללכת דרומה, כשמימיננו משוכת הצברים (בקטע זה היא מתגלה במלוא עצמתה), עד שנגיע סמוך לכביש צומת ביל"ו-רמלה.**

נפנה ימינה (מערבה) לדרך העפר (המשך רחוב ההגנה) ואחרי כמה עשרות מטרים שוב נפנה ימינה (צפונה) בדרך המוליכה לראש הגבעה ולמגדל.

נחלת שמואל מוהליבר

האזור שאותו הקפנו עתה, מעצי הקזוארינה ועד המגדל, היה בעבר נחלת שמואל מוהליבר.

הרב הגאון שמואל מוהליבר היה מראשוני ומראשי תנועת "חובבי ציון", מנהיג הזרם הדתי בתנועה והרוח החיה בכל פעולותיה בארץ ישראל. הוא היה בין היוזמים והמייסדים של אגודת "מנוחה ונחלה" ורכש נחלה ברחובות. כעבור שנים עברה הנחלה לידי בני משפחת דניאלי.

כאן, בנחלת מוהליבר, עמדה סוכת השמירה של איש "השומר" **יחזקאל חנקין.**

״אז המגדל סביב אשקיפה...״

כבר הוזכר שבימי המאורעות היה האזור מועד לפורענויות וכוחות השמירה לא הספיקו. לכן החליטו מפקדי ״ההגנה״ המקומיים לבנות עמדת שמירה גבוהה, שתשמש גם כעמדת תצפית ותקל מעט את המעמסה מעל השומרים. פנו אל המהנדס גליק וביקשוהו להגיש הצעת תכנית. גליק, ששירת בצבא הצ׳כי ורכש ניסיון בביצורים, התנגד להקמת עמדה סטנדרטית, אפילו תהיה גבוהה יותר על עמודים. הוא טען שאל העמודים אפשר לחבר חומר נפץ. הוא גם התנגד לעלייה דרך סולם חיצוני ללא הגנה. גליק הציע לבנות מגדל דמוי חרוט (קונוס) שיעמוד בפני לחץ (פצצה) ויסיט הצידה כדורים וריקושטים. לאחר ויכוחים ולבטים נתקבלה הצעתו והוא ניגש למלאכה. בעיה חמורה שעמדה בפניו היה מחסור בברזל, אך זו נפתרה על ידי סנדות ונסורת ברזל.

היסודות הונחו בעומק 1.5 מטר (למנוע הנחת חומר נפץ). תבנית הקונוס נוצרה בעזרת ״סנדות״ (עמודי ברזל זוויתי ששימשו לתמיכת עצי הדר) שחוברו זו לזו. הקירות נבנו ממלט מעורב בחצץ ונסורת ברזל שהובאה מהמסגרייה של האחים ליפקין. עובי הקירות היה 12ס״מ. גובה המגדל 10 מ׳ ובראשו כיפה. הקוטר בבסיס 2 מ׳ ולמעלה 1.5 מ׳. למגדל היו 3 קומות: הראשונה שימשה למנוחה, ובקומה השנייה והשלישית נקבעו אשנבי ירייה לרובים ולמכונות ירייה. הסולם לעלייה נמצא בתוך המגדל.

המגדל נבנה בקיץ 1938 בחירוף נפש, תוך כדי חילופי יריות. בעת הבנייה ביקרה במקום משלחת ציונית מארגנטינה, וחבריה שהתרשמו מאוד הרבו לצלם. והמגדל אכן עזר. הייתה לו גם השפעה פסיכולוגית על הפורעים; הם חשו כאילו עין פקוחה עוקבת אחר תנועותיהם וסכנה מרחפת על ראשם. המגדל, המתנשא מעל פרדסי רחובות, בולט לעין ונראה ממרחקים, בייחוד לבאים מכיוון רמלה ולנוסעים מרמלה לצומת בית״ר. אחד ויחיד הוא בארץ כולה ואין עוד מגדל שומרים, או עמדת שמירה הדומים לו.

צורתו המיוחדת העניקה לו שמות רבים, כל אחד כיד הדמיון הטובה עליו: המגדל הלבן, המגדל הדתי (בגלל הכיפה שבראשו), המגדל הליצן (צורתו, פתחו ואשנבי הירי מזכירים ראש ליצן), ויש מי שהמגדל דומה בעיניו לשובך יונים.

- **מהמגדל נרד בדרך העפר צפונה, עד שער פרדס בילמס.**

פרדס בילמס

בעת שקנה סמילנסקי אדמה לנטיעת פרדסי ״החברה״ (״חברת הנוטעים האנגלית״), קנה בשביל אחד החברים, זאב בילמס, לו לבדו, 120 דונם אדמה במושבה ו-200 דונם אדמת ערבים בנענה. על אדמת בילמס במושבה ניטע פרדס גדול, ואת קרקעותיו בנענה קנו עולים מארה״ב ונטעו פרדסים גם הם. פרדס בילמס זכה למיטב הטיפול ואכן היה מוצלח מאוד. כשהגיע בילמס לביקור בארץ התמוגג למראה עיניו.

נטיעת פרדס באותם ימים לוותה בטקס חגיגי. הוזמנו בני משפחה ואורחים, וכל אחד ממשתתפי הטקס התכבד בנטיעת עץ. לוח נחושת קטן, שנשא את שמו, הוצמד לעץ. תשומת-לב הוקדשה באותה תקופה גם לנוי. בכניסה לפרדס נקבע שער מפואר ועליו שם בעליו ושנת הנטיעה. מעל הבאר נבנה מבנה ועליו דירת מגורים למנהל הפרדס (שימו לב ליופיו של המבנה) ובחצר ניטעו שיחים ועצי צל ונוי.

- **משער פרדס בילמס נפנה שמאלה (מערבה), נחלוף על פני בית הקברות החדש ונעצור ליד בית העלמין הישן.**

מנוחת עולמים בדרך רחובות-רמלה

נתגלגלו הדברים ובית העלמין של רחובות התמקם בצד הדרך הישנה מרחובות לרמלה.

בית הקברות הישן

מקרה מוזר קרה במושבה - כותב סמילנסקי - בשעת ייסודה כשכתבו את "ספר הברית" שכחו שגם אנשי רחובות לא יחיו לעולם ולא הקצו מקום לבית-עלמין. ורק משנסתלק אחד הראשונים, יעקב קרלינסקי, שנפל מסוסו בשובו מן השוק ברמלה ומת, נזכרו כי המוות דווקא הוא שיחיה לעולם. א"ז לוין-אפשטיין הוציא את המושבה מן המיצר והקדיש לכך חלק מנחלתו, הוא החלק מס' 69, שהפך להיות רחובות שבעולם העליון...

חלקה 69 נכנסה ללכסיקון הרחובותי כאחד הביטויים שנוצרו בעקבות הווי החיים במושבה. הביטוי "ששים ותשע" הפך לשם נרדף לבית הקברות, וברצות בני המושבה לומר שמישהו הלך לעולמו היו אומרים: "הוא כבר שוכב ב-69." בית הקברות הוקם בשנת תרנ"ד (1894) ועם הקמתו ניטעו בו עצי אקליפטוס. באותה שנה נוסדה במושבה "חברה קדישא".

בבית הקברות הישן קבורים ראשוני המושבה, מייסדיה ובוניה ונמצאת בו חלקה צבאית ובה קבורים רבים מבני רחובות שנפלו במערכות ישראל.

אנו מציעים וממליצים, למי שעתותיו בידו, להיכנס לבית העלמין, לשוטט בין המצבות, בייחוד אלה שמשמאל לשביל הכניסה. לראות את המצבות הישנות, לקרוא את שמות הקבורים מתחתן ואת הכתובת שנלווית לשמם. כאן מצאו מנוחת עולמים רבות מהדמויות

שיצרו את רחובות, קבעו את דמותה והטביעו את חותמן על תולדותיה. יש גם מצבות ללא שם של פועלים אלמונים, שעבדו במושבה בשנותיה הראשונות, ובטרם ידע איש שמם, חלו והשיבו נפשם לבוראם.

״סליק״ בבית הקברות

גם בית הקברות הישן קשור בתולדות ״ההגנה״ ברחובות. קשה היה להסתיר את הנשק הציבורי של ״ההגנה״ ולשם כך הוקמו מחסנים חבויים (״סליקים״). אחד המחסנים הבטוחים ביותר היה בית הקברות ובו הטמינו נשק, בקברים מדומים, באישור ״חברא קדישא״. אחד מישישי המושבה, אפרים חרל״פ, שחצב ובנה קבר לעצמו עוד בחייו. הקדיש את קברו שישמש מחסן לנשק. אותו אפרים חרל״פ, שהיה יו״ר ״חברא קדישא״, היה בצעירותו ראש ארגון ״העשרות״ ברחובות - ארגון חשאי בעל מבנה צבאי, שהוקם בימיה הראשונים של המושבה ואחת ממטרותיו הייתה לשמש גרעין לצבא העברי שיקום בעתיד וישחרר את הארץ מידי זרים.

- **נמשיך ללכת עד הכניסה לפרדס לוין בצומת הרחובות גורודיסקי וסירני.**

פרדס לוין

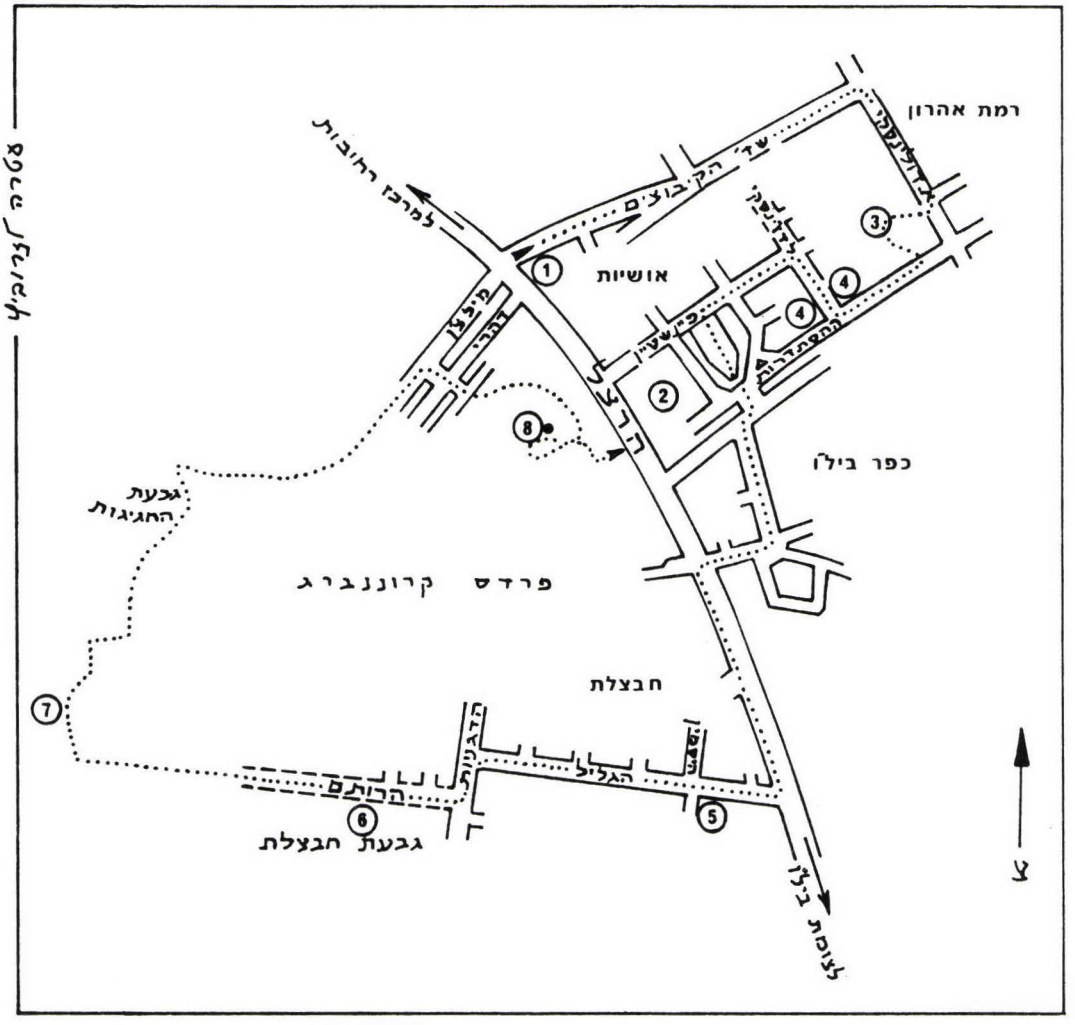
בפרדס זה קשור אחד מסיפורי ה״סליקים״ של ״ההגנה״.

חלק נכבד ממחסני הנשק היה בבית חסקלברג. באופן ארעי הועבר הנשק לפרדס לוין. לוין חרד ואיים שלא ייסע לארה״ב לחתונת בתו אם לא יוצא הנשק מפרדסו. לא הייתה בררה, היה צריך לעשות משהו. באחד הלילות נתבקש לוין להימצא מחוץ לבית. שני חבר׳ה באו לפרדס, מצוידים בטוריות, ו״חרשו״ את השטח. למחרת בבוקר חזר לוין והיה בטוח שהנשק הוצא. רק כאשר החלה מלחמת השחרור והנשק הוצא מן ה״סליקים״, הוצא גם הנשק מהסליק שבפרדס לוין. לוין ביקש אקדח למזכרת ובקשתו נתמלאה.

- **כאן מסתיים הסיור.**

מה"ראה"

ל"ראס דוראן"

אתרים לאורך המסלול:

1 - הבאר (בצבר)
2 - חירבת אל-עזאפירה (בצבר)
3 - שבצת "שבצתי"
4 - מרכז הקליטה
5 - באר "קו השלוח"
6 - המטווח הצירוני
7 - מאהל בדואי
8 - ראס בוראן (ראש בורון)

מה"ראה" ל"ראס דוראן"

נעשה דרכנו לאורך חלקיה הדרומיים של רחובות. בתוואי המסלול נעבור דרך שכונות פועלים, שכונת עולים שבגלגולה הקודם הייתה מחנה עולים, מטה חטיבה במלחמת העצמאות ומעברה, אתר שומרוני שלא נותר ממנו זכר, כרמים שפינו מקומם לפרדסים, וכמובן - גבעות וסיפוריהן.

- **נתחיל טיולנו בשדרות הקיבוצים, בכניסה לשכונת אושיות.**

כאן, ליד קבוצה קטנה של עצי שיטת המשוכות (אקציה), הייתה באר קדומה.

סיפורי מזרח הדרך

הבאר השנייה

נחלת דוראן השתרעה משני עברי הדרך שהוליכה מנחלת ראובן (ואדי חנין) לעקיר ולעקרון. שתי בארות קדומות היו ליד הדרך; האחת - למרגלות חרבת דוראן, סמוך לואדי דוראן. ליד באר זו נוסדה רחובות ומימיה סיפקו את צורכי המושבה קרוב ל-30 שנה. הבאר האחרת נמצאה סמוך לראס דוראן, הגבעה המתרוממת בדרום הנחלה. באר זו הייתה סתומה בעת שהגיעו אליה מתנחלי רחובות. אך לא כך היה בעבר. "סביל", שהיה במקום ונהרס, העיד שמי הבאר הרוו את צמאונם של עוברי אורח. ויותר מכך, ליד הבאר נמצאו שרידי אתר קדום - "חרבת אל-עצאפירה".

אתר שוארוני בנחלת פיינשטיין

הערבים קראו לשטח המשתרע ממזרח לדרך, מול ראס דוראן, בשם "חרבת אל-עצאפירה" (חורבת הציפורים) ולגבעה שבמבואות כפר בילי"ו - בשם "דהרת אל-עצאפיר" (גבעת הציפורים). בשנת 1897 חולקו אדמות "מנוחה ונחלה" בין חברי האגודה ושטח זה עלה בגורלו של יעקב ישראל פיינטשיין. במקום הייתה, כאמור, באר סתומה וסביל מוזנח. פיינשטיין נטע כרם והאתר עדיין שמר סודותיו. רק ב-1908, כאשר החליט פיינשטיין לעקור את הכרם ולטעת פרדס, נחשפו שרידי העבר.

תחילה נוקתה הבאר העתיקה. בעת שנוקתה הועלו מתוכה עצמות אדם, עצמות בעלי חיים ושברי כדים. לאחר מכן נחפרה עד לעומק של 55 מ', עד למפלס מי התהום, והועמדה עליה משאבה. בעת החריש העמוק, שנעשה לקראת נטיעת עצי ההדר, נתגלו ברכות, אבני בית-בד, כדים, כלי חרס ומטבעות. הנטיעה עוכבה והפועלים חפרו באתר. הממצאים הועברו לפרופ' בוריס שץ, למוזיאון "בצלאל" בירושלים. בין הפועלים שעבדו במקום היו יוסף קליבנר (עמיעד), יוסף וייץ, דוד שטרן וחיים יפה.

בשנת 1954 נחפרה תעלה ממערב הדרך, למרגלות ראס דוראן. התעלה נחפרה להנחת צינור ביוב לבית-חולים קפלן. בעת החפירה נתגלו שברי לוח שיש, שהיה נתון בתוך רצפת פסיפס גס. לוח השיש שימש לבדק רצפה במתקן תעשייתי שעסק בנוזלים (ברכת מים? בית בד? גת?...). כאשר הפכו את הלוח על פניו ובדקוהו התברר, למרבה ההפתעה, שחקוקות עליו "עשרת הדברות" בנוסח השומרוני.

לדעת יצחק בן-צבי, הנשיא השני של מדינת ישראל וחוקר תולדות ארץ-ישראל, מוצא הלוח מחרבת אל-עצאפירה. שם שימש אבן-מזוזה על דלת או על שער של בית-כנסת שומרוני מהתקופה הביזנטית. לפי המקורות התקיים יישוב שומרוני חקלאי, בצד יישוב יהודי חקלאי, באזור שבין יבנה ללוד, בתקופה הביזנטית ובתקופה הערבית. בן-צבי סבור ששם האתר הוא שיבוש של השם צפריה, צרפת, או צריפין, הקשור בצריפה - משלח יד נפוץ של השומרונים באותה תקופה (ידיעות, החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, תשי"ד). אבינועם נחמני, איש רחובות, העלה השערה שהמקום נקרא על-שם משפחת ספריה (ציפורי), משפחה שומרונית, שישבה באזור רמלה-לוד.

- **נלך מזרחה, לאורך שדרות הקיבוצים, עד רחוב אהוד דולינסקי -הגבול שבין שכונת אושיות ובין שכונת רמת אהרן.**

שדרות הקיבוצים נקראו על שם גרעיני התיישבות שישבו ברחובות ובסביבתה, עד שנקראו לעלות על הקרקע ולהקים קיבוצים ברחבי הארץ.

- **נפנה ימינה לרחוב דולינסקי. משמאלנו בתי השכונה "רמת אהרן".**

ראת אהרן

השכונה נבנתה בשנת 1935 ונושאת את שמו של אהרן איזנברג, שנפטר בשנת תרצ"ב. על מצבת קברו נחקק: "אהרן איזנברג, הגואל אדמת רחובות, מייסד המושבה ובונה". במשך 45 שנים, מאז דרכו רגליו על אדמת אבות, עסק בגאולת הארץ ובבניינה ושנים רבות היה בין הדמויות המרכזיות ברחובות מושבתו וביישוב כולו.

אחת התכניות האחרונות שהגה ולא הספיק לממש היא ייסוד "חברה למשקי-עזר", שתקל מצבו של הפועל במושבות לבל יהיה תלוי בעבודה חקלאית עונתית בלבד ולבל יהיה נע ונד בחפשו עבודה, אלא יוכל להיות קשור למקומו. למטרה זו הקדיש חלקת אדמה, שהייתה שייכת לו, ועליה התכונן להושיב 20 משפחות של פועלים דתיים. לאחר מותו, פרסמה לשכת "בני-ברית" ברחובות, שאיזנברג היה נשיאה, הודעה בדבר הכוונה להקים שכונת פועלים. נרשמו כ-200 מועמדים ומהם נבחרו 20. בהליכים ובסידורים להקמת השכונה טיפלו, לבקשת איזנברג בצוואתו, אנשי "בני-ברית" ו"קופת מלווה וחיסכון" ברחובות, ולצידם פעל ישעיהו פרס, איש ירושלים.

כל מתיישב קיבל חלקה בת 2 דונם, בית שנבנה על ידי "בני-ברית" והלוואה בסך 240 ל"י להקמת משק.

בית-הכנסת של השכונה נקרא על-שם בלהה (ביילה) אשת אהרן איזנברג ונבנה מכספי תרומות. כ-10 שנים הייתה השכונה עצמאית ואחר כך הצטרפה לרחובות.

- **מרחוב דולינסקי נפנה ימינה אחרי בניין מרכזת הטלפונים ונעלה אל הגבעה שבראשה מכל מים עגול.**

"כרם נטרת"

הגבעה נמצאה בכרמו של משה רפלקס, איש "מנוחה ונחלה". בשנת 1906 שמר בכרם צבי סוחובולסקי, איש העלייה השנייה, ובזיכרונותיו כתב:

"ביום השלישי לבואי לרחובות התחלתי, בשעה טובה, לשמור בכרם שהיה על גבול אדמת רחובות (הגבול הדרומי) והיה שייך לאביו של חבר הכנסת נחום ניר-רפלקס.

סוכת השומרים הוקמה על ארבעה עמודים והייתה מכוסה למעלה ובשלושה צדדים במחצלות. היא עמדה על גבעה גבוהה, היא הגבעה הסמוכה למעברת "רמה". שתי קומות היו לסוכה. למטה הונחו הסלים לבצירת ענבים וכלי עבודה שונים ולמעלה הייתה סוכת השומר. מראה נהדר נתגלה לנגד העיניים מגבעה זו. מסביב השתרעו כרמי המושבה שעמדו בלבלובם המלא והרהיבו את העין בירקותם ורעננותם. ממזרח נראו הרי יהודה. ממערב - החולות שעל שפת ים התיכון ולפנות ערב התנוצצו גלי הים ומשבריו מול השמש השוקעת...

כעבור ימים אחדים בא א"ד גורדון לשמור בכרם השני שעל יד כרמי (כרם מקוב). ... החלטנו לערוך יחד במשותף את ארוחותינו. פעמיים בשבוע הייתי יורד מהכרם והולך למושבה לקנות צורכי אוכל... מצויד בשעועית, אפונים, אורז ועדשים הייתי שופת כל יום את הסיר על גבי כירה, כביכול, באדמה ומבשל אוכל בשביל שנינו. גורדון היה מקושש זמורות יבשות בכרם, מבעיר אש בכירה ומוסיף כל פעם זמורות, ואני בחשתי בסיר עד שהבשילו המאכלים. בלילות היינו נפגשים בשמירה. אחרי כל סיבוב, יושבים מעט, משוחחים בלחש וקמים שוב להקיף את כרמינו.

הימים היו עוברים עליי בשינה, בהכנת אוכל לשנינו ובקריאת עיתונים וגם ספרים. אך בייחוד אהבתי לשבת בסוכה ולהביט על הרי יהודה הרחוקים ועל הגוונים שהיו לובשים כל פעם... ובלילה, צעדת לך לאט בשבילי הכרם, האזנת לכל רחש קל שבקלים. הנה נשמעת אוושה קלה בין הגפנים וכשהנך מתקרב, תן בורח ויללה איומה מחרידה מנסרת באוויר. חושך בכל היקום, אבל את פסיעותיך מלווים אורות הכוכבים הנוצצים, ובייחוד שביל החלב... לאט לאט יורד לו הדוב הגדול מערבה וכוכב השחר מופיע. תמה שמירת הלילה ובכבדות הנך משרך רגליך לסוכתך. הנך עולה על הסולם ומתמודד מלוא אורכך על משכבך ותרדמה נעימה ומתוקה נופלת עליך.

בעבר, לפני בניית מכל המים, הייתה "גבעת רפלקס" הרבה יותר גבוהה (84 מ'). ילדי שעריים כינוה "ערגדת שרקייה" (ערגדה = מקום רם ונישא ובהשאלה, מבצר. שרקייה = מזרחית). הם נהגו לקושש כאן שיחי סירה קוצנית להבערת אש בטאבונים. גבעה אחרת, שאליה נגיע, נקראה בפיהם "ערגדת ימנייה" (ימנייה = דרומית).

היום נקראת הגבעה בשם **גבעת גבעתי.**

מחנה ה"רמה"

רפלקס מכר את נחלתו לקרן הקיימת לישראל. לאחר מלחמת העולם השנייה הקימה הסוכנות היהודית, למרגלות הגבעה, צריפי מגורים וחדר אוכל. אלה נועדו לקליטת עולים, ניצולי השואה.

בתחילת מלחמת העצמאות שכנו באותם צריפים מטה גדוד 52 של חטיבת "גבעתי", יחידות השירותים והסיוע הגדודיות ופלוגה ב' של הגדוד, הפלוגה הרחובותית. מאז נקרא המקום בשם מחנה "הרמה" בשל הקרבה לרמת-אהרן.

לקראת מבצע "ברק" עזבה מפקדת חטיבת "גבעתי", חטיבת הדרום, את בסיסה בשרונה (היום הקריה, תל אביב) והתמקמה במחנה ה"רמה". גדוד 52 עבר למחנה בי"ו, מחנה צבאי

בריטי, שנתפס על ידי חיילי הגדוד ב-2 באפריל 1948. מבצע "ברק" נמשך מ-4 עד 15 במאי 1948 ותכליתו: טיהור מרחב הדרום מהכפרים הערביים באזור המשתרע מרחובות עד דרומה לבאר-טוביה.

מכאן, ממחנה ה"רמה", נוהלו הקרבות הקשים והמרים של החטיבה שהדפה את הפולש המצרי. לעתים שימש המטה בסיס עורפי ואילו סגל הפיקוד נע בעקבות הלוחמים.

לאחר מלחמת העצמאות הייתה במקום מעברת עולים - מעברת ה"רמה".

"גבעת גבעתי"

לפני שנים אחדות קיבלה העירייה את הצעתנו לקרוא לגבעה, שלמרגלותיה שכן מטה החטיבה, בשם "גבעת גבעתי". לצערנו, אין עדיין במקום שלט המציין זאת.

גם הצעות אחרות טרם התקבלו, הצעות שנועדו להפוך את הגבעה לאתר הנצחה, כגון: כתיבת שם החטיבה וסיפור עלילותיה על קירות מיכל המים, ציור מפת הלחימה וציון אתרי הקרבות החשובים, וכמובן, טיפוח הגבעה ומורדותיה.

"אושיות" - שכונה בסיאן קליטת עלייה

לאחר מלחמת העצמאות נמכר פרדס פיינשטיין לקרן הקיימת לישראל. עצי הפרדס נעקרו. השריד היחידי שנותר מהפרדס הם שיחי שיטת המשוכות בתחילת המסלול.

בשנת 1954 נוסדה במקום שכונת אושיות. המשתכנים הראשונים היו דיירי מעברת ה"רמה". בתיה הראשונים של השכונה נמצאים בקטע המערבי. בתים אלה אופייניים לבנייה המואצת של שיכוני עולים באותה תקופה.

היישוב העברי בארץ מנה, ערב הקמת המדינה, 650,000 נפש. מהקמת המדינה במאי 1948 ועד סוף 1954 עלו ארצה 685,000 עולים, רובם עניים וחסרי כול.

רבים מהעולים שוכנו זמנית במעברות. תנאי המגורים במעברות היו קשים ובלתי נסבלים. התקופה הייתה תקופת הצנע, המדינה טרם התאוששה מפצעי המלחמה, אך היה הכרח למצוא פתרון מידי למגורי העולים. שיכוני עולים צצו ברחבי הארץ, כפטריות לאחר הגשם. בתים מכוערים, חד-גוניים, דירות קטנות, איכות בנייה ורמת תכנון ירודות.

בדרככם לאורך השכונה ובתוכה, שימו לב לבתים אלה. אמנם רבים מהם שופצו, והעצים והגינות מרככים את כיעורם, אך לא קשה להבחין בהם.

במהלך השנים נוספו בתים בשכונה, ממזרח לראשונים. בתי מגורים לעולים ולזוגות צעירים. וזה תקופה ארוכה קיים בשכונה מרכז קליטה של הסוכנות היהודית ויש בו מקום ל-400 עולים.

- **עתה נרד מהגבעה לסיור בשכונת אושיות. נלך לאורך רחוב ההסתדרות עד רחוב עובד לדיז'נסקי. נפנה ימינה ונלך עד רחוב יעקב ישראל פיינשטיין.**

מימיננו נמצאים הבתים האפורים של מרכז הקליטה.

- **ברחוב פיינשטיין נפנה שמאלה ונלך עד הגן הציבורי של השכונה. ניכנס לגן ונתבונן בצמחייתו.**

ייחודו של הגן בכך שכל צמחייתו ים-תיכונית. העצים והשיחים המצויים כאן, גדלים כולם בחורשים הטבעיים בארצנו.

- **נמצא לרחוב עירא שר - הגבול בין אושיות ובין כפר ביל"ו -ובדרך הסגורה למעבר רכב נפנה שמאלה וניכנס לכפר ביל"ו.**

הבית הראשון משמאל הוא ביתו של יצחק קבצן, ממייסדי הכפר. בחצר הבית היה "סליק" הנשק והתחמושת של גדוד 52.

- **נלך לעבר מגדל האסם (סילו), נעבור ליד בית התרבות ונעצור ליד האנדרטה לחללי כפר ביל"ו.**

כפר בי"ן

קבוצת פועלים בפרדסי רחובות, שנמנו רובם עם "חבורת הדרום", הקימה ארגון שמטרתו ייסוד מושב ליד המושבה, ועד שיתבסס ימשיכו לעבוד בפרדסיה. ועדה שנתמנתה לצורך זה, בחרה 50 מועמדים. החברים פנו לסמילנסקי וביקשוהו שירכוש למענם קרקע מאדמות הכפר עקיר. הם נתנו לקרן הקיימת סכום כסף לעזרה במימון הרכישה. בשנת 1929 כרו באר והחלו בנטיעת פרדסים, אך המאורעות שפרצו באותה שנה עיכבו את הקמת היישוב.

באותה תקופה, שהייתה תקופת שפל בהתיישבות, החלה קורמת עור וגידים תכנית "התיישבות האלף", שמגמתה להושיב אלף פועלים ביישובים חקלאיים ליד מושבות המטעים ביהודה ובשרון, בעזרת תרומות של יהודי ארה"ב. כפר ביל"ו שולב בתכנית.

כל מתיישב קיבל חלקה בת 10 דונם ולאחר שניטעו הפרדסים ונבנו הבתים, עלו על הקרקע. השנה הייתה 1932, שנת היובל לעליית הביל"ויים ולכן נקרא היישוב בשם "כפר ביל"ו" והצומת הסמוכה, המוליכה לגדרה, מושבת הביל"ויים - "צומת ביל"ו".

במאורעות 9-1936 שימש כפר ביל"ו עמדה חשובה בשל קרבתו לצומת. הכפר היה מבודד ומגודר וניתן היה להשגיח ממנו על כל זר מתקרב. משהוקם הפו"ש - פלוגות שדה של ה"הגנה" - נקבע המטה של הפלוגה הדרומית בכפר ביל"ו. אנשי הפו"ש שוכנו במבנים הציבוריים של הכפר ובמבני משק, כגון: מחסנים, ולולים.

אחרי מלחמת העצמאות ביקשו מוסדות היישוב להקים יישוב עירוני באדמות עקיר, סמוך

לכפר ביל"ו. הדבר לא היה לרצון לתושבי הכפר, ולפי הצעת יוסף עמיעד הושיבו עולים חדשים, יוצאי פולין ורומניה, על אדמות שמעבר לכביש והם צורפו לכפר ביל"ו. כל מתיישב חדש קיבל 25 דונם והוותיקים קיבלו תוספות של 15 דונם (ל-10 דונם שכבר היו להם). כך קמה ב-1950 ביל"ו ב', או ביל"ו הרחבה, וכיום משתרע הכפר משני עברי הכביש המוליך לרמלה.

עשרה מבני כפר ביל"ו נפלו במערכות ישראל ובהם לוחמים מפורסמים. על האנדרטה לזכרם מופיעים, לצד שמם, סמלים המציינים את המיוחד שבכל אחד מהם.

- **נפנה מערבה ונלך לעבר הכביש הראשי, כביש רחובות-צומת ביל"ו. נחצה את הכביש במעבר החצייה ונלך דרומה לאורך המדרכה המערבית עד רחוב הגליל בשכונת חבצלת.**

היום אנו הולכים בכביש רחב וסואן. ואולם בעבר הייתה הדרך אחרת. באמצעות קטעים מהאידיליה "לקט" ננסה לתאר כיצד נראתה.

קָמוּ הַנְּעָרִים וְהָלְכוּ בַּדֶּרֶךְ עֶקְרוֹנָה, הָרְחָבָה,
טָבְעוּ רַגְלֵיהֶם בַּחוֹל הָרַךְ וְהֶחָם וְהַמַּבְהִיק,
כְּרָמִים מִימִינָם וּשְׂמֹאלָם וּמְשׂוּכוֹת שֶׁל שִׁטִּים לַכְּרָמִים.
אַךְ מַה־תּוֹעֶלֶת בִּמְשׂוּכָה שֶׁל שִׁטִּים? מִי יֹאכַל אֶת פִּרְיָן?
תְּלוּיִים תַּרְמִילִים יְרֻקִּים וְרַבָּם הִשְׁחִירוּ וּלְמַאֲכָל
טוֹבִים אֵינָמוֹ כָּל עִקָּר! וְאִם תִּמְצָא לוֹמַר: הַפְּרָחִים?
אָמְנָם נֶחְמָדִים מְאֹד הַדַּדּוּרִים הַצְּהֻבִּים, וְרֵיחָם
רֵיחַ גַּן־עֵדֶן, וְאוּלָם אִם כֵּן, הֵן עוֹד תִּגְדַּל הַתְּמִיהָה:
פְּרָחִים כָּל־כָּךְ מְשֻׁבָּחִים – וְלָמָּה הַפֵּרוֹת מְאוּסִים? –
כֹּה הֶעֱמִיק יוֹסִי שְׁאָלָה, אַךְ תּוֹךְ כְּדֵי דִּבּוּר לוֹ הֵשִׁיב
רַחֲמִים בֶּן־יִצְחָק: וְאִלּוּ, אִם חָכָם הִנָּךְ, עֲנֵנִי:
לָמָּה הַצָּבָר מְכֻעָר וּמְתוּקִים פֵּרוֹתָיו מִנֹּפֶת? –

עוֹדוֹ מְדַבֵּר וְהִנֵּה לִמְשׁוֹכָה שֶׁל צָבָר הִגִּיעוּ.
הִשְׁכִּיל זְכַרְיָהוּ אֶת מַקְלוֹ וְשָׁלַח בָּרֹאשׁ אֶת הַמַּסְמֵר,
צָבַט הַפֵּרוֹת הַבְּשֵׁלִים, הַדְּבֵקִים לְקַצְווֹת־הֶעָלִים,
עָלִים בַּשְׁרָנִים, רְחָבִים, מְסִמְרֵי הַקּוֹצִים הַבּוֹלְטִים.
נָפְלוּ הַפֵּרוֹת לֶעָפָר יְרֻקִּים־וְרַדְרַדִּים־צְהַבְהַבִּים,
גִּלְגְּלוּ אוֹתָם הַנְּעָרִים בַּחוֹל עַד הִמָּחֵק מַחֲטֵיהֶם,
אַחַר אֶת דָּמָם וְחָדָם בָּאִזְמֵל שֶׁל זְכַרְיָה הֶחָזוּ,
חָתְכוּ בַקְּלִפָּה לְאָרְכָּהּ, פִּשָּׁטוּהָ – וַיִּתְגַּל הַפֶּרִי
קָרִיר, עָסִיסִי, אַרְגָּוָנִי וּבְעוֹדוֹ בְּכַפָּם בְּלָעוּהוּ.
שִׁבְּרוּ הַנְּעָרִים צִמְאוֹנָם וְהָלְאָה לְכֶרֶם־הַגִּבְעָה,
זֶה שֶׁעוֹד אִישׁ בּוֹ לֹא לִקֵּט לְדִבְרֵי זְכַרְיָהוּ בֶּן יָפֶת,
שָׁמוּ פַּעֲמֵיהֶם; אֲבָל גַּם לְיֶתֶר הַכְּרָמִים לֹא בָזוּ,
עַד כִּי רַק עִם הַצָּהֳרַיִם לְכֶרֶם־הַגִּבְעָה הִגִּיעוּ...

(ספר האידיליות, דוד שמעוני)

סיפורי מערב הדרך

שכונת חבצלת

שכונת פועלים יפה, נוסדה ב-1934. השכונה נקראת על שם ליידי לילי‌אן חבצלת פיצג'רלד מאנגליה, שתרמה את הכסף לרכישת הקרקע. בתחומי השכונה נמצא בית-חולים קפלן ורבים מעובדיו מתגוררים בשכונה.

בית-החולים נקרא על שם אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון של מדינת ישראל, ונחנך ביוני

1953.

- **נלך לאורך רחוב הגליל עד הכניסה המזרחית של בית-החולים, מול רחוב היסמין. משמאל לכניסה נראה מבנה קטן מרובע. לפנינו בית-באר.**

אי רחובות מציים את ירושלים מצמא

מקורות המים של נען והסביבה הלכו ונידלדלו בשל שאיבת יתר. ב-1946 החלה "מקורות" בקידוחים שנועדו להזרים מים לנען ולחולדה. הקידוחים נעשו כולם ברחובות: בחבצלת (בשטח בית-חולים קפלן), ב"רמה" ובפרדס מילצ'ן-לוין (בהמשך רחוב ההגנה). המים הועברו בצינורות לנען ולחולדה.

בינתיים החלה מלחמת העצמאות. הערבים פגעו בקו ירקון-ירושלים שסיפק מים לעיר. אספקת המים לעיר הנצורה פסקה. המים שנאגרו בבורות, וחולקו במשורה, הלכו ואזלו. ירושלים הייתה צמאה למים ומצבה הלך והחמיר.

הוחלט לנצל את התוואי של הדרך שנפרצה, "דרך בורמה", ולהעביר לאורכו קו מים עד לאותו חלק של קו ירושלים - ראש העין שהיה בידינו, הקטע שבין שער הגיא וירושלים. לשם כך הוארך קו הצינורות שהגיע מרחובות לנען ולחולדה, נקדחו בארות נוספות במערב רחובות (סמוך לגבתון ולמרמורק), נבנו ברכות ותחנות שאיבה, וכך זרמו מי בארות רחובות לירושלים והצילוה מצמא.

מבצע הזרמת המים לירושלים כונה "מבצע השילוח" (ע"ש מפעלו של המלך חזקיהו בימי בית ראשון) וקו הצינורות נקרא "קו השילוח".

- **נלך עד קצה רחוב הגליל, נפנה שמאלה לרחוב הדגניות וימינה לרחוב העמק. נלך עד למרגלות הגבעה ונעלה לראשה.**

גבעות חבצלת

גבעת הכורכר שעליה עלינו היא הגבעה הגבוהה ביותר בתחומי רחובות, 86 מ'. מעל הגבעה יש תצפית יפה, מהים במערב ועד הרי יהודה במזרח. בראש הגבעה נראה שרידי שוחות הגנה מימי מאורעות 9-1936, ומימי מלחמת העצמאות. בצלע הצפונית של הגבעה נמצא המטווח העירוני.

גבעה זו, והגבעות הסמוכות לה, נפגעו קשות בגלל פעולות חציבה שרירותיות וכן בשל השלכת גרוטאות ואשפה. מן הראוי, שיתוקן המעוות: תסולק האשפה, המחצבות תהיינה לפארק עירוני וגבעות הכורכר שנותרו, על צמחייתן הטבעית, תשולבנה בפארק.

הכורכר הוא בית-גידול שתנאיו קשים. מי הגשמים מחלחלים דרכו במהירות, טמפרטורת הקרקע גבוהה והרקבובית מועטת, ולכן נמצא כאן חדירה של צמחייה מדברית-ערבתית.

עם זאת, יש הבדל בין המדרונות הצפוניים והמערביים ובין המדרונות הדרומיים והמזרחיים. במדרון הדרומי והמזרחי, החשופים לקרינת השמש מרבית שעות היום, הצמחייה דלילה ושולטים בה צמחים מדבריים-ערבתיים, כגון: רותם המדבר, שמשון סגלגל, מִתנָן ואחרים, ואילו במדרון הצפוני והמערבי, המוסתרים מקרני השמש, קריר ולח יותר. הצמחייה צפופה ושולטים בה צמחי הבתה והגָריגָה* הים-תיכונית (חברות חופיות), כגון: לוטם מרווני ושעיר, קידה שעירה, סירה קוצנית, קוֹרָנית מקורקפת ואחרים. גם טחבים יימצאו כאן.

ברדתנו מהגבעה נעבור דרך המחצבה ונוכל לראות חתך בגבעת הכורכר החושף את השכבות שמהן היא בנויה.

כיצד נוצרו שכבות אלו?

בעבר הגיע הים עד סמוך לגבעות. הגבעות היו אז דיונות של חול ים המכיל קוורץ וגיר (גיר צדפים). ירדו גשמים, גשמים רבים, והגיר נשטף למעמקים. החול נותר ללא גיר. רוחות שנשבו מן המדבר הסיעו חול דק, אבק, שהכיל חרסיות ותחמוצות ברזל. חול זה, הקרוי אבק איאולי, כיסה את הדיונה. החרסיות של האבק האיאולי התערבבו עם 2 המטרים העליונים של החול ותחמוצות הברזל העניקו לשכבה זו צבע אדום - חמרה. למטה נותר חול ים צהבהב שהגיר נשטף מתוכו. בתקופה יותר מאוחרת כוסתה החמרה בדיונה, דיונה חדשה. הפעם שררו תנאי יובש, כמות הגשמים הייתה כזו של היום. תנאים אלה לא אפשרו שטיפת הגיר למעמקים. הגיר נותר למעלה ולכד את גרגרי החול. כך נוצר כורכר ששכבותיו התחתונות לוחיות ורכות, העליונות הולכות וקשות ולמעלה ציפוי של קרום קשה (נארי). כמות קטנה של גיר חדרה, בכל זאת, מלמעלה, לתוך שכבת החמרה וכתוצאה מכך נוצרו בתוך החמרה תרכיזי גיר בדמות סטלגטיטים.

בקירות המחצבה אפשר לראות מחילות-קינון רבות של שלדגים (לבני-חזה) ושרקרקים.

- **נרד במדרון המערבי של הגבעה לעבר המחצבה. כאן נפנה ימינה ונחזור לדרך העפר שלמרגלות הגבעה.**
  נמשיך דרכנו מערבה עד הגדר, נפנה ימינה ונלך לאורך הגדר עד הפרדס, פרדס קרוננברג. מימיננו גבעת כורכר. מומלץ לעלות עליה ולהתבונן בצמחייתה.

משמאלנו מאהל בדואי.

המאהל הבדואי

לפנינו מאהל בדואי טיפוסי על כל סממניו החיצוניים: צורת המגורים, החצרות הגדורות ענפים יבשים (מכלאות), בעלי-החיים וכד'.

---

* גָריגָה - שיחים ובני שיחים סבוכים שקומתם נמוכה מקומת איש.

חלק מבדואים אלה ישבו באזור לפני קום המדינה. במלחמת השחרור הם ברחו ולאחר מכן חזרו אט-אט. ביניהם בדואים כושים, עבדים משוחררים במקורם, תת-שבט של הוזייל אבו-בלאל. מרבית משפחות הבדואים הגיעו מאזור באר-שבע וערד ומשתייכים לשבטים שונים.

מה גרם לנדידתם צפונה?

עם הקמתם של יישובים עבריים חדשים בנגב, לאחר קום המדינה, התרחבו השטחים המעובדים והתייצבו גבולות חדשים שמנעו נדידה חופשית של הבדואים. אזורי הנדידה המסורתיים הצטמצמו, והבדואים נאלצו לחפש מרחבי מחיה מחוץ לאזור הנגב. בחיפושיהם אחר מקום מרעה הגיעו לאזורנו, והנהירה לכאן גברה בעיקר בשנות הבצורת, שהחלו בסוף שנות ה-50 ונסתיימו בתחילת שנות ה-60. פעולות פיתוח מוגברות בתעשייה ובבניין, והדרישה לפועלים חקלאיים ביישובי הסביבה, בעיקר לעבודות עונתיות, היוו מקור תעסוקה לפועלים שכירים בדואים, אשר באו לאזור בעקבות הרועים.

- **ניכנס לפרדס דרך השער. נגיע לדרך החוצה אותו לכל אורכו, נפנה ימינה ואחרי בית-האריזה נפנה שמאלה. פנינו מועדות לעבר הגבעה.**

הרחבת גבולות לאחר ביטול ה"מושע"

מאז נרכשו אדמות "גאולה" בשנת 1906 (ראה: מסלול **מדרך הים לדרך הנשיא**), לא הרחיבה המושבה את גבולותיה והדבר עיכב את התפתחותה.

הסיבה העיקרית לכך היה מנהג ה"מושע" שהיה מקובל לגבי קרקעות הכפרים הערבים. אדמות ה"מושע" היו נחלת הכפר כולו. זקני הכפר קבעו, מדי שנה, איזו חלקה יעבד כל פלח. אף אחד לא היה יכול להצביע על חלקת אדמה כעל רכושו הפרטי. לכן נמנעו יהודים, בדרך כלל, מרכישת אדמת "מושע". לאחר מאורעות 1921, ביטלה ממשלת המנדט את מנהג ה"מושע". בעקבות הביטול נתחדשה רכישת קרקעות על ידי יהודים.

יוסף אלקס, יהודי ציוני שהגיע מאנגליה, היה ראשון שרכש 350 דונם מאדמת הכפר עקיר. לאחר מכן נרכשו עוד 3000 דונם מאדמת הכפר, חלקם עבור המושבה וחלקם עבור הקרן הקיימת לישראל. על אדמות אלה הוקמו כפר בילו"ו ושכונת חבצלת.

יוסף אלקס נטע כרמי שקדים וענבי מאכל. פועליו היו כולם יהודים וביניהם מייסדי כפר יהושע שבעמק יזרעאל. אלקס היה חשוך ילדים והוריש את רכושו לבן אחותו, יוסף קרוננברג. בשנת 1932 עקר קרוננברג את הכרם ונטע פרדס.

פרדס קרוננברג הוא אחד הפרדסים היפים והמטופחים בתחום רחובות. מלבד עצי הדר מזנים שונים נמצאים בו גם עצי פרי סובטרופיים (שסק, מנגו, אבוקדו) ונשירים (אפרסמון).

- **נעלה על הגבעה (75 מ'), נלך עד הקצה המזרחי ונשקיף אל הנוף המרהיב שיתגלה לעינינו.**

גבעה 113 מצ'

בעבר הייתה חורשת אקליפטוסים בראש הגבעה, והגבעה הצטיינה בעושר של מיני צמחים, צמחי כורכר אופייניים, יותר מכל גבעה אחרת בסביבה. בימות החורף והאביב נתכסתה בשלל פרחים, כל פרח בעונתו. ולא רק הפרחים הרגילים צמחו כאן, אלא גם כ- מיני סחלבים. והצמח הנדיר מכולם היה **אזוביון דגול**. במדרון המערבי היה ריכוז גדול של שיחי אזוביון שבלטו למרחקים בגוון הירוק-אפור של עליהם, ובעיקר בתפרחותיהם הסגולות והחפים הסגולים שהתנוססו כדגל בראשן (לכן נקרא הצמח אזוביון דגול). עד כמה שידוע לנו, היה כאן הריכוז הדרומי ביותר בארץ של צמח זה.

ילדי רחובות כינו את הגבעה בשני שמות: האחד - "יערות הצפון". (חורשת האקליפטוסים נצטיירה בעיניהם כיער, והגבעה אמנם נמצאת בדרום העיר, אך יערות הרי גדלים בצפון...); והשם האחר - "גבעת בני המכבים", וזאת משום שתנועת הנוער "מכבי הצעיר" נהגה לערוך כאן מחנות לחניכיה; ילדי התימנים הוסיפו שם שלישי - "ערגדת ימנייה" (= הגבעה הדרומית, או המבצר הדרומי). זוכרים? בשכונת אושיות נמצאת "ערגדת שרקייה".

ביום בהיר אחד (ממש כך) האקליפטוסים נכרתו, הגבעה נחרשה ועצי משמש ניטעו עליה. הנטיעות לא הצליחו ונעקרו אף הן.

בשנת 1970, בעת חגיגות ה-80 לעירנו, שימשה הגבעה כבמה ורקע לחיזיון המרכזי, והקהל ישב בשטח המישורי, למרגלות הגבעה. באותו חיזיון קראו לגבעה בשם "גבעת האהבה", שם שאול מ"גבעת האהבה" המקורית וההיסטורית הנמצאת בלב העיר.

בשנת 1973 נערך במקום כנס חטיבת "גבעתי" במלאות 25 שנים להקמת המדינה. הגבעה שוב שימשה כרקע ובמה לחיזיון אור-קולי.

הצענו לקרוא לגבעה בשם "**גבעת החגיגות**", אך ההצעה לא התקבלה, השם השאול דבק בה. ואפילו היום, בעת שנבנים בתים ושכונות למרגלות הגבעה, משתמשות חברות הבנייה בשם המושך והאטרקטיבי -"גבעת האהבה" - כדי למשוך רוכשים לדירותיהם.

נחמה פורתא יש בעובדה שעדיין נותרה צמחייה טבעית יפה מעבר לגדר, במדרון הפונה מזרחה, והתצפית מכאן אל הסביבה מרהיבה כשהייתה.

- **נרד לעבר הפינה הצפונית-מזרחית של הגבעה, נפנה אחורה ונלך לאורך המדרון המזרחי, סמוך לגדר. בקצה המדרון נרד מהגבעה.**
  נחצה את השדה. פנינו מועדות לעבר בתי שיכון מילצ'ן (האדמה עליה נבנתה השכונה הייתה בבעלות משפחת מילצ'ן). ליד מגרש הכדורסל נפנה ימינה ונגיע דרך השדה לרחוב שלום דהרי. נלך קטע קטן לאורכו.
  מימין נראה מבנים של בית-החרושת "יצרני שיכר בינלאומיים לישראל", ואחריהם מחסנים של "פרי תנובה". אחרי המחסנים נפנה ימינה ושוב ימינה עד שער הכניסה למחסני בית-החרושת "פרי תנובה".

משמאל לשער נראה שביל המוביל לתוך פרדס. נלך לאורך השביל, נעבור ליד החממות ונמשיך עד שדרת דקלי הוושינגטוניה. כאן נפנה ימינה ודרך שדרת הדקלים נעלה לראש הגבעה. זוהי הגבעה הנקראת "ראס דוראן".

ראס דוראן

הגבעה שבדרום אדמות דוראן ("דורון" התלמודית) נקראה בשם "ראס דוראן" (= ראש דורון), כנראה בשל היותה סמוכה לדרך, ואולי משום שהיא מתנשאת מעל שטח מישורי ובולטת בנוף. הזכרנו את גבעת ראס דוראן בתחילת המסלול ובה נסיים אותו.

חיים רטשקר היה הראשון שרכש את אדמות הגבעה וכמקובל באותם ימים נטע עליה כרמים. כעבור כמה שנים מכר רטשקר את הכרמים לחפץ, ולאחר שנים מספר מכר חפץ את הנחלה **לאברהם גולדברג**, יהודי חם וציוני נלהב שהגיע מאנגליה.

בשנת 1932 עקר גולדברג את הכרם ונטע פרדס. בשנת 1939 הקים, למרגלות הגבעה, את "פרי פרי", בית-החרושת השני למוצרי פרי הדר ("יפאורה" קדם לו). גולדברג היה אדם עשיר ותרם הרבה לצורכי ציבור במושבה (בניין הליגה למניעת מחלות ריאה, בניין קופת-חולים מאוחדת ובית-הכנסת "בית אברהם" בשכונת מילר). בשל סיבות שונות מכר גולדברג את בית-החרושת ל"תנובה" ומאז הוא נקרא "פרי תנובה". לאחר מותו, נמכר הפרדס לבני משפחת לרר מנס-ציונה.

מה בגבעה?

בדרככם לשדרת הדקלים בוודאי הבחנתם ביופייה של ברכת האגירה שבנה גולדברג להשקיית פרדסו. גולדברג חלם לבנות לעצמו בית מפואר בראש הגבעה. לכן נטע את השדרה שתוביל מדרך המלך לביתו וכן את החורשה שבמורדות הגבעה. בית לעצמו לא בנה, אך נותר במקום ביתו הריק של השומר (בית בסגנון שנות ה-30).

נפנה עתה את תשומת-לבכם ל"בייקה", בקתת האבן הישנה, בקתתו של **משה וולדבלום**, הוא "מוסה ג'בל" (ג'בל = הר). וכך כתב עליו ח"א מילצ'ן, בעל הכרם השכן:

"מוסה ג'בל"

> הערבים קראו לו מוסה ג'בל, כי על ההר ישב כל ימיו. יהודי בשם רטשקר קנה שטח אדמה של 200 דונם מאדמת רחובות, ובתוך השטח הזה התנוססה גבעה גבוהה, שעליה קבע מושבו היומי מוסה ג'בל, בתור משגיח על הנטיעות, נטיעות זיתים וגפנים. חלקת אדמה זו עברה כמה פעמים מבעלים לבעלים, אבל משה וולדבלום נשאר תמיד על משמרתו, וכל מי שמכר אדמה זו מכרה עם משה וולדבלום.

בראש הגבעה הקים לו משה סוכה בנויה אבן לאחסן בה את כלי עבודתו, ולנוח את מנוחת הצהריים.

יום יום, השכם בבוקר, היה משה יוצא לפועלו; סל על זרועו ובו צידה, והוא צועד מתונות אל הגבעה, וחוזר עם ערב, בלי שהחסיר אף יום אחד. גשם שוטף, חמסין לוהט - לא איכפת לו למשה. באה השעה הקבועה בבוקר, משה הולך אל הגבעה ופניו שמחים ונוהרים. ואכן טוב-לב היה ואופטימיסט גדול....

ערירי היה, ומעולם לא זכה לבנים. אך כל ילדי רחובות היו ילדיו, והוא אהב אותם אהבת נפש. ובכל יום שישי היה קונה דברי מתיקה ומחלק לילדים, והם אהבו את משה.

(ימי דור, ח"א מילצ'ן)

זוהי הגבעה שאליה הגיעו גם ילדי "ברכיאל" (שעריים), שיצאו ללקט בכרמים, והמשורר דוד שמעוני מספר עליהם בספר האידיליות שלו.

שַׁלְוַת־שַׁבָּתוֹן בַּכֶּרֶם. תַּרְדֵּמָה מְתוּקָה, עֲמֻקָּה.
פִּתְאוֹם וַתֵּעוֹר הַדְּמָמָה מִקּוֹלוֹת־הֲמֻלָּה עַלִּיזִים,
שַׁעֲטַת צַעֲדֵי־מְרוּצָה וּקְרִיאוֹת וּצְחוֹק בֵּין הַגְּפָנִים,
זֶה קוֹל הַמְלַקְּטִים הַקְּטַנִּים וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ יִתְחָרוּ,
מִי מֵהֶם יַקְדִּים לָגֶשֶׁת לַתְּאֵנָה אֲשֶׁר עִם הַגָּדֵר
(שְׁתֵּי שׁוּרוֹת כְּפוּלוֹת שֶׁל שְׁקֵדִים בַּכֶּרֶם מִשְּׁנֵי הָעֲבָרִים
וּפֹה וָשָׁם בֵּין הַשְּׁקֵדִים צוֹמַחַת תְּאֵנָה עֲבֻתָּה),
מַקְלוֹת עַל כְּתֵפָם וּתְלוּיִים סַלֵּיהֶם בְּרָאשֵׁי־הַמַּקְלוֹת,
וּבְתוֹךְ הַסַּלִּים, בְּרוּצָם, בְּשִׁקְשׁוּק מְדַרְדְּרִים שְׁקֵדִים,
אוֹתָם לְלַקּוֹט כְּבָר הִסְפִּיקוּ בְּגַנִּים אֲחֵרִים עַל דַּרְכָּם.
בָּאוּ לַתְּאֵנָה וּפָרְקוּ מַשָּׂאָם וְיָשְׁבוּ בְּצִלָּהּ,
נוֹשְׁמִים בְּחָזְקָה, כִּי עָיְפוּ, וּפְנֵיהֶם מַבְהִיקוֹת מִזֵּעָה,
כִּי אָכֵן עָבְדוּ בֶּאֱמוּן וְיֹשֶׁר מֵרֹאשִׁית־הַבֹּקֶר.

שִׁפְשֵׁף נַפְתָּלִי אֶת עֵינָיו וַיַּרְא אֶת הַמְלַקְּטִים לְמָטָה,
פְּזוּרִים בְּרַחֲבֵי־הַכֶּרֶם, הָאֶחָד שַׁח תַּחַת גָּפֶן,
עוֹלֶה הַשֵּׁנִי עַל שָׂקֵד, וּמִי אֶת הָאִילָן יְנַעֵר,
וְזֶה זוֹרֵק אֶת מַקְלוֹ לְמַעְלָה, כִּי עַל הַצַּמֶּרֶת
עוֹלְלוֹת רָאֲתָה עֵינוֹ. וַיִּנְעַל נַפְתָּלִי סַנְדָּלָיו,
לָקַח אַלָּתוֹ וַיִּגְלֹשׁ חִישׁ־קַל מִן הַגִּבְעָה לְמָטָה,
שָׂמַח מְאֹד לְהִסְתַּפֵּחַ לַחֶבְרָה הַזֹּאת הָעַלִּיזָה.

(ספר האידיליות, דוד שמעוני)

- **נרד מהגבעה דרך שדרת הדקלים. נפנה בשביל הפרדס ימינה ואחר-כך שמאלה ונצא אל הכביש הראשי.**

"תיאנה"

מתריס לאורך המסלול:

1 - בית אהרן איינגרין
2 - בית פ"ב מירסקי
3 - בית ציון איינגרין
4 - בית הבאר
5 - מקום גינור המים
6 - בית תומר ראשון
7 - בית תומר שני
8 - בית הכנסת של צולי חיאן
9 - בן הילדים הראשון
10 - מרכאות הדסה
11 - בתי טולמה
12 - בית הרב משולם
13 - הקבצה
14 - תלמוד תורה-מוריה
15 - בן מאיה
16 - תקוותנו
17 - בית פנחס קסרא
18 - אחוזת קבוצת שלו
19 - בתי צולים
20 - ב"ס תיכון מקבוצ' ויצ"ן
21 - ביה"ס למלאכה לבנות
22 - בית הכנסת של הרב דוד ישראל
23 - אכון המים
24 - בן החשמונאים והברכות
25 - סניית ב"ס ויצ"ן
26 - בית כנסת שפני
27 - מגדל המים
28 - קיר הפסיפסים

"תיאנה"

שכונת שעריים וכפר מרמורק

פנינו מועדות תימנה, דרומה, אל שכונות התימנים שבשמים בגינותיהן: "עורי צפון ובואי תימן, הפיחי גני יזלו בשמיו" (שיר השירים ד', ט"ז).

לפני 80 שנה, ביום ו' בתשרי תר"ע (20 בספטמבר 1909), הונחה אבן-הפינה לבתים הראשונים בשכונת שעריים, הראשונה והגדולה בשכונות שהוקמו ליד המושבות עבור פועלים חקלאיים תימנים. 20 שנה לאחר מכן, בז' בכסלו תר"ץ (9 בדצמבר 1929), נוסד כפר מרמורק, המושב החקלאי התימני הראשון בארץ.

- **נקודת המפגש לסיורנו ברחוב הרצל פינת רחוב עזרא.**

את סיורנו נתחיל ברחוב עזרא שבו הוקמה, בימי העלייה הראשונה, שכונת הפועלים הראשונה בארץ. שכונה קטנה זו שימשה מעין דגם להתיישבות קבע של פועלים במושבות, ובראש ובראשונה לשכונת התימנים שהוקמה בקרבתה.

בטרם נעסוק בשכונת עזרא, נתעכב ליד שני בתים בתחילת הרחוב.

בית אהרן איזנברג ובית פייבל מירנסקי

בתחילת הרחוב (עזרא), בצידו הימני, בנה אהרן איזנברג את ביתו, בשנת 1902. אהרן איזנברג היה הוגה ויוזם רעיון ייסוד רחובות וממנהיגי המושבה והיישוב. ממולו, מצד שמאל, בנה את ביתו פייבל מירנסקי. בבית מירנסקי התגוררה "קבוצת הומל", הקבוצה

הראשונה של פועלי העלייה השנייה, שהגיעה לרחובות בחנוכה תרס"ד (ינואר, 1904), וביניהם חיה-שרה ויחזקאל חנקין. בחצר הבית הציג מנחם גנסין, שלימים נמנה עם מייסדי תיאטרון "הבימה", את הצגת "דוד וגלית" בהשתתפות צעירי המושבה ופועליה. באותו בית התגוררה לאחר מכן משפחת השומר אברהם בלומנפלד, נכדו של ישראל ב"ק (צפת, ירושלים), שהיה אחראי לשמירה במושבה לאחר צאת "השומר" ב-1913.

- **נלך לאורך הרחוב ונעצור ליד בית מספר 32. כאן נספר את סיפורו של רחוב עזרא.**

רחוב עזרא

שכונת פועלים כאתנת חתונה

בקובנה חי מורה עברי, חובב ציון נלהב ושמו אריה הורביץ. כאשר נשא הורביץ אשה הזמין את ידידיו לחתונתו. בכרטיסי ההזמנה כתב שלא יביאו לו מתנות, אלא ינדבו איש איש לפי רצונו ויכולתו "לטובת הפועלים בארץ ישראל", ויפרסמו זאת בעיתון "המליץ". ההזמנה עשתה רושם משונה ומקבליה צחקו, אך כיבדו את רצונו; בירכוהו על-ידי "המליץ" וצירפו לברכתם תרומות "לטובת הפועלים בארץ-ישראל". לאחר המאורע הזה הקצה "המליץ" מדור מיוחד בעיתון בשם: "לטובת הפועלים בארץ הקדושה". לא ארכו הימים והדף נתמלא בשמות של תורמים ובסכומי הכסף שתרמו. המנהג הלך והתפשט בין חובבי ציון ובכל אירוע של שמחה, או אבל, היו הקרובים והידידים מברכים, או מנחמים, על-ידי "המליץ" ומצרפים תרומה. וכך, כל אירוע משפחתי שימש מקור הכנסה לטובת הפועלים. "המליץ" שלח את התרומות לוועד האודיסאי של חובבי-ציון וברבות הימים גדלה הקרן והגיעה ל-200,000 פרנק.

מושבתו של בעל ההצעה לוכה

הוועד האודיסאי פנה אל הוועד הפועל ביפו בבקשה לכנס את עסקני היישוב ואת באי-כוח הפועלים ולשמוע את הצעותיהם בדבר הדרך הנאותה לניצול כספי הקרן.

באספה הוצעו שלוש הצעות: (א) באי-כוח הפועלים הציעו לבנות בית-חרושת לסוכר ובו יעבדו פועלים שאין להם עבודה במושבות; (ב) יהושע ברזילי (אייזנשטדט) הציע לייסד מושבה למופת, ובה יושיבו פועלים מובחרים; (ג) לוין-אפשטיין הציע שבתחומה של כל מושבה גדולה יבנו שכונת פועלים, ובה יחיו פועלים שהמושבה תוכל לספק להם עבודה במשך כל ימות השנה ולכל פועל יהיה משק עזר.

שלוש ההצעות נשלחו לאודיסה ונתפרסמו בעיתונים. נתקבלה הצעתו של ברזילי. הצעתו של לוין-אפשטיין מצאה חן בעיני חברת "עזרא", חברה להתיישבות של חובבי ציון בברלין, והיא החליטה להוציאה לפועל ברחובות, מושבתו של לוין-אפשטיין.

חמישה פועלים נבחרים

בתחילה הוצע שהפועלים ייבחרו על-ידי הגרלה מבין כל הפועלים אשר ביהודה. לוין-אפשטיין התנגד משני טעמים: (א) אי אפשר להכניס אנשים חדשים לרחובות בלי הסכמת הוועד, וועד המושבה מקפיד בצירוף מתיישבים חדשים; (ב) התכנית נועדה לפועלים שעובדים וגרים ברחובות זמן רב ומצטיינים בעבודתם ובהתנהגותם. דעתו של לוין-אפשטיין נתקבלה. הוועד בחר בחמישה פועלים בעלי משפחות: מרדכי גורודינסקי (נחמני), זאב אלטשולר, זלמן איזנברג, קלמן גבריאלוב ופנחס אושרוב.

שכונת הפועלים קאה

בשנת תרנ"ו (1896) קנתה חברת "עזרא" שטח של 50 דונם מפלתנשטיין, חבר אגודת "מנוחה ונחלה". השטח חולק ל-5 מגרשים בני 10 דונם. לכל משפחה נבנתה חצר מגודרת ובתוכה בית בן 2 חדרים ומטבח, רפת ולול; כל אלה על שטח של דונם אחד. שאר תשעה הדונמים נועדו לגידול ירקות ולנטיעת עצי פרי. לכל משפחה ניתנו 2 פרות ותרנגולות אחדות. וכך יכלו בני המשפחה לעזור בכלכלת הבית.

סכום ההוצאות היה 16,000 פרנק - 3,200 פרנק לכל משפחה. הבתים והנחלות נרשמו בספרי הממשלה על שם הד"ר הירש הילדסהיימר מברלין. המתנחלים התחייבו לשלם דמי שוויין של הנחלות במשך 30 שנה, ואז תירשם כל נחלה על שם בעליה. בסיון תרנ"ז נסתיימה הבנייה והמתנחלים נכנסו לבתיהם. לרחוב, שבו הוקמו 5 הבתים, ניתן השם רחוב "עזרא".

החיים ברחוב אבוד

רחוב עזרא היה מרוחק משני רחובותיה הראשונים של המושבה - רחוב יעקב ורחוב בנימין - ובינו לבין בתי רחוב בנימין הפרידו כרמים וחצץ הואדי. בימות הגשמים, עת עלה ואדי דוראן על גדותיו, היו דיירי הרחוב מנותקים, לעתים במשך ימים, ממרכז המושבה. ריחוקו של הרחוב ובידודו יצרו הווי מיוחד לדיירי רחוב עזרא. לדברי עמיהוד נחמני, הרבו לשיר בלילות כדי לגבור על הפחד ועל הבדידות. הבית המרכזי ברחוב היה בית משפחת אלטשולר, שם רבו הצחוק והשירה. בני המשפחה ובנותיה היו הראשונים במושבה שלמדו את השפה הערבית על כל ניביה, למדו מנהגים ומסורות של הפלחים ושל הבדואים, למדו סיפורי פולקלור ערביים, פתגמים ושירים, והצטיינו בכך.

בית צעצוע ומוזנח

לאחר כמה שנים נוספו בתים ברחוב - בתים קטנים כשרחובות הייתה מושבה, ובתי-קומות כשהמושבה הפכה לעיר. מבתיו הראשונים של רחוב עזרא נותר רק בית אחד, בית זלמן איזנברג, ואף הוא עזוב ומוזנח.

- **נמשיך ללכת לאורך הרחוב ונעצור ליד בית ישן, סמוך לקצה הרחוב משמאל. כאן התגוררה משפחת יוסף רכטמן, בעל הדיליז'נס.**

"דיו, ר' גרשון דיו ר' יצחק!"

כלי התחבורה בשנותיה הראשונות של המושבה היו עגלות ודיליז'נסים. תחילה היה אנשיל שקולניק בעל העגלה, איש הקשר של המושבה עם העולם הגדול. כך, עד שבא יוסף רכטמן, בעל הדיליז'נס, והעמיד בצל את עגלתו של שקולניק.

משהגיע לדרך של חול היה רכטמן מכבד את הנוסעים בהליכה ברגל. "מספיק לכם", היה אומר, "שאני מרשה לכם ללכת על-יד הדיליז'נס שלי". את סוסיו קרא על-שם אלה שמהם קנה אותם והיה מחזיק במושכות ומזרזם: "דיו, ר' גרשון! דיו, ר' יצחק!" לבסוף חדלו איכרי המושבה למכור לו סוסים פן יהפכו בפיו לסוסים.

בנו של בעל הדיליז'נס, שמואל רכטמן, כיהן כראש עיריית רחובות בשנים 1969-1979.

"חולות הזהב"

בפינת רחוב ההגנה (המשך רחוב עזרא), מימין, היו בתי משפחת חסין. כאן גר בילדותו הסופר בנימין תמוז, ובספרו "חולות הזהב" תיאר הווי ודמויות מרחוב עזרא ומרחובות של אותם ימים.

היכן אותה דרך?

הדרך היתה חול בצבע הדבש ועצי שיטים מצילים משני עבריה והיא נמשכת והולכת אל פסגת הגבעה ונעלמת באופק, נתקעת בשמים. בחורף היתה זעומה ועבים קודרים קשורים בכיפתה וערוצי-מים דקים שוטפים לצדיה ושלוליות אפורות-צהבהבות סופגות טפין טפין של דלף נושר מעצי השיטים המוריקים.

בקיץ היה החול עוטה זוהר ובשעות הצהרים היתה הדרך נוצצת ועולה למרחק וגלים-גלים של בני שמש היו נשפכים מן השחקים אל בין עצי השיטה ואצים במורד החול אל תוך המושבה; חולפים עוברים סמוך לשער חצרנו הגובלת עם הדרך ונעלמים בין גדרות אבני הכורכר, במורד הכפר. זו היתה הדרך כשהיא לעצמה, וכל השאר הרי הם דברים שלא היו ולא נבראו.

צהרים של אור במשעול החולות נשארו חרותים בזכרוננו וכל שעה משעות חיינו, כשהשקט נח על לבנו לשעה קלה, אנו נעשים קשובים לקולות עולים ממרחק; ואתם עולה מן האוב זמזום מעפאי עצים, דממה קצובה, הנמדדת בדפיקות הלב, בצל מרצד של עץ, בשקשוק-תמיד של טיפת מים מן הברז, שלעולם אינו נסגר היטב ובמשב חמים של רוח, הבאה מראש הגבעה ונעלמת-נבלעת בתוך הכפר.

ועל כל אלה רחפו השניים: ריח קליפות שקדים שרויות במים, מאכל לבהמות, ריח חמוץ ועבש שעירפל את ההרהורים ונסך עמעום בחושים; וקול ליבו של הבאר, פועם מכל האפקים, עולה מתוכם של פרדסים, נישא מעמקי החצרות ועובר הולך בחלל.

כשיצא דון-קישוט למסעותיו היה דמיוננו מנחה אותו על פני אותה דרך בין עצי השיטה, בכרמים הסמוכים; היינו רואים אותו יושב בחצרנו, שהיתה הופכת פונדק ספרדי או חצר נסיכים. לא מעט בוסס רוסיננטי בחול הצהבהב, במעלה הגבעה. ובמקומנו לא היו טחנות-רוח אך הדבר לא הביאנו במבוכה כלל וכלל. היינו מדמים לראותן מעבר לפסגת הגבעה, מקום שמעולם לא יכולנו להגיע אליו משום סיבות שאינן ידועות לנו כיום. מעבר לגבעה היינו נוטעים את טחנות הרוח ולא היה לרוסיננטי אלא לבוס עוד מעט קט בחול כדי להבהיל את ריבונו למקום הפעולה. והוא הדין בנחלי מים ובאגמים, באיים שבים ובמבצרים שבצוקי הסלע. הדרך המובילה אליהם מוכרחה שתעבור בין עצי השיטים והחול אל מעלה הגבעה ומעבר לה.

ביחוד זכורה הגורן ושדה קוצים הרחב שמאחורי ביתנו, היא נחלת בועז, ושם היתה רות המואביה מלקטת שבלים ולנה בלילה למרגלות אדוניה. הרי זה ממש אותו מקום שבו היה הפועל עלי לן בקיץ, כדי שלא יצטרך ללכת לכפרו, לזרנוגה, ולחזור מרחק רב, בבוקר, לעבודתו.

על כל המראות האלה היתה חופפת שמש עצומה, יוקדת וטהורה, שלא השאירה כתמי צל אלא מתחת לעצים. שמש זו, או רק בבואה צוננת ממנה, הכרנו אחר-כך בציוריו של ון-גוך; אבל זו היתה רק רמיזה קלושה, רמיזת אנחה של צער לזוהר שחלף ושאין כל תקוה לחזות בו שנית.

הכיסופים לעולמה-של-דרך-החול לא נתנו מנוח, ואלה שהיו אי-פעם ילדים נתאוו לחזור ולראות את גאות ילדותם והיו חוזרים ממרחקים ובאים אל כפר המולדת.

אכן, היתה הפגישה מוזרה מאד.

דרך החול לא היתה קיימת כלל. בהמשכו של רחוב עזרא, במושבה ששמה רחובות, שוב אין מקום לדרכים של חול. מחסנים של מכולת יש שם וכבישים אפורים שורצי-מכונית. ובמעלה דרך החול יש חוילה של עשירים, חוילה לבנה שתריסיה אדומים וגן נטוע שם, שענפי עציו קטופים מעשה תספורת. את הגבעה קטמו. בטרקטורים ישרו את הקרקע ופלסו דרך לרחוב בתוך הגבעה. מקצה האופק, והוא גלוי עתה לעין, נשקף מגדל הזרעים של קבוץ נען.

מגדל הזרעים! הרי אלו הררים של זרעוני תירס (כך וכך טונות), וזרעוני חיטה (כך וכך טונות), ואבק של מוץ, וריח שקים ריקים ומאזניים גדולים מתוצרת בירמינגהם, ולוח שחור שמספרים-מספרים רשומים בו.

מחסן הזרעים! שם מדוקדק, תכליתי, ברור, שאין אחריו הרהורים ואין לו שום משמעות כפולה. דון קישוט המסכן... אילו עברת את הגבעה, כפי שיעצנו לך בילדותנו, לא היית מוצא טחנות-רוח, אלא - שומו שמים! - את מגדל הזרעים של נען. ואילו עמדה בך הרוח להניף את כידונך על מגדל הזרעים ולשפוך חמתך על המכונות החדישות, היית מביא על ראשך אסון גדול מן הראשון; כי כל הבחורות העובדות במכבסה המהוללת של נען היו מעלות דליים של מי-סבון והיו דנות אותך ברותחים.

רות המואביה! אילו מצאוך יושבי החוילה הלבנה קוטפת דליות מטופחות בגנתם, היו ממהרים לצלצל לתחנת המשטרה ומגישים תלונה על ערביה מסואבת העושה שמות בגנת טפוחיהם. אלה שבאו להתרפק על נוף ילדותם חזרו במכונית לתל-אביב, ולא יספו לבוא.

מאז עברו שנים. וכבר נרפאו פצעי הפגישה האחרונה. כבר, כקודם, מופיעה דרך החול בחלומותינו והאור נשפך, אלומות אלומות וגלים-גלים, על הכפר הקטן השכון במורד הדרך, וזמזום הזבובים בעפאי העצים עם טפטוף הברז שלעולם אינו נסגר היטב, - חוזרים להרדימנו בשעות של שקט כל-שהוא.

מי שהיו ילדים בחצרותיך, רחובות, עוצמים עתה את עיניהם, ברגעים של חסד, ולבם עומד מדפוק לרגע. אז יעלה באוזניהם קול לבו של הבאר, פועם והולך ממרחקי-הימים, ובאפם יעלה ריח קליפות שקדים, אשר היו פעם מאכל לבהמות, ועתה מביא ריחן באפנו קטורת, לאפוף את חלומותינו, בהם אנו חוזרים להיות יצורי-שדה, רועים בנאות הילדות.

אבל אם ישאלני מי: - היכן אותה דרך, ואיהו כפר מולדתך? אומר: -ענין של דמיון הוא. לא היו דברים מעולם.

***(חולות הזהב*, בנימין תמוז)**

- **מקצה רחוב עזרא נפנה שמאלה לרחוב מנוחה ונחלה ונעצור ליד בית מספר 7.**

באר חדשה

לפנינו מבנה ישן, בנוי אבני כורכר וְדֶבֶשׁ (חומר מעורב בסיד ובתבן), כמו בתיה הראשונים של המושבה. זהו בית הבאר, הבאר הראשונה שנחפרה במושבה להספקת מים לחצרות ולבתים.

הבאר נחפרה בשנת 1919 לאחר שנידלדלו מי הבאר העתיקה ששימשה את צורכי המושבה עד לאותה תקופה, קרוב ל-30 שנה.

- **נחזור אל הצומת, ניכנס לרחוב הרב זכריה מדאר הלוי ונלך עד רחוב מנשה קפרא. ברחוב זה נבנו בתיה הראשונים של השכונה.**

כאן, בפינת הרחוב, נספר את תולדותיה של השכונה.

שכונת שעריים

עולי תימן מגיעים לרחובות

בשנת תרס"ז (1907) יצאה שיירה מצעדה שבתימן בדרכה לארץ ובראשה החכם אברהם עפג'ין. לאחר תלאות רבות הגיעו העולים לחוף יפו. משנודע דבר בואם לאיכרי רחובות, שלחו ליפו את יהודה גורודיסקי והלה הזמינם לבוא לרחובות. על בואם של ראשוני התימנים לרחובות, תשע משפחות, כתב ישראל מזרחי:

"כבן אחת עשרה עליתי ארצה עם משפחתי ועם בני עירי, עיר צעדה בתימן... הדרך הייתה רבת עינויים, צרות מחמס בני ישמעאל, ובלב הים על אחת כמה וכמה. כל המשברים והגלים של הים עברו עלינו...

בחודש טבת, שנת תרס"ז, באנו לרחובות. קבלת-פנים ערכו לנו מחשובי ומטובי רחובות. תלמידי בית-הספר יצאו לקראתנו. כשראינו את התלמידים בלבושם הנאה, בבריאותם וביופיים, עבר כל יגון וכל אנחה מאתנו. אך עם דמדומי החמה חזר היגון ובאה אנחה. מי יצילנו ומי ידאג לנו? לאן נלך ומי יעזור לנו והיכן נלון? נקראנו למרתפים ומקומות הדומים להם, כל ארבע-חמש משפחות במדור אחד. חביבין ייסורי השם, קיבלנו עלינו הכול באהבה ובחיבה... בבוקר יצאנו כולנו לעבודה - הגבר לעידור הגפן, הזית והשקד, והאישה לזבל הגפן, התאנה והרימון, והבנות עוזרות בבתים בכביסה ובשטיפת הרצפה ועוד."

שתי שיירות נוספות

כעבור שנתיים, בשנת תרס"ט (1909) הגיעו לחוף יפו שתי שיירות, האחת מצעדה והשנייה מחידאן - שני מחוזות מבודדים בצפון תימן. היהודים שחיו שם לא ידעו רדיפות ועלייתם ארצה נבעה אך ורק מתוך כיסופים לארץ האבות. בדרכם עברו מדבר ומוראותיו, הותקפו על-ידי שודדים וטולטלו באניות מפרש בים סוער. חלק ניכר מהעולים האלה, 24 משפחות, הצטרפו לקודמיהם ברחובות, והאחרים פנו לראשון-לציון ולפתח-תקוה. בראש עולי חידאן, שהגיעו לרחובות, היה החכם מנשה קפרא.

עם בואם לרחובות, קיבל את פניהם זאב אלטשולר. הוא חילק להם ככרות לחם ובקבוקי יין והזמינם, בשם אהרן איזנברג, לעבודה בכרמי "נטעים" ו"מנוחה ונחלה".

"דומים לילד נעזב ברחובות קריה"

"בשנים הראשונות סבלו העולים לאין-שיעור... דומים לילד נעזב ברחובות קריה ואין שומע לשונו. בני המושבות עדיין לא היו יודעים לדבר עברית, רק מתי מספר התחילו לדבר קצת, ובמבטא אשכנזי, וקשה היה לתימנים להבינם" (**שבי תימן**, א' טביב). שכר עבודתם היה

נמוך ועבודת האדמה עדיין זרה להם (בתימן עסקו במלאכות למיניהן, ובעיקר בצורפות). הפועלים הערבים, שראו בהם מתחרים, הטרידום, כדי שיקוצו בעבודה ויברחו. כמה מהאיכרים התייחסו אליהם בבוז ואף פגעו בהם והעליבום.

אך עד מהרה השתנה היחס אליהם. עולי תימן, שגופם הצנום עורר חשש בלב האיכרים, שמא לא יעמדו בעבודה הקשה והמפרכת, השתלטו על המעדר כפי שלא השתלט אף פועל עברי לפניהם. ולא רק הגברים עבדו, הנשים והילדים עבדו גם הם.

"אין לנו איפה לחסות מהגשמים"

בעבודה נקלטו מיד, אך תנאי מגוריהם גרמו להם סבל רב. תחילה התגוררו בסוכות בחורשת האקליפטוסים שליד הואדי. משהגיע החורף, ועמו הקור והגשמים, עברו לגור ב"שאלאש", ברפתות ובאורוות, בלולים ובמרתפים של איכרי המושבה. אך שוועתם עלתה השמימה: "וצעקנו אצל בני המושבה: אין לנו איפה לחסות מהגשמים ומקור הלילה... מיד, אחד האיכרים, אשר צלצלה נאקת התימני באוזניו, פתח את רפת הבקר שלו והכניס בתוכה שלוש-ארבע משפחות, להציל אותם מהקור המתנפל עליהם ומרעיד את כל עצמותם. עד אשר תמצא כל משפחה רפת להתגולל שם, לקיים מה שנאמר: וגר יהודי עם סוס, והתימני עם שור ירבץ... ריבונו של עולם, כולנו יהודים, כולנו בני ישראל... ומה נשתנו אלה מאלה? אלה שוכנים בבתים רצופים ואלה שוכנים בין צפיעי הבקר, בין הזבובים, הפרעושים והפשפשים, ולא חסה עליהם עין..." (דוד מדאר הלוי, "הפועל הצעיר", תרפ"ט).

כך הוקמה שכונת שערים

מצוקתם של התימנים נגעה ללבו של אפרים זק"ש (זקס), אחד האיכרים הנאורים והאמידים במושבה, והוא נעשה להם אב וגואל. באותה שנה, שנת תרס"ט, נקנתה באמצעותו חלקת אדמה דרומה לרחוב עזרא, שהייתה שייכת ליעקב ברוידה ונמסרה לוועד המושבה. חלקה זו, בת 55 דונים, ניתנה לתימנים - דונם למשפחה - במחיר נמוך ובתשלום לשיעורין. נוסף לכך ערב להם בקבלת הלוואות לבניין בתיהם ואף מכיסו הלווה להם.

ביום ו' בתשרי תר"ע (21 בספטמבר 1909), נערך טקס הנחת אבן-הפינה לבתים הראשונים בשכונה. בטקס השתתפו התימנים, בני המושבה ואורחים מיפו ומהמושבות שהוזמנו על-ידי ועד המושבה.

תחילה נבנו שלושה בתים דו-משפחתיים. בתים אלה, העשויים לבני חומר (טין, בוץ), נבנו על-ידי התימנים עצמם. קירותיהם עבים ועקומים וחלונותיהם קטנים וקבועים עמוק בקיר. אחר-כך נבנו עוד שלושה בתים. אלה נבנו אבני כורכר מלוכדות בדבש כמו בתי המושבה.

לאחר החלקה הראשונה נרכשה בהשפעת הרב קוק (הראי"ה) חלקה נוספת שניתנה לתימנים - אדמת כרם "שומרי תורה" של יעקב ברוידה.

בסיועה של הקרן הקיימת לישראל נבנו בשכונה צריפים. מאוחר יותר הוסיפו לדופן הפנימי של הקירות מילוי של אבני כורכר ודבש (בתי "טולמה"), כדי לחזקם וכדי שייחם ליושבים בהם.

"דונם זה, שניתן לכל תימני ברחובות באותה שנה, היה ערכו רב מאוד ונחשב בעיני בעליו כילד טיפוחים. על-ידי חלקה קטנה זו נקשר למקומו. כאן שיקע את כל כוחו והתחיל לבנות ולהיבנות ביגיע כפיו, קמעא קמעא - צריף קטן, מטבח, רפת קטנה, לול, מעט זרעים, מעט נטעים, עצים כל-שהם. אדמה זו הביאה לו נחת-רוח והייתה ממש מרפא לנפש, ועל כל אלה, מרפא לגוף" (**שבי תימן**, אברהם טביב).

כך הוקמה שכונת "שעריים" - היישוב החקלאי התימני הראשון בארץ-ישראל.

צוללים נוספים מגיעים

איכרי רחובות הביעו נכונות לקלוט משפחות נוספות של עולים מתימן. מנהיגי הפועלים ראו בעלייה מתימן גורם שיסייע במאבק לכיבוש העבודה העברית במושבות. שמואל יבנאלי נשלח לתימן, מטעם "המשרד הארץ-ישראלי", על מנת לעודד את העלייה משם. בעקבות שליחותו עלו ארצה בשנת תרע"ב (1912) קבוצות ממחוז שרעב. אחת מהן הגיעה לרחובות ובראשה הרב משולם. קליטתם של עולים אלה הייתה קלה יותר, אחיהם במושבה עודדו את רוחם וסייעו בידם, והקרן הקיימת לישראל בנתה עבורם צריפים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נמשכה העלייה מתימן. רבים מהעולים שמו פניהם לשעריים. מספר תושבי השכונה הלך וגדל. נרכשו חלקות אדמה נוספות והוקמו עליהן עשרות צריפים ובתים, חלקם על-ידי הקרן הקיימת לישראל וחלקם על-ידי התימנים עצמם, שהצליחו לחסוך כסף הודות לחריצותם והודות לאורח חייהם הצנוע והסתפקותם במועט.

החל מ-1922 נכללה שעריים בתחום השיפוט של רחובות, אך הסיפוח למושבה בוצע רשמית רק ב-1944.

אבתי בוף לבתי אבן

בתי החומר (הטין) הראשונים של שעריים נבנו בצידו הדרומי של רחוב קפרא. בתי ה"דֻּבְּש" ושלושים צריפי ה"טוּלְמָה" נבנו בעקבותיהם ברחובות קפרא, שבזי ושבתי. ב-1912 הוקמו צריפים ברחוב הַרב משולם עבור עולי שרעב. מאותה שנה ואילך נבנו בתים בצידו הצפוני של רחוב קפרא, על אדמה שנרכשה מברנשטיין וחולקה למגרשים צרים וארוכים, וכן ברחובות קפרא ושבזי לכיוון רחוב הרצל. המגרשים נרכשו, והבתים נבנו; חלקם בעזרת מוסדות היישוב, והתימנים שילמו תמורתם בתשלומים לשיעורין, וחלקם על ידי התימנים עצמם, בכספי חסכונותיהם.

במהלך השנים שינתה שעריים פניה. רוב הצריפים פינו מקומם לבתי בלוקים (בשנות ה-20) ובתי לבנים (משנות ה-30 ואילך). רבים מבתי הדבש שופצו ושינו את דמותם לבלתי הכר. למרות זאת עדיין ניתן לעקוב אחר שלבים בהתפתחות השכונה לפי חומרי הבנייה וסגנונה.

בחצרות הבתים גדלים עצי זית, רימון, תמר ותאנה, שיחי גפן ועצי הדר, וכן צמחי תבלין ובושם המקובלים על בני העדה התימנית.

בשכונה בתי-כנסת רבים, כולם קטנים, ואפילו קטנים מאוד, ושייכים למשפחות. הרב קוק ביקש, בשעתו, לבנות בראש הגבעה בית-כנסת אחד גדול. שישמש את העדה כולה. אך התימנים דחו את הצעתו - איזו משפחה תוותר על זכותה לבית-כנסת משלה, שבו יוכל כל מתפלל לעלות לתורה?

ויקראו שמה "שעריים"

זקני העדה קראו לשכונתם "שעריים" על-פי דיוואן (שיר) של שלום שבזי: "נראה בני ציון שהם קרויים עם בבליים, יבנה וצפורי ושעריים וירושלמיים, ובני טבריה יעלו תחילה, כי הם סגולה."

בעבר סברו ש"דוראן", השם הערבי של רחובות, היא "שעריים", עיר בנחלת יהודה: "ושעריים ועדיתים והגדרה וגדרתים" (יהושע ט"ו, ל"ו). אך הואיל והמושבה כבר נקראה "רחובות", ניתן השם שעריים לשכונת התימנים.

בימי העלייה השנייה והשלישית שמר בכרמי רחובות המשורר דוד שמעוני. בשלוש אידיליות שכתב - "יובל העגלונים", "היורה" ו"לקט" - תאר את "ברכיאל" (היא שעריים), את הווי החיים בשכונה באותם ימים ואת דמויותיה. את המושבה רחובות כינה בשם "חצרות".

- **כאן, בפינת רחוב קפרא, היה ברז המים של השכונה.**

"באר של מרים"

בשנים הראשונות שאבו התימנים מים מבאר המושבה (הייתה בפינת הרחובות הרצל-ביל"ו). היתה זו בעיקר מלאכתן של הנשים, שנשאו על ראשיהן את כדי המים, או הפחים, מהבאר הרחוקה לבתי השכונה. בשנת 1912 נשאבו מי הבאר הקדומה לברכת אגירה שנבנתה בגבעת בית-הכנסת הגדול וממנה הוזרמו בצינורות לרחובות המושבה ולבתיה. לצינור של רחוב עזרא חובר צינור דק שהגיע עד תחילת רחוב קפרא, וברז בקצהו. ב-1919 נחפרה הבאר החדשה במורד רחוב מנוחה ונחלה. הצינור הדק הוחלף בצינור רחב יותר, והוא שימש את צורכי השכונה עד שנחפרה באר בשכונה עצמה. הבאר נחפרה ב-1926 (נמצאת ליד בית-המרחץ, ברחוב שבזי 5), וסמוך לחפירתה נבנתה הברכה העגולה בראש הגבעה.

את ההווי שנוצר ליד מקור המים מתאר המשורר דוד שמעוני באידיליה "היורה":

אֵימָתַי יָרַד הַיּוֹרֶה אֶשְׁתָּקַד וְאֵימָתַי יָרַד
לִפְנֵי שְׁנָתַיִם וְאֵילֵךְ: פְּלִיגֵי בֵּיהּ יֶפֶת בֶּן זְכַרְיָה
וְיִצְחָק בֶּן פִּינְחָס, בְּעָמְדָם עִם כַּדִּים כַּרְסָנִים בִּידֵיהֶם,
סְמוּכִים לִמְשׁוֹכַת הַשִּׁטִּים וּמְחַכִּים לְתוֹרָם כִּי יָבוֹא
גֶּשֶׁת לִצְנוֹר הַמַּיִם וְשָׁאַב מִתּוֹכוֹ לַכֵּלִים.
נִטְפְּלוּ לָמוֹ עוֹד רַבִּים שֶׁצָּרוּ עַל בֶּרֶז הַצִּנּוֹר,
צִנּוֹר הַמַּיִם הַיְחִידִי בִּכְפַר הַתֵּימָנִים בָּרְכִיאֵל.
כֻּלָּם חֲמוּשִׁים בִּכֵלִים, חָבִיּוֹת, פַּחִים וְכַדִּים,
צוֹעֲקִים, רוֹעֲשִׁים יַחַד, נֶחְפָּזִים לָגֶשֶׁת לַבֶּרֶז,
אוּלָם בֵּינְתַיִם מַקְשִׁיבִים לַפְּלֻגְתָּא וְלוֹקְחִים בָּהּ חֵלֶק...
שִׁמֵּשׁ הַצִּנּוֹר מִכְּבָר מְקוֹם־וַעַד לִנְשֵׁי כָּל הַשְּׁכוּנָה,
שָׁם הָלְכוּ רָכִיל, הִתְקוֹטְטוּ, שָׁם גַּם הִשְׁלִימוּ וְגִלּוּ
אִשָּׁה לִרְעוּתָהּ אֶת לִבָּן; שָׁם הָאִמָּהוֹת נוֹעָצוּ
אֵילוּ קְמֵיעוֹת טוֹב יוֹתֵר לִתְלוֹת עַל צַוָּאר הַיְלָדִים,
סְגֻלּוֹת מְבֻהָקוֹת מֵעַיִן הָרָע וּמִכָּל מַרְעִין בִּישִׁין;
שָׁמָּה הַזְּקֵנוֹת נִרְגָּזוּ, הִתְרַעֲמוּ עַל בְּנוֹת דּוֹר הֶחָדָשׁ
מִנְהֲגֵי קְדוּמִים כִּי עָזְבוּ, מִתֵּימָן הֵם לָהֶן מוֹרָשָׁה:
כְּבָר לֹא כֻלָּהֶן נְאוֹתוֹת לִלְבּוֹשׁ מִכְנָסַיִם אֲרֻכִּים
יוֹרְדִים עַד כַּף הָרַגְלַיִם כִּלְבוּשׁ כָּל הַנָּשִׁים הַצְּנוּעוֹת,
אֶלָּא בְּנְשֵׁי הַשִּׁכְנָז הֵן מִתְקַנְּאוֹת, הַטִּפְּשׁוֹת הַלָּלוּ...

וְשָׁמָּה הַיְלָדִים צָחֲקוּ,
שִׁזּוּפֵי פַּרְצוּפִים וּשְׁחוֹרֵי עֵינַיִם מַבְרִיקוֹת וְחַיּוֹת,

תַּחַת הַתְּאֵנָה הַזְּקֵנָה הַמְּצִלָּה עַל בֶּרֶז הַצִּנּוֹר;
שָׁם גַּם הָעִזִּים הָרְעֵבוֹת, מְדֻבְלְלוֹת צַמְרָן הַשָּׁחוֹר,
קָפְצוּ עַל גֶּדֶר הַשִּׁטִּים וְאֶת הָעֲנָפִים כִּרְסְמוּ.
קָרְאוּ לֵצָנֵי בָּרְכִיאֵל לַצִּנּוֹר "בְּאֵרָה שֶׁל מִרְיָם"...
אוּלָם בַּיָּמִים שֶׁשָּׁבְתוּ הַגְּבָרִים מֵאֶפֶס עֲבוֹדָה
נִקְהֲלוּ שָׁמָּה גַּם הֵמָּה וְשׂוֹחֲחוּ עַל עִנְיְנֵיהֶם,
חָלְמוּ בְּהָקִיץ עַל יָמִים יָבוֹאוּ, עֵת מַיִם בְּשֶׂפַע
יִזְרְמוּ זָרֹם בַּשְּׁכוּנָה וּמִסְפָּר הַבָּתִּים – הַבְּרָזִים;
עֵת גַּם לָהֶם, לַתֵּימָנִים, יָקוּם מוֹשִׁיעַ וְנָדִיב,
יִתֵּן גַּם לָמוֹ פַּרְדֵּסִים וּכְרָמִים וּבָתֵּי אֲבָנִים
מַמָּשׁ כְּמוֹ לַשְּׁכֶנַזִּים, כִּי לָמָּה זֶּה חֶלְקָם יִגָּרַע?

(ספר האידיליות, דוד שמעוני)

- **נתחיל להתקדם לאורך רחוב מנשה קפרא, מנהיגם של עולי חיידאן שהגיעו לרחובות בשנת 1909.**

"פרחי ציון"

הבית הראשון משמאל הוא אחד משלושת בתי החומר הראשונים. כאן התגוררו בני משפחת שלום רוכבאן (כינויו במושבה היה "שלום ארבע נשים"; היו מבין התימנים שנשאו שתי נשים, אך מקרהו של שלום היה חריג), ומשפחת מאיר עירג'י (מלמד תינוקות). עלו מצעדה ב-1907. בבית זה היה חדר של "פרחי ציון" - חבורת צעירים ששאפו לחיי חברה ותרבות מתקדמים והיו מקורבים ל"הפועל הצעיר" ול"אחדות העבודה" - שני ארגוני פועלים שלחמו למען עבודה עברית. הדבר היה למורת רוחם של זקני העדה ורבו הסכסוכים בינם לבין הצעירים.

אגודת "פרחי ציון" נוסדה ב-1911 ואף השתתפה ב"חגיגות פסח" ברחובות. לאחר ארבע שנים, בראשית מלחמת העולם הראשונה פורקה האגודה.

בית מספר 56 הוא השני מבין שלושת הבתים הראשונים. לפי ספרו של פנחס קפרא התגוררו בבית זה בני משפחת שלום קולאצה (גולאסה) וישראל עובדיה (עלו ב-1907). ישראל עובדיה מזרחי היה אחד מהצעירים הפעילים של השכונה, נעשה לימים עסקן ציבורי, חבר עירייה וזכה בתואר "יקיר רחובות". בני המשפחה שינו שמם ל"מזרחי".

- **נתקדם עד בית מספר 40 - 42 (שני בתים צמודים).**

"אלכניס אלעליא"

זהו היחידי מבין שלושת הבתים הראשונים ששמר על חזותו המקורית. שוכנים כאן, זה בצד זה, שני בתי כנסת של עולי חידאן. מצד שמאל בית הכנסת של דוד בן שלמה קפרא, ומצד ימין בית הכנסת של צדוק מדאר. הראשון אינו פעיל כיום, ואילו בשכנו מתפללים עד היום בנוסח מסורת תימן.

בית הכנסת של משפחת מדאר כונה בתימן, וגם בארץ, "אלכניס אלעליא" (בית הכנסת העליון), וזאת על שום שמתפלליו, בני משפחת מדאר, היו כולם תלמידי חכמים.

זה, אולי, המקום, להביא קטע נוסף מהאידיליה "היורה":

נָחְפְּזוּ שְׁנֵיהֶם וְרָצוּ עֲמוּסֵי הַכַּדִּים הַמְּלֵאִים,
עַד כִּי הִגִּיעוּ לִצְרִיף בֵּית־הַתְּפִלָּה, צְרִיף חֹמֶר אַפְלוּלִי...

שָׂרְתָה אַפְלוּלִית וְשַׁלְוָה בַּחֶדֶר הַקָּטֹן הַנָּמוּךְ.
עֲלֵי מַחְצֶלֶת שֶׁל קָנִים הַפְּרוּשָׂה עַל רִצְפַּת הַחֹמֶר
יָשַׁב הֶ"חָכָם" הַזָּקֵן, הַצָּנוּם וְיָבֵשׁ כְּלוּלָב,
יְחִיֶה בֶּן מֹשֶׁה. הוּא חָכָם, הוּא סוֹפֵר, גַּם צוֹרֵף בַּזָּהָב,
אַךְ כְּבָר תַּשׁ כֹּחוֹ מִזְּקָנָה, בַּמְּלָאכָה לֹא יוֹסִיף הִתְעַסֵּק,
בָּנָיו מְפַרְנְסִים אוֹתוֹ, הָעוֹבְדִים בְּכַרְמֵי חֲצֵרוֹת,
רַק אֶת עֲבוֹדַת הַקֹּדֶשׁ עוֹד יַעֲבֹד, עוֹד יִכְתֹּב מְזוּזוֹת
אַף גַּם יַגִּיהַּ אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה הָעַתִּיק, הַקַּדְמוֹן,
אִתָּם מִתֵּימָן הֵבִיאוּ הָעוֹלִים, שֶׁבָּאוּ רִאשׁוֹנָה,

וְעַל הַסֵּפֶר הַלָּזֶה גַּאֲוָתָם שֶׁל כָּל בְּנֵי בָרְכִיאֵל.
קֶלְמֹס שֶׁל קָנֶה בִּימִינוֹ וּגְוִילִים צְהַבְהַבִּים בִּשְׂמֹאלוֹ,
קְצָתָם עַל בִּרְכָּיו וּקְצָתָם מֻנָּחִים בְּתֵבַת עֵץ זָיִת,
נָעוֹת שִׂפְתוֹתָיו בְּדִמְמָה וְעֵינָיו נְעוּצוֹת בַּגְּוִילִים,
וּמֵהַחֲלוֹן הַנָּמוּךְ מִסְתַּנֵּן אוֹר כֵּהֶה, וְצִפּוֹר
עָפָה מִתַּחַת לַתִּקְרָה, בְּצִפְצוּף מְדַפְּקָה בַּכְּתָלִים...

(ספר האידיליות, דוד שמעוני)

- **נלך עד בית מספר 34.**

"אתיר אסורים"

בבית זה התגורר מנשה קפרא שעל שמו קרוי הרחוב. מנשה קפרא היה תלמיד חכם, צנוע, אוהב שלום ורודף שלום. בתימן עסק ברצענות אמנותית. בארץ היה פועל חקלאי עד סוף ימיו ושומר בכרמים ובפרדסים. באחד מלילות החורף שמר בפרדס זקס/מילר ועמו שומר אשכנזי. והנה, קלטו אוזניהם רחש של צעדי גנב. בטרם הספיק מנשה, שהיה גבה-קומה והצטיין בכוח זרועותיו, להתנפל על הגנב וללוכדו, שלף השומר החבר אקדחו, ירה בגנב הערבי ופצעו בירכו. היורה נבהל ונמלט על נפשו מאימת המשטרה התורכית. ובבוקר נעצר מנשה קפרא והובל לכלא ברמלה, שם בילה שלושה חודשים. הוא הכחיש בתוקף את האשמה והפצוע לא זיהה אותו בכמה מסדרי זיהוי שנערכו. לבסוף שוחרר מנשה, הודות למאמציו של משה סמילנסקי. הוא שב לביתו וחגיגות השמחה לרגל שחרורו נמשכו בשכונה שבוע ימים.

- **בית מספר 41, בצידו הצפוני של הרחוב, ימשוך את תשומת-לבנו בהיותו שונה מכל בית אחר בשכונה. זהו ה"ארמון", ביתו של צדוק גועטה.**

ה"ארמון"

צדוק, בנם של סעדיה וסעידה, היה אדם מוכשר וחרוץ. הוא עבד כמכונאי בפרדס זקס/מילר והרוויח יפה. בכסף שצבר רכש מגרש ובנה עליו את הבית המפואר, במושגי השכונה. אל הבית הזה קיווה להביא את אהובת-לבו, לאחר שיישאנה לאישה (המשך הסיפור, בקטע העוסק ברב דוד נדב).

- **בית מספר 28, בפינת רחוב יאיר, היה ביתו של אברהם עפג'ין.**

חכם אברהם

חכם אברהם היה מנהיג עולי צעדה שהגיעו לרחובות ב-1907. בתימן עסק בצורפות ובתיקון כלי נשק וזכה לכבוד גדול לא רק בקרב אחיו, אלא גם בקרב המוסלמים. ובארץ, הוקירו את חכמתו כל אלה שהכירוהו ופגשוהו. לפרנסתו עסק בתיקון כלי נחושת ובלימוד תינוקות של בית-רבן בבית-הכנסת שבנה בחצרו לעולי צעדה. בית מגוריו, שנהרס, היה בית ה"דבש" הראשון בשעריים.

- **בפינת רחוב יאיר, מול בית עפג'ין, במגרש הריק, ניצב בעבר צריפו של הרב דוד נדב.**

"אגרח ואגרה נשקו"

דוד נדאף ומשפחתו הגיעו לרחובות ב-1909. עד מהרה התבלט דוד באישיותו, וב-1910, כאשר עמד יבנאלי לצאת לשליחותו בתימן, הוצע לו להצטרף אליו ולסייע לו. דוד דחה את ההצעה, למרות התמורה הצפויה. הוא סירב לעזוב את הארץ ואת משפחתו.

השם נדאף פירושו "מנפץ צמר" (לאריגים ולשטיחים); זה היה עיסוקם של בני המשפחה בתימן. בהגיעו ארצה שינה דוד את השם לנדב.

דוד נדב היה רב, מוהל, שוחט ובודק ועסקן ציבורי. הוא היה עניו ועם זאת תקיף וקפדן. דוד ואשתו מרים הרבו במעשי צדקה ו"מתן בסתר" והצטיינו בהכנסת אורחים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה הוזמן דוד לבן-שמן להיות שם רועה צאן ושו"ב (שוחט ובודק). ב-1920 הכירה שושנה בתו את קלמן בסין, חלוץ צעיר מרוסיה, והשניים התאהבו. קלמן ביקש את ידה של שושנה, אך אביה דחה את בקשתו בכל תוקף. הוא הבטיח את בתו לאיש כלבבו - אדם מבוגר ובעל ממון, וסירב להשיאה לחלוץ "שיכנזי" כופר, לדעתו. דוד הפליא את מכותיו בבתו, וכדי להרחיקה מקלמן נטל את משפחתו וחזר לשעריים. ימים קשים הגיעו לשושנה. אמנם אמה עמדה לימינה, אך קנאי השכונה התנכלו לה וליבו את זעמו של האב. דבר סבלה נודע לקלמן, ובאחד הערבים הבריחוה ידידיו לבן-שמן ושם הם נישאו. משנודע הדבר לאביה "ישב שבעה", קרע "קריעה" ומיאן להינחם. רק כעבור שנים, לאחר שעברו קלמן ושושנה לכפר יחזקאל ונולדה בתם הבכורה, התרכך לבו והשלים עם בתו וחתנו. היו אלה נישואים ראשונים של בן העדה האשכנזית עם בת העדה התימנית,

בבחינת "מזרח ומערב נשקו". דוד נדב לא למד לקח. שנים חלפו, וידידה, בתו השנייה, הגיעה לפרקה. אביה ביקש להשיאה לצדוק גועטה, שביקש את ידה. ידידה סירבה, אך אביה כפה את רצונו עליה. נערכה חתונה מפוארת בבית נדב והזוג הובל לביתו, ל"ארמון". כעבור כמה דקות קפצה ידידה בעד החלון ונמלטה. נערכו חיפושים אחריה ורק כעבור כמה ימים נמצאה, רעבה וצמאה, באזור בנימינה. לביתה חזרה רק לאחר שאביה הבטיח כי לא יעשה לה מאומה. החתן המאוכזב הסכים לתת לה גט לאחר שקיבל פיצוי נאות על עגמת הנפש שנגרמה לו.

סיפורה של שושנה נדב נרמז בקטע מהאידיליה "יובל העגלונים":

יֵשׁ שֶׁמֵּאֶשְׁנָב פָּתוּחַ גְּנִיחָה תִּתְפָּרֵץ לְפִתְאֹם,
גְּנִיחָה חֲטוּפָה – וּדְמָמָה. מִי זֶה הַנֶּאֱנָח בַּלָּיְלָה?
הַאִם זֹאת נַעֲרָה צְעִירָה, לוֹהֶטֶת בְּעֶצֶם אֲבִיבָהּ?
חָפֵץ אָבִיהָ הַשִּׁיאָהּ לַזָּקֵן – "הַגְּבִיר" שֶׁל הַשְּׁכוּנָה,
צוֹרֵף בְּזָהָב הִנֵּהוּ וְהֵבִיא תַּכְשִׁיטִים מִתֵּימָן, –
אוּלָם הִיא חָשְׁקָה בְּחָלוּץ, שֶׁאִתּוֹ נִזְדַּמְּנָה בַּכֶּרֶם
שְׁנֵיהֶם עֵת עָבְדוּ בַבָּצִיר, בָּחוּר מְתֻלְתָּל וְעַלִּיז,
הִטָּה לָהּ חֶסֶד וְאָמַר, כִּי נַפְשׁוֹ יוֹצֵאת אֵלֶיהָ,
וְאָמְנָם שִׁכְּרַתּוּ בְּחִנָּהּ, חֵן מִזָּרַח, הַזָּר לוֹ, לַצְּפוֹנִי,
אוּלָם הַתּוֹכַל תֵּת אֱמוּן בְּבָחוּר "שִׁכְּנַזִּי" מִתְלוֹצֵץ?
אַךְ אִם גַּם דִּבֵּר בְּאָמְנָה, אָבִיהָ לֹא יֵאוֹת לְעוֹלָם
תֵּת אוֹתָהּ, לָאֶפִּיקוֹרוֹס, וּלְבָבָהּ מְפַרְפֵּר וְכוֹאֵב

(ספר האידיליות, דוד שמעוני)

- **נפנה שמאלה לרחוב יאיר.**

הרחוב הקצר נושא את שמו של יאיר קפרא, מעסקניה הצעירים של שכונת שעריים. היה ממייסדי אגודת "פרחי ציון" ומפעילי תנועת הפועלים. עבד בפרדס מילר וידידות נרקמה בין הפועל ובין מעסיקו.

- **הבית שבפינת הרחוב מימין, בית מספר 15 ברחוב שבזי, הוא ביתו של שלום חריזי.**

גן הילדים הראשון

במרתף הבית שכן גן הילדים הראשון בשכונה. הגן הוקם ביזמת צבי סוחובולסקי וחבריו הפועלים, אנשי "הפועל הצעיר".

בפסח תרע"ח (1918) ערך ועד הפועלים נשף והכנסותיו, 500 פרנק, הוקדשו לפתיחת גן לילדי התימנים ולרכישת ציוד. רק כעבור שנה נמצא הבית המתאים והגן נפתח לאחר פסח תרע"ט (1919) בהנהלת הגננת רחל ניימן. ועדת הפועלים למען הגן המשיכה לפעול וערכה נשפים, מחזות וקונצרטים, שהכנסותיהם נועדו לשכלול הגן.

בשנה השנייה ניהלה את הגן המחנכת הידועה טובה חסקינה. "בית הילדים" שהקימה בשעריים שימש דוגמה לגנים שנפתחו ארבע שנים לאחר מכן, במושבות, בחסות ועדת התרבות של הסתדרות העובדים - "הגנים הכפריים".

חסקינה שאפה ליצור לילד בית שיהיה קשור קשר טבעי לעולמה של השכונה ולהווי המשפחה. היא טיפחה את הקשר עם ההורים בשיחות שניהלה עמם ובשיתופם בעבודת הגן.

הגן שכן בחצר מרווחת למרגלות הגבעה, מוקף כרמים ופרדסים ובחצרו גינה שבה טיפלו הילדים. רוב הפעילויות נעשו תחת כיפת השמיים והטיולים הרבים בסביבה הגבירו את זיקת הילד לטבע ולעבודת האדמה.

מדי יום ביומו הייתה באה חובשת ומטפלת בעיני הילדים, שסבלו מאוד ממחלת הגרענת. ההורים קיבלו הנחיות בנושאי בריאות וניקיון. אחת לשבוע הוליכו את הילדים לרחוץ בבית-המרחץ של המושבה, על יד הבאר. הטיפול המסור הביא לשיפור מצבם הבריאותי של הילדים.

- **הגענו לרחוב שבזי. הרחוב נקרא על-שם שלום שבזי, משוררה הגדול של יהדות תימן. לפנינו הגבעה. נעלה עליה אחר-כך, ובינתיים נפנה שמאלה, נלך לאורך הרחוב ונעצור ליד בית מספר 21.**

לפנינו ביתו של יוסף עפג'ין. לבית זה נוספו עוד ועוד חדרים וגם בחצר נבנו דירות חדר. אלה נבנו עבור המשפחה שגדלה וגם להשכרה. פועלים אשכנזים רבים, שהגיעו לרחובות בימי העלייה הרביעית והחמישית, שכרו חדרים ודירות בשכונת שעריים. תופעה דומה ראינו בכמה בתים בחלקו הצפוני של רחוב קפרא, ונשוב ונראה גם ברחוב שבזי.

- **נתעכב ליד בית מספר 25. הבית שונה בצורתו מהבתים האחרים ובחזיתו עיטורי תבליט. כאן שכנה, החל מ-1925, מרפאת "הדסה".**

מרפאת "הדסה"

בשנים הראשונות היה מצבם הבריאותי של תושבי השכונה בכי רע, בעיקר בעתות מצוקה, כמו ימי מלחמת העולם הראשונה. תנאי מגורים ירודים, מחסור במים והעדר סידורים תברואתיים גרמו למחלות רבות, בייחוד בקרב הילדים, והתמותה הייתה גבוהה. ידיו של רופא המושבה היו עמוסות ולא היה באפשרותו להקדיש לטיפול בתימנים את תשומת-הלב הראויה. הכביד גם ריחוקה של השכונה מהמושבה. ד"ר מוסקוביץ הקים בית-מרפא בשכונה, אך ימיו היו קצרים. בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה טבע הרופא בנחל איילון, ובית-המרפא חדל לפעול. בלית-ברירה פנו התימנים אל המרפאים העממיים, שהיו בקרבם.

תפנית לטובה החלה עם ייסודו של גן הילדים הראשון בשכונה. טיפול מסודר ויסודי ניתן לילדים בייחוד לאלה שסבלו מגרענת (טרכומה). לטיפול היו השלכות גם לגבי המבוגרים. אך השיפור המשמעותי בבריאות התימנים חל לאחר הקמת מרפאת "הדסה", בבית שנשכר ממשפחת מדהלה.

שניים תרמו תרומה עצומה לשיפור בריאותם של בני שעריים: האחות אסיה וד"ר מרשוב. אסיה גיטלמן הגיעה לרחובות ב-1927 כאחות מטעם "הדסה". למעלה מ-30 שנה טיפלה באנשי השכונה, ובייחוד בילדים. אסיה עשתה את עבודתה במסירות נפש, לא חסכה מאמץ מעצמה והחישה עזרה לכל נזקק בכל עת שפנה אליה. השם אסיה הפך בין התימנים לסמל של טוב-לב, מסירות ואהבה. אנשי השכונה כיבדו את זכרה בהעניקם את שמה למגרש המשחקים לילדים בראש הגבעה ולמרפאה החדשה שהוקמה למרגלותיה.

ד"ר אליעזר מרשוב, שהגיע למושבה באותה עת, היה רופא השכונה קרוב ל-40 שנה. לא רק רופא היה, אלא גם אב רחמן. בכל עת שנדרש העמיד את עצמו לרשות חוליו ביום ובלילה, בשבת ובחג.

ה"מוכתר" של שעריים

במקום בו ניצב מבנה הבטון הקטן היה הצריף של הרב שבתי מדהלה ובמבנים שבחצר מתגוררת משפחתו. אבי המשפחה בתימן גידל דבורים והשם "מדהלה" פירושו: כלי נחושת מיוחד לדבש.

משפחת מדהלה הענפה עלתה ארצה ב-1907. פלג אחד של המשפחה, ובראשו הרב שבתי הגיע לרחובות. שבתי מדהלה היה עסקן דתי, חבר בית-הדין הרבני של השכונה. רחוב שבתי נקרא על שמו.

פלג אחר של המשפחה, ובתוכו חיים מדהלה, עלה לירושלים והתגורר בכפר השילוח. בימי מלחמת העולם הראשונה עזבו את ירושלים והצטרפו לבני משפחתם ברחובות. חיים מדהלה היה שומר והצטיין בגבורתו ובאומץ לבו. הוא ניחן בתכונות של מנהיג והיה ה"מוכתר" של שעריים. בשל פעילותו הציבורית רבת השנים זכה בתואר "יקיר רחובות" וסעידה, רעייתו, שסייעה ללוחמי כל המחתרות, קיבלה את "עיטור לוחמי המדינה".

- **בית מספר 36, מימין, משמש כבית-כנסת למשפחת מזרחי (קולאצה = גולסה), מעולי צעדה.**
  נלך עד רחוב שבתי (הרחוב השני מימין) ונפנה ימינה.

בתי "טולמה"

משמאלנו בית "דבש", ששמר על צורתו המקורית - בית זכריה בן דוד קפרא.

בהמשך הרחוב, משמאל, נותרו שני בתי "טולמה".

הראשון, ביתם של סעדיה וסעידה גועטה, מעולי חידאן, עדיין משמש למגורים ולוחות העץ החיצוניים מסוידים לבן.

השני, זה שאחריו, נותר בדמותו המקורית. כאן התגוררה משפחתו של זאהר מדאר, מעולי חידאן. בשנות ה-30 נבנה בית הבלוקים הקטן שבחצר למגורי המשפחה ואילו הצריף הפך ברבות הימים למחסן וללול עופות.

הרב שאבז הגן הנשיא

זכריה, בנו של זאהר (יאיר), עסק בכל עבודה חקלאית קשה, אך עם זאת לא פסק מתלמודו. בצד לימודי היהדות התעניין גם במדעי הטבע, במדעי הרוח ובמדעים מדויקים, ואת ידיעותיו שאב מהספרים שמצא בספריותיהם של בני המושבה. לפני הקמת המדינה עבד בגן ביתו של ד"ר חיים וייצמן. וכאשר שהה ד"ר וייצמן בביתו נהג לשוחח עם ר' זכריה והביע התפעלותו ממגוון ידיעותיו. לאחר קום המדינה כיהן ר' זכריה כרב של כפר מרמורק ושכונת אפרים. רחוב מדאר נקרא על-שמו.

יאיר, בנו של זכריה, עוסק מזה שנים בלימוד ובחקר יהדות תימן. הוא מרכז חומר על העדה התימנית בארץ ונמנה עם קבוצה קטנה של יוצאי תימן השומרת על קשר, בדרך לא דרך, עם היהודים שנותרו בתימן.

- **נחזור לרחוב שבזי, נפנה שמאלה, ותיכף שוב שמאלה ואחר-כך ימינה לרחוב הרב משולם.**

הרחוב נקרא בעבר רחוב שומרי תורה, על-שם כרם "שומרי תורה" של יעקב ברוידה, שחולק למגרשים ונמסר לתימנים בתיווכו של הרב קוק. הואיל וברחוב זה הוקמו צריפיהם של עולי שרעב (לימים, הוחלפו הצריפים בבתי בלוקים ולבנים), שונה שמו לרחוב הרב משולם, מנהיגם של עולי שרעב.

- **נלך לאורך הרחוב עד למרגלות הגבעה.**
  בית מספר 16 הוא בית-כנסת של בני משפחת דוד שרעבי, ממנהיגי עולי שרעב.
  בבית מספר 12 התגורר הרב יוסף בן משולם יחיא. כאן נעצור ואם אפשר ניכנס לבקר בבית.

בית ועד לחכמים

האב, משולם יחיא, עלה עם משפחתו ארצה ב-1912. תחילה התיישבו במנחמיה, אך עד מהרה עזבוה והצטרפו לאחיהם ברחובות. הבן יוסף, שהיה אז נער בן 14, היה פועל חקלאי ואת עתות הפנאי הקדיש ללימודי תורה, והכשיר עצמו לשמש בקודש. לימים, כשגדל, היה שו"ב ומוהל. מדי יום ביומו, בטרם שקע בתלמודו, או בטרם התפלל, טבל עצמו במקווה שהתקין בביתו, ולבש בגדי לבן כדי להיטהר. לימים, כאשר נישא והקים לו בית משלו, הייתה מצוות "הכנסת אורחים" נר לרגליו. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דיכפין - עניים השיבו בו נפשם וקיבלו צידה לביתם, עוברי-אורח מצאו קורת-גג. בייחוד הרבה לארח תלמידי חכמים ועמם השיח בדברי תורה. בבית-הכנסת שבנה סמוך לביתו לא פסקו לימוד תורה ותפילה. הוא היה מוהל נודע ובמשך 40 שנה מל, לדברי בנו, 30,000 ילדים, ללא תמורה. בחצר ביתו הוקמו צריפים למגורי משפחות עולים מתימן ולא גבו מהם כל תשלום.

בשנת תשי"ז (1957), כשהרב מאיר הלך לעולמו, נבחר יוסף משולם לשמש במקומו כרב השכונה. הרב משולם נמנה עם חברי הרבנות הראשית ברחובות והיה סגן נשיא איגוד רבני העדה התימנית בישראל.

- **עתה ניגש לגבעה, נטפס במדרונה המזרחי ונעלה לראשה.**

הגבעה של שעריים

הגבעה של "שעריים הקטנה" נמצאה בנחלת יעקב ברוידה ונקראה בפי הוותיקים בשם "גבעת ברוידה". בעבר, לפני שהונמכה ולפני שנחצבה, הייתה עגולה ומכוסה שכבת חמרה ולכן נקראה גם בשם "הגבעה האדומה".

הגבעה הייתה מקום טיול אהוב על תושבי השכונה, ובעיקר על צעיריה וילדיה. אבני הכורכר, שנחצבו מן הגבעה, שימשו לבניית בתי השכונה, והחמרה - להכנת ה"דבש" - החומר המלכד את אבני הכורכר ומעניק להן גוון אדמדם.

הרב קוק הציע, בשעתו, להקים בראש הגבעה בית-כנסת גדול לכל תושבי השכונה, בדומה לבית-הכנסת של המושבה, אך התכנית לא יצאה לפועל.

...כְּבָר חָפְרוּ אֲבָנִים בְּהָרָם,
אוֹתוֹ הָהָר, אֲשֶׁר עָלָיו, אִם יִרְצֶה הַשֵּׁם, עוֹד יִבָּנֶה
בַּיִת לְהוֹד וּלְתִפְאֶרֶת, בֵּית מִדְרָשׁ גָּבוֹהַּ וְנִשָּׂא,
(וַיַּעֲלֶה, בְּעֶזְרַת הַשֵּׁם, עַל בֵּית־תְּפִלַּת חֲצֵרוֹת בְּגָבְהוֹ!)

(היורה, דוד שמעוני)

... אֵין חוֹצְבִים זֶה כְּבָר מִן הַגִּבְעָה
פֶּן יִפְּי־מַרְאָהּ יַשְׁחִיתוּ; הֵן כָּאן בֵּית־הַתְּפִלָּה יִבָּנֶה
אוֹ בֵּית־הָעָם, לְהַבְדִּיל, וּתְהִי כַּחֲצֵרוֹת בָּרְכִיאֵלִי!

(לקט, דוד שמעוני)

- **נפנה למערבה של הגבעה ונרד בשביל שיוליכנו לעבר רחוב הרב מאיר.**

"תלמוד תורה"

משפחת הרב מאיר מזרחי עלתה מתימן בשנת תרמ"ב (1882), שנת העלייה הראשונה מתימן - "אעלה בתמר". שנים ארוכות למד מאיר תורה בישיבות בירושלים, מירושלים עבר לגדרה, ממנה לראשון לציון ואחר-כך הגיע לרחובות. בשנת תרפ"ב (1922), כאשר ייסד המורה חיים קמינסקי "תלמוד תורה" בשעריים, צירף אליו את ר' מאיר כמורה. בשנת תש"ב (1942) נבחר על ידי אנשי שעריים להיות רב העדה. הרב מאיר הצטיין בבקיאותו הרבה בתורה והיה אדם נעים הליכות, חביב ונערץ על כולם.

לפנינו מבני בית-ספר "מוריה", שראשיתו באותו "תלמוד תורה". מספר חיים קמינסקי:

"במרחק מעט מבתי הספר המודרניים של רחובות מצאתי את ילדי "שעריים" יושבים על הרצפה בחצי גורן עגולה בצריף רעוע, ולומדים תורה ותפילה בניגון המסורתי שלהם, מפי ה"מארי", שישב גם הוא בתוכם והסתייע באמצעי משמעת כמנהג תימן. "תכנית הלימודים" כולה: תורה, תרגום אונקלוס ו"תפסיר (ר' סעדיה גאון - רס"ג)..."

שנת תרפ"א (1921) הייתה שנת הכרעה לחינוך בשעריים. אחרי ויכוחים מייגעים

וממושכים... הוגשה בקשה מטעם תושבי המקום למחלקת החינוך של "ועד הצירים", שתפתח לבניהם (לבנים, בלבד) בית-ספר, לפי היסודות והקווים של בתי-הספר הדתיים המחודשים בארץ... בשנת תרפ"ב (1922) נפתח בית-הספר לבנים בשעריים. החלה תקופה חדשה בחינוך ילדי השכונה.

תחילה שכן בית-הספר בדירה שכורה. בעזרת הרב קוק הושג כסף מנדבנים, וב-1927 הוקם בניין במגרש הציבורי של השכונה והיו בו שלושה חדרי לימוד. לאחר סיפוח שעריים לרחובות, ב-1944, הורחב בית-הספר וגדל ונוספו בו אגפים. ב-1948 ייסד המורה משה שאולי את בית-ספר "מוריה" לבנות, וב-1950, כאשר נתמנה למנהל, מיזג את בית הספר לבנים עם בית הספר לבנות, לבית ספר אחד - "מוריה".

שלוש הכיתות הראשונות, כיתות "תלמוד תורה", נמצאות בקומה התחתונה של המבנה הדרומי (משמאל).

- **ניגש אל המבנה החד-קומתי, דרומה ל"תלמוד תורה", לפנינו גן ילדים, הגן שבנתה ד"ר מאיה רוזנברג.**

"גן מאיה"

פנחס קפרא, מראשוני שעריים, כתב בספרו **מני תימן ובשעריים:** "היה הייתה אישה, שזכרה לא ימוש מפי כל אלה שהכירו אותה, בפעולתה המבורכת למען ילדי שעריים ומרמורק, הלוא היא מאיה רוזנברג."

מאיה נולדה ברומניה ב-1904. ב-1911 עלתה משפחתה ארצה והתיישבה בחיפה. לאחר סיום לימודיה בבית-הספר ובגימנסיה הריאלית, נסעה להמשיך לימודיה באוניברסיטת וינה וקיבלה תואר ד"ר לפילוסופיה וחינוך.

ב-1929 הזדמנה לשעריים. בראותה את השכונה ואת ילדיה, החליטה שזה המקום הראוי והמתאים לפעילותה החינוכית.

שני מוסדות חינוך, ראשונים מסוגם, הקימה מאיה בשעריים: האחד -"מעון ילדים" (עליו נספר עתה) והאחר - בית ספר למלאכה לבנות, בגבול שעריים-מרמורק (עליו נספר כאשר נגיע לשם).

מאיה נוכחה לדעת שהמתכונת הרגילה של גן ילדים אינה מתאימה לצורכי השכונה. ברוב המשפחות, שני ההורים עובדים ואף הילדים המבוגרים יותר. היא החליטה להקים מעון-יום, שבו ישהו הילדים מבוקר ועד ערב.

תחילה שכרה מחריזי את החדר שבו היה גן הילדים של ועדת התרבות, ובשנת תר"ץ (סתיו 1929) החל לפעול במקום המעון, שהיה לביתו של הילד בכל שעות היום. שם הילד למד, שיחק, עבד, התרחץ, ישן, קיבל טיפול רפואי, ואף השתתף בהכנת שלוש ארוחותיו. לביצוע כל הפעילויות האלה, נדרש צוות גדול מהמקובל. בשנת 1936, כשהיו במוסד 60 חניכים, מנה הצוות 5 עובדות (עובדת אחת על כל 12 ילדים).

בתחילה נתקלה מאיה בהתנגדות מצד תושבי השכונה. הם חששו מהשפעת החינוך המודרני על ילדיהם, חששו מפינוק יתר והתנגדו למסירת בנים לחינוך בידי נשים. אולם לאחר מאמצי הסברה ושכנוע ממושכים, ולאחר שהבחינו בשיפור בריאותם של הילדים, בהרגלים טובים ודעת שקנו, וראו אותם צוהלים ומאושרים, נשתנה היחס מן הקצה אל הקצה. ההורים נרתמו לעזרה, האבות - בעבודות הגן והחצר, והאמהות - במשק הבית של המוסד. ועד השכונה נתן למאיה חלק מהמגרש הציבורי, כדי שתקים עליו מבנה ראוי לשמו.

מאיה ייסדה "קרן לבתי-הספר לילדי עדות המזרח", למימון הקמת "מעון הילדים" ולהפעלתו. לעזרתה נרתמו אישים וגופים שונים בארץ ובחו"ל. בארץ סייעו לה סמואל לוין, פרדסן רחובותי, וד"ר ליהמן, מנהל כפר הנוער בן-שמן. מדי שנה בשנה נסעה בחודשי הקיץ לחו"ל וארגנה חוגי ידידים לעזרת המוסד. חוגים פעילים התקיימו באנגליה (הגב' ורה וייצמן, הייתה הנשיאה), באיטליה, בשוויצריה, ובאוסטריה. בעזרת הקרן הוקם בניין לתפארת מוקף עצים ופרחים.

אברהם טביב תיאר את מעון הילדים של מאיה בהתפעלות: "בניין נהדר המכיל כמה חדרים לכיתות ילדי-הגן וחדרי מסעדה... עומד על מגרש גדול של כ-5 דונם, ששני-שלישיו נטוע פרדס, ושליש תופס הבית. ובחצר, עם המבוא היפה הנטוע שדרת עצי ברושים מימין ומשמאל, יש גינה יפה וחורש מצל של עצי קזוארינה... כעין סוכה, ובו היו שוהים הילדים רוב שעות היום. מוסד זה אין כדוגמתו בשום יישוב אחר של התימנים."

במקום שבו היה הפרדס, נמצא היום מוסד "תקוותנו", המרכז הקהילתי הגדול של השכונה.

- **נרד בשביל שבין גן הילדים ובין מרכז "תקוותנו" לכיוון רחוב הרצל. ברחוב הרצל, מתחת לחומת האבן של גן הילדים, נראה אנדרטה קטנה לזכרו של יונה (חממי) קפרא.**

ההרוג הראשון

יונה קפרא ז"ל, החלל הראשון של שעריים ורחובות, נהרג במקום זה ביום א', כ"ח אלול תר"ע (1910), בהיותו בן 30 שנה.

יונה נשלח לגדרה, להביא משם כסף המגיע למעבידו, כדי שהלה ישלם לו שכר עבודתו ויוכל לקנות מצרכים לראש השנה. בשעות הערב חזר לרחובות. ערבי, שעקב אחריו, ירה בו, הרגו ושדד את הכסף. הדרך הייתה אז דרך עפר, משני צדיה משוכות אקציה (שיטה) וצברים, ואיש לא ראה את אשר אירע.

בשעת חצות עברה במקום עגלה עם איכרים מעקרון והסוסים נעצרו ליד ההרוג. מיד הודיעו אנשי עקרון לאהרן איזנברג. איזנברג צלצל בפעמון ובני המושבה, ובתוכם משפחתו המודאגת של יונה, שבושש לחזור, רצו למקום. בני המשפחה נשארו ליד גופתו כל הלילה. למחרת, לאחר חקירת המשטרה, הובל יונה לקבורה בבית-העלמין של רחובות.

תם סיורנו ב"שעריים הקטנה". לפני שנעבור לשעריים המערבית, נוסיף קטע מ"יובל העגלונים" של דוד שמעוני המתאר את שעריים בליל ירח.

צָף הַיָּרֵחַ לְאִטּוֹ בִּתְכֵלֶת שָׁמַיִם עֲמֻקָּה,
– גַּם בְּלֵיל סַהַר הַתְּכֵלֶת שֶׁל שַׁחַק יְהוּדָה אַפְלוּלִית,
גְּדוּשָׁה וְרָוָה וּצְרוּפָה, לֹא דַקָּה וְחִוָּרָה כְּבַצָּפוֹן, –
מֵצִיף בְּזָהֳרוֹ הַשָּׁלֵו אֶת כָּל הַמּוֹשָׁבָה הַנָּמָה,
הָחֵל מֵרְחוֹב הַקִּיטָנִים וְכַלֵּה בִּשְׁכוּנַת בָּרְכִיאֵל,
בָּהּ הַתֵּימָנִים יָגוּרוּ, וְיָפָה הַשְּׁכוּנָה בַּלָּיְלָה.
בָּתֵּי הַחֹמֶר הַקְּטַנִּים, שֶׁכָּכָה עֲלוּבִים הֵם יוֹמָם,
עַתָּה מָכְסָפִים יַזְהִירוּ בְּזֹהַר צָנוּעַ, חֲגִיגִי.

שִׂיחֵי הַפְּרָחִים הַמְּעַטְּרִים הַצּוֹמְחִים עַל יַד הַפְּתָחִים,
פִּרְחֵי עֶרֶב הָרֵיחָנִים, מִתֵּימָן הָרְחוֹקָה הוּבָאוּ,
נִרְאִים כְּחַיִּים וְרוֹגְשִׁים בְּזֹהַר הַטְּלָלִים הַמְּפַרְפֵּר.
פֹּה וְשָׁם יוֹרִיק בְּיָפְיוֹ לִפְנֵי חַלּוֹן נָמוּךְ, פָּתוּחַ,
אֵילַן תַּפּוּחֵי־הַזָּהָב, אוֹ רַחֲבַת־עֲנָפִים תְּאֵנָה.
נוֹשְׁמָה בְּחָזְקָה תִּנְשֶׁמֶת מִקִּנָּהּ בְּאַחַד הַגַּגּוֹת,
כִּבְשָׂה בַּדִּיר הָרָעוּעַ גּוֹעָה לְפִתְאֹם חֲרֵדוֹת.
נִשְׁמַע קוֹל בֶּכִי מִתְאַפֵּק. זָקֵן בְּסֶכָּה שֶׁל קְרָשִׁים
– הִיא מְשַׁמֶּשֶׁת בֵּית־תְּפִילָה – עוֹרֵךְ "חֲצוֹת" בַּחֲשֵׁכָה.

עתה נעבור לשעריים המערבית.

- **נפנה צפונה (ימינה) ונלך ברחוב הרצל עד רחוב ארלוזורוב. ניכנס לרחוב ונלך מערבה, לאורכו.**

הפריצה מערבה

בסוף שנות ה-20 וראשית שנות ה-30, ימי העלייה הרביעית והחמישית, גדלה אוכלוסיית רחובות והחלה תנופת בנייה גדולה במושבה. באותם ימים שינתה רחובות את דמותה והפכה ממושבת כרמים למושבת הדרים. כרמים נעקרו, חלקם הפכו לפרדסים ואחרים למגרשי בנייה.

גם אוכלוסיית שעריים גדלה - עולים חדשים הגיעו מתימן, ילדי השכונה גדלו והקימו משפחות משלהם, ואלה גם אלה נזקקו לקורת-גג. השכונה הייתה צרה מהכיל את כולם והחלה הפריצה מערבה.

השטח היה מכוסה כולו כרמי גפנים, שקדים ותאנים. בני שעריים, פועלים שכירים חקלאיים, רכשו בנפרד, בזמנים שונים, חלקות אדמה מכורמי רחובות והחלו בונים כאן את בתיהם. תחילה, בתפזורת - בית פה, בית שם. אט אט החל האזור לובש צביון של שכונה ונוצרו הרחובות ארלוזורוב, רמב"ם, סעדיה גאון, ואפרים זקס. גם לאורך רחוב הרצל החלו בונים בתים למגורים וחנויות.

- **נעצור ליד בית מספר 86, בית פנחס קפרא.**

"אנ' תימן ובשעריים"

פנחס קפרא עלה ארצה בעודו נער והגיע לרחובות ב-1909. עד מהרה נעשה לאחד הצעירים הפעילים בשכונה, ממייסדי אגודת "פרחי ציון" ומחברי "הפועל הצעיר". לימים נעשה אחד העסקנים הבולטים של תנועת העבודה בקרב העדה התימנית בארץ והשתתף כציר בכמה קונגרסים ציוניים. שנים רבות עסק באיסוף חומר על יהדות תימן ועל שכונת שעריים. חומר זה, בתוספת תולדות חייו ופעילותו הציבורית הענפה, מופיעים בספרו **מני תימן ובשעריים.** פנחס קפרא זכה בעיטור "יקיר רחובות".

הבית נבנה ב-1927 והיה הבית הראשון בשעריים המערבית. לאחר פטירתו של פנחס נמכר הבית ושופץ. אך נשמרו קוויו החיצוניים.

- **נמשיך להתקדם לאורך הרחוב, עד רחוב שמעון אושדי.**

"טירת צבי" - התחלה ברחובות

בחלק המערבי של שעריים לא רק תימנים בנו בתיהם, אלא גם אשכנזים. וכאן, על-פני שטח של 5 דונם, המשתרע בצידו הצפוני של רחוב ארלוזורוב, מרחוב אושדי עד רחוב טשרניחובסקי, היה המחנה של חברי קבוצת שח"ל, מייסדי קיבוץ טירת-צבי.

קבוצת שח"ל נוסדה זמן קצר לאחר מאורעות תרפ"ט (1929) ונקראה על שמו של מנהיג הפועל המזרחי, שמואל חיים לנדוי, שנפטר בדמי ימיו.

מחנה הקבוצה כלל אוהלי מגורים, מבנה של עמודים וגג בלי קירות שהיה בו ארון קודש ומקום לתפילה, מטבח שגודלו 2 מ' על 2 מ' וגגו דולף, רפת קטנה, לול קטן וגינת ירק. במשך השנים הוקמו בעזרת הסוכנות 3 צריפים - אחד לחדר אוכל והאחרים למגורים ולשירותים.

מקום עבודה היה בימים ההם יקר-מציאות. סדרן העבודה היה יוצא ערב ערב למושבה וחוזר בשעה מאוחרת כדי לבשר אם מצא עבודה. חברי הקבוצה לא היו בררנים, כל עבודה הייתה טובה בעיניהם: שתילה, חפירת בארות, עשיית חצץ, בנייה, ואפילו קבורת מתים.

חיי החול היו מרים וקשים, אך השבתות היו מלאות התעלות והתרוממות הרוח. בכל ליל שבת היו מתאספים לארוחה דלה, אבל הזמירות והשירה היו עד כלות הנפש, ולאחר מכן ריקודים עד אור הבוקר. יום השבת היה יום התרבות והלימוד, מנוחה ללב ומרגוע לנפש. ועל אף הדלות והצרות, השמחה גברה על הכול. בשבת, כאשר היו הולכים בסך אל המושבה, היו משלבים ידיים לשורה ארוכה מקצה הרחוב ועד קצהו, וצועדים עליזים ומתרוננים. לא היה קץ לאושרם!

בשנת תרצ"ז (1937) עלו כ-40 חברי קבוצת שח"ל להתיישבות בעמק בית-שאן, יחד עם קבוצת רודגס וכפר יעבץ, והקימו את קיבוץ טירת-צבי (לפי זיכרונות אפרים יעיר, חבר קיבוץ טירת צבי).

- **נרד במורד הגבעה, עד להצטלבות עם רחוב טשרניחובסקי.**

בתי עולים

משני צדי הרחוב - מספר 21 מימין ומספר 32 משמאל - נראה 4 בתים ארוכים דו-קומתיים, שניים מכל צד. אלה הם בתי-עולים שבנתה הסוכנות היהודית עבור מעפילים שהגיעו ארצה בתחילת מלחמת העולם השנייה.

- **נמשיך להתקדם במעלה הרחוב עד בית מספר 18.**

בית ספר ויצ"ו

לפנינו בניין גדול ומרשים - המבנה המרכזי של בית-הספר התיכון המקצועי ויצ"ו. מבנים נוספים נמצאים מעבר לרחוב, מפינת רחוב שמעון דיין מערבה. במוסד לומדים היום כ-600 תלמידים ובתוכם תלמידים מיישובי הסביבה ואף מיישובים מרוחקים. לאלה נועדה הפנימייה הנמצאת בשכונת מרמורק ברחוב שלום עותמי, ובה 130 תלמידים. המגמות הנלמדות במקום: אופנה, גרפיקה, תכשיטנות, יהלומים, מינהל ומזכירות, מטפלות לפעוטות ולבורנטים. בבית הספר יש 5 מסלולי לימוד - מבגרות ועד מסמ"ם (מסלול מקצועי מעשי).

ראשיתו של המוסד בבית הספר למלאכה של מאיה רוזנברג, ואליו נשים פעמינו.

- **נלך הלאה, עד סמוך לקצה הרחוב, וניכנס לשטח החצר דרך שער הנמצא בסוף הגדר הירוקה.**

"הגבעה לעבודה ולתורה"

ההצלחה שלה זכה מעון הילדים סללה את הדרך למוסד השני שפתחה מאיה בשנת תרצ"ה (סתיו, 1934), בית-ספר למלאכה לבנות שעריים ומרמורק.

הבנים, בהגיעם לגיל 6 (סיום הגן), המשיכו לימודיהם ב"כותאב" ("חדר" תימני), או ב"תלמוד תורה", ורק אחר כך יצאו לעבודה. ואילו על הילדות נגזר לעבוד מגיל רך - תחילה בטיפול בתינוקות הרכים שבביתן ואחר כך במשק-בית אצל אנשי המושבה. מאיה לא השלימה עם כך. היא החליטה לסייע לילדות ולהקים עבורן מוסד מיוחד שבו תוכלנה להמשיך את לימודיהן ובו תוכשרנה לחיי עבודה.

על שטח בן שלושה דונם, בגבול שעריים-מרמורק, שתרם קירשנר, בנקאי מדרום אפריקה, הקימה בכספי הקרן שייסדה, את המוסד שתכננה. היא קראה למוסד "הגבעה לעבודה ולתורה".

את הילדות, חניכותיה מגן הילדים, לקחה עמה, ואת אלה שלא היו בגן אספה מהשכונות ואף הוציאה אותן ממקום עבודתן. את ההורים לא רק פטרה מתשלום, אלה במקרים מסוימים עוד הוסיפה להם "כופר נפש" שבועי, קנתה מצרכי מזון וחילקה למשפחות, כדי שהבת תוכל ללמוד. הורים שלא יכלו לשלם שכר לימוד עבדו בבניין ובעבודות שונות של המוסד.

מאיה, ועמה כשלושים ילדות קטנות, עמלו וטרחו מזריחת השמש ועד שקיעתה בהכשרת השטח - סיקלו אבנים, נטעו עצים (שדרת פיקוסים, שדרת חושחש, עצי אורן), שתלו שתילים ודשא, סחבו בדליים מים להשקיה - עד שהפכו את הגבעה לגן פורח.

בינתיים הלך המוסד ונבנה - נבנו כיתות לימוד (וביניהן החדר העגול שהיה לסימן ההיכר של המוסד) חדר מלאכה מרווח, מזכירות, חדר אוכל, מרפאה, ברכת מים על עמודים, לול עופות ותנור לאפיית לחם לצורכי המוסד. במגרשים סמוכים גידלו הילדות ירקות לתצרוכת עצמית. מספר החניכות הלך וגדל ושם חדש ניתן לגבעה - "גבעת הילדים".

מאיה, אישה צעירה, יפה ועדינה, השקיעה את כל אונה ומרצה במוסדותיה. את מרבית שעות היממה הקדישה להוראה, לטיפול ולחינוך; היא עסקה בעבודות כפיים מן הקלות ועד הקשות ביותר. מאיה עבדה שכם אחד עם הפועלים, עם תלמידות המוסד ועובדותיו ועם ההורים, היא שימשה להם מופת ודוגמה במרצה ובכוח רצונה. אגדות מהלכות עד היום בשכונות התימנים על מסירותה ועל חייה שהוקדשו למטרה אחת ויחידה - חינוך ילדות התימנים.

מספרת יוכבד צוק: "השנה - 1941. שמנו פעמינו ל"גבעה לעבודה ולתורה"... כדי להגיע היה צריך ללכת בדרך עפר אשר משני צדיה עצי אקציה... מצאנו בבואנו חצר נקייה, גן פורח ומתחתיו מקלט... ראינו את מחסן הכלים של הילדים: המעדרים והמגרפות נצצו כמו כפות ומזלגות. סדר וניקיון שררו בכול. העלים היו רחוצים!!! הילדים היו רוחצים את העלים. הכול היה אסתטי, שובה עין ולב..."

משה סמילנסקי כתב עליה: "האישה הנפלאה הזאת ידעה להאציל מנשמתה על מוסדותיה, וללא כל מליצה יש להגיד, כי היא הכניסה אור למחשכים של חיי התימנים."

שנת 1940 הייתה שנה גורלית בחייה. תאונת עבודה קטעה את מפעל חייה. על התאונה יש שתי גרסאות: לפי גרסה אחת, מאיה הובילה מריצה מלאה עלים יבשים, על מנת לרוקן אותה לבור שאליו השליכו עלים יבשים ליצירת זבל אורגני (קומפוסט). בהגיעה לבור מעדה, נפלה ושברה רגלה. לפי גרסה אחרת, היא נפלה לבור בעת שהובילה מריצה ובה חול ואבנים לבניית מקלט (הימים היו ימי מלחמת העולם השנייה). מאיה לא החלימה והייתה לנכה.

כשנתיים, נוהלו המוסדות בידי אחותה. לאחר מכן עבר הניהול לידיהם של יוכבד ויעקב צוק, זוג מחנכים שעבדו בבית היתומים של יאנוש קורצ'אק בפולין. שניהם הלכו בדרכה של מאיה והשקיעו במוסד את כל לבם ומרצם. במשך השנים סבל המוסד מקשיים תקציביים ובשנת 1947 עבר לידי ויצ"ו והפך להיות בית-ספר עממי, יסודי, וגם בנים למדו בו. בשנת 1963 נסגרו הכיתות היסודיות והמוסד היה לבית-ספר תיכון מקצועי.

עתה נתחיל את החלק השלישי של סיורנו - סיור בכפר מרמורק.

- **נצא מבית-הספר למלאכה לרחוב הרב דוד ישראל.**

כפר מרמורק

התחלה כינרת

ב-1910 עלו מהכפר שעובה, במחוז שרעב, כמה משפחות ובראשן הרב דוד ישראל צאירי, המכונה אלשריעה = השופט, הדיין. שנתיים ישבו בחדרה וב-1912 עברו לכינרת. הרב ועוד שתי משפחות התגוררו ב"בית המוטור" על שפת הירדן ושאר המשפחות - בחושות-טיט, שבנו בעצמם, בקרבת מקום. הם עבדו בביתניה, בדגניה ובכינרת (המושבה והחווה) בסיקול אבנים, בעקירת עצי שיזף ובנטיעת אקליפטוסים לייבוש ביצות. קדחת ומחלות אחרות היו מנת-חלקם, התמותה בקרבם הייתה רבה, ומ-14 המשפחות שהגיעו לכינרת נותרו עשר בלבד, ואף הן איבדו רבים מיקיריהן.

בקשותיהם החוזרות ונשנות של התימנים, שיביאו עוד משפחות למקום ויבנו להם בתים, לא נענו. קבוצת כינרת, שישבה בחצר של חוות כינרת, ביקשה לצאת למרחב ולהתמקם על הגבעה, ופירושו של דבר היה - העברת התימנים משם.

יוסף מרגלית, בן הרב מספר ברשימותיו:

> למעשה לא רצינו לעבור. הרבה זמן הם רצו שנעבור ואנחנו לא רצינו. הדבר היחידי שגרם לנו לעבור היה חוסר המניין בבית-הכנסת. אבא אמר: בתימן לא הייתה לי גלות. הגלות היא בארץ-ישראל. אם בשבת אני לא יכול להתפלל זה גלות. אני לא יכול יותר להישאר פה.

הוצעו להם שלושה מקומות להתיישבות: עמק חפר, סביבת נס-ציונה וסביבת רחובות. משלחת מטעמם יצאה לבדוק את המקומות. שני הראשונים לא מצאו חן בעיניהם. "באנו לרחובות, ראינו שיש פה מרחב, וחתמנו שמסכימים לעבור לרחובות."

נחלה ראשונה

בשנת 1926 רכשה הקהק"ל 700 דונם אדמה מן הכפר הערבי זרנוגה. השטח נרכש בעזרת תרומה של ד"ר אלכסנדר מרמורק, רופא ועסקן ציוני, מעוזריו של הרצל, ולכן נקרא הכפר על שמו. האדמות נועדו ל-35 משפחות משעריים, שהיו נתונות במצוקת דיור. אך הן לא היו הראשונות להתיישב במקום, קדמו להן 10 משפחות שנאלצו לעזוב את כינרת, והמוסדות שילבו את פתרון בעייתם של אנשי שעריים עם זה של "פליטי כינרת".

כך קם המושב התימני הראשון

יוסף מרגלית ממשיך לספר:

> "אחר כך עלתה השאלה: מי יממן את הבנייה? קק"ל אמרה: אין כסף, הסוכנות אמרה: אין כסף ... בא הרצפלד (יו"ר המרכז החקלאי), והוא היה ידיד של תימני כינרת. תמיד בשבת היה יושב אצל תימני כינרת, שר שירים ומבסוט. הוא היה חבר קבוצת כינרת. הוא השיג הלוואה בשביל לבנות עשרה בתים ראשונים (1120 לירות שטרלינג), וכשגמרו לבנות עברנו הנה."

בז' בכסלו תר"ץ (9.12.1929) הונח היסוד לבניין עשרת הבתים הראשונים בכפר מרמורק - מושב העובדים הראשון של יהודי תימן בארץ.

משנסתיימה הבנייה יצאו התימנים בשיירה מכינרת, כשלבם מר, ושבורים ורצוצים הגיעו למרמורק. כעבור שנתיים, משנבנו בתים נוספים, הצטרפו אליהם המשפחות משעריים.

כל מתיישב קיבל חלקה בת 10 דונם - 2.5 דונם ליד הבית ו-7.5 דונם במרחק מה, לנטיעת פרדס.

הסוכנות היהודית הבטיחה להם תקציב להכשרת הקרקע ופתרון בעיית המים, אך לא קיימה את הבטחתה. במשך שנתיים הובילו מים בפחים מקבוצת שילר ומפרדסים סמוכים. רק ב-1932 נחפרה בעזרת קרן היסוד באר, הוקם מכון מים ונבנתה ברכה. את הצינורות רכשו בכספם. עתה משהיו מים, החלו להכשיר את אדמתם ולטעת פרדסים קטנים. כדי להתקיים עבדו כשכירים בפרדסי המושבה ורק לאחר יום עמל מפרך, התפנו לעבד את אדמתם ולבנות את משקם.

בשנת תרצ"ד (1934) הגיעה לכפר מרמורק קבוצה שלישית של מתיישבים, כ-70 משפחות של עולים ממחוז שרעב שביקשו להתיישב במחיצת ה"שריעה" המפורסם. הוותיקים מכרו לחדשים מגרשים בני דונם, או חצי דונם, לשיכון בלבד.

הכפר הופך לשכונה

שנים חלפו, הפרדסים החלו להניב פרי ואנשי הכפר החלו יוצאים למרחב. ואז באו ימי המאורעות ואחריהם מלחמת העולם השנייה. לא היה אפשר לשווק את הפרי. הפרי נרקב והעצים הוזנחו. מרבית החלקות הוחזרו לקרן-הקיימת והוקמו עליהן שיכוני פועלים: שיכון הוותיקים ושיכון סלע. עולים נוספים הגיעו משרעב ב-1939 ואף הם התיישבו בכפר. גלי העלייה הביאו אמנם לגידולו של הכפר ולהתרחבותו, אך גרמו לאובדן צביונו החקלאי וב-1949 הפך ממושב עובדים עצמאי לשכונה עירונית.

עתה נצא לסייר בכפר.

- **נפנה ימינה ונלך לאורכו של רחוב הרב דוד ישראל עד רחוב אברהם שמחי, נפנה שמאלה לרחוב שמחי, שוב שמאלה לרחוב כינרת ונלך עד קצהו.**

נחלת יוצאי כינרת

שבעה מעשרת הבתים הראשונים של יוצאי כינרת נמצאים ברחוב הרב דוד ישראל, בקטע שמכיכר שבזי עד רחוב שמחי. שלושה בתים נוספים נמצאים בקדקוד המשולש שיוצרים הרחובות יגאל יחיא וזרח שעובי. ברחוב כינרת מתגוררים בניהם של יוצאי כינרת. בתיהם הראשונים של יוצאי שעריים נמצאים לאורך רחוב שעובי ומסביב לכיכר החשמונאים.

געגועיהם של יוצאי כינרת לכינרת היפה לא פסקו, והכאב על שנאלצו לעזבה לא חדל. שלוש ילדות, שנולדו לאחר הגיעם למרמורק, נקראו בשם "כינרת", והרחוב שבו בנו בתיהם בני המייסדים נקרא "רחוב כינרת". אך הביטוי המוחשי ביותר לגעגועיהם הם עצי התמר. מדי שנה בשנה נהגו הכינרתים לפקוד את קברות בני משפחתם בבית העלמין של כינרת. ובשובם הביאו עמם ייחורי תמרים מ"גן רחל", ונטעו בנחלתם בכפר מרמורק. כך העבירו למרמורק

פיסת כינרת. ואם רצונך לדעת היכן מתגוררים הכינרתים, שא עיניך וראה את עצי התמר המיתמרים מעל חצרותיהם.

בית מספר 26 היה ביתו של **הרב דוד ישראל צאירי**, מנהיג העדה. השם צאירי פירושו: מרומם, נשגב, אך רוב בני המשפחה מכנים עצמם "מרגלית". שינוי השם נעשה לפי הצעת ח"נ ביאליק. באחד הימים ביקר ביאליק את התימנים בכינרת ושוחח עם הרב דוד ישראל. בתום שיחתם אמר המשורר, שלדעתו, על הרב לשנות את שמו ולהיקרא "מרגלית": "זה השם הראוי למי שפיו מפיק מרגליות."

בביתו הקטן של הרב הוקצה חדר לבית-כנסת עבור הכינרתים. לאחר פטירתו נהרס הבית ובמקומו עומד בית-הכנסת הנושא את שמו ומשמש מקום תפילה לכינרתים.

נמשיך סיורנו בכפר.

- **נפנה ימינה לרחוב יגאל יחיא ונלך עד רחוב אהרן גדסי.**

בפינת רחובת גדסי, במקום שהיום נמצא מקלט, הייתה הבאר הראשונה של הכפר.

- **נמשיך ללכת עד סוף רחוב יחיא ונעבור ממנו לרחוב שער הגיא.**

בקצה רחוב שער הגיא נמצא "מכון המים" (המנוע שהעלה את מי הבאר לברכה), או כפי שאומרים בני מרמורק - "בית המוטור" שלנו.

- **נפנה שמאלה לרחוב שלום צעידי ושוב שמאלה לרחוב יהודה המכבי ונגיע לכיכר החשמונאים.**

בחצר בית חריזי, שבפינת הרחוב משמאל, היה גן הילדים הראשון של הכפר.

- **נקיף את הכיכר מימין וניכנס לגינה הציבורית.**

בלב הגן הציבורי נראה שתי ברכות מים. אחת אפורה - זוהי הברכה הראשונה שנבנתה ב-1932. והאחרת, הגדולה ממנה, נבנתה ב-1938. הבאר הישנה לא סיפקה את כל צורכי המושב, שאוכלוסייתו גדלה, ולכן נחפרה באר חדשה ונבנתה ברכה חדשה. הימים היו ימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939), הברכה שימשה להגנת הכפר ובראשה פתחו חרכי ירי.

- **ניכנס לרחוב זרח שעובי ונלך לאורכו עד כיכר שבזי.**

מאחורינו מימין, ברחוב שלום עותמי, נמצאים מבני הפנימייה של בית ספר ויצ"ו.

בקצה כיכר שבזי, מימין, נמצא בית-כנסת גדול ומפואר - בית הכנסת על שם שלום שבזי, משוררה הגדול של יהדות תימן. האדמה נתרמה על ידי יששכר מודחי, תושב הכפר, ובית-הכנסת נבנה על ידי עולי שרעב שהגיעו למרמורק ב-1934.

תם סיורנו בכפר מרמורק. נחזור לנקודת המוצא של הטיול דרך קטע אחר של שעריים המערבית.

- **מכיכר שבזי נפנה ימינה לרחוב הרב דוד ישראל, שמאלה לרחוב רמב"ם, ימינה ושוב שמאלה עד רחוב סעדיה גאון.**

בדרך נוכל להשקיף על בתי שיכון בהם מתגוררים עולים מרוסיה ועל אזורי הבנייה החדשים של רחובות.

- **נלך לאורך רחוב סעדיה גאון עד ברכת המים הגבוהה וניכנס לחצר הגדורה סביבה.**

הברכה נבנתה בשנת 1931 כדי להבטיח אספקת מים לבתי שעריים המערבית. מכאן נוכל לערוך תצפית על בתי השכונה המשתרעים למרגלותינו.

- **נצא משטח הברכה ונעבור בשביל, שמעבר לגדר, לרחוב רמב"ם.**

ברחוב רמב"ם בנו בתיהם עולי שרף. השם שרף פירושו כבוד, ושרפים - אנשי כבוד. שרף הוא מחוז בתימן, שהצטיין בגידול קפה. היחסים בין יהודי שרף לשכניהם המוסלמים היו טובים, עד שנגזרה "גזרת היתומים" (העברת ילדים יתומים לדת האיסלם). כמה משפחות מיהודי שרף נמלטו על נפשן, שהו כמה שנים בעדן ובשנת תרפ"ט (1930-1929) עלו ארצה. 8 משפחות הגיעו לשעריים, קיבלו צריפים מהקהק"ל והצטרפו לאחיהם התימנים העובדים בפרדסי המושבה ובכרמיה.

- **נלך לאורך רחוב רמב"ם עד שנגיע לרחוב הרצל. כאן נפנה שמאלה ונחזור לנקודת המוצא.**

במקום שנמצא הבית המשותף הגדול, בפינת הרחובות הרצל-הרשנזון, היה בעבר ביתו היפה של הפרדסן סמואל לוין, יד ימינה של מאיה רוזנברג.

אם תרימו עיניכם, תוכלו לראות לכל אורך הבית המשותף, פסיפס, ממראות המושבה, דמויות של תימנים בלבוש מסורתי ועיטורים בעלי מוטיבים תימניים, מעשה ידיה של רוני לונגמן.

הגבול
הדרומי-מערבי

אתרים לאורך המסלול:

1 - הבית הציבורי
2 - בארות קו השיטות
3 - סמדות הצנה
4 - האצבסטונים
5 - בנין הקונסוג
6 - מסגד
7 - צומת המארבים
8 - בית התרבות של קרית משה

הגבול הדרומי-מערבי

נטייל לאורך קטעים מהגבול הדרומי-מערבי של רחובות. נעבור בכפר גבתון - מושב ששימש חיץ בין המושבה ובין הכפר הערבי זרנוגה. נאתר שרידיו של הכפר הערבי המפורסם. נכיר שכונות פועלים ועולים שנבנו לאחר קום המדינה. נחצה את אזור התעשייה והמלאכה השוקק פעילות ועשייה ונסיים במתנ"ס החדש והמפואר של קריית משה.

- **נתחיל טיולנו בצומת כיכר יצחק שדה. מהצומת ניכנס לרחוב גרשון דובנבוים ונלך עד רחוב חזית הדרום. מימיננו נמצאים בתי שכונת "גן יוסף".**

שכונת "גן יוסף"

עד מלחמת העצמאות היו בתיה הקיצוניים של המושבה ב"גבעת האהבה". בשטח המישורי, שלמרגלות הגבעה, דרומה ומערבה, היו פרדסים של תושבי כפר מרמורק. לאחר המשבר בענף הפרדסנות, בימי מלחמת העולם השנייה, ניטשו הפרדסים. האדמה הוחזרה לקרן הקיימת לישראל ולאחר קום המדינה נבנו עליה שכונות הפועלים: שיכון הוותיקים ושיכון סלע.

שמו הרשמי של שיכון הוותיקים הוא גן יוסף. השכונה נבנתה בשנת 1951 ונקראת על שם **יוסף אהרונוביץ,** איש העלייה השנייה, שהיה פועל ברחובות. אהרונוביץ היה ממייסדי "הפועל הצעיר" וממקימי בנק הפועלים.

רוב הרחובות בשכונה זו, ובשכונות הסמוכות, נושאים את שמם של בני רחובות שנפלו במלחמת העצמאות.

- **נלך לאורך רחוב חזית הדרום עד מגדל המים של כפר גבתון.**

הדרך לזרנוגה

רחוב חזית הדרום עובר בקטע מהדרך הישנה, שהובילה מהבאר הקדומה של חרבת דוראן לעבר הכפר זרנוגה (ראה: מסלול **גבעת האהבה**). קטע הדרך הנושא את השם "חזית הדרום" (מונח מימי מלחמת העצמאות) הוא קו הגבול המפריד בין כפר מרמורק לכפר גבתון.

- **נפנה ימינה (מערבה) וניכנס לכפר גבתון. בהגיענו לדרך ניצבת נפנה ימינה ונעצור ליד הבית הציבורי.**

כפר גבתון

השם גבתון ניתן על ידי הקרן הקיימת בהנחה כי עיר מקראית בשם זה הייתה בקוביבה (כפר גבירול). כיום ידוע כי אין הדבר כך, אולם שם אין משנים. גבתון הוא כפר קטן, שהוקם כמושב עובדים, במסגרת "התיישבות האלף" בשנת 1933. באותה עת הייתה בארץ מצוקת דיור, בעיקר של פועלים אנשי העלייה הרביעית והחמישית, אשר עבדו בפרדסי האיכרים במושבות. 45 משפחות קיבלו 270 דונם כדי להתיישב ולהתפרנס מן החקלאות (כיום יושבות באותו שטח 70 משפחות).

נוסף למצוקתם של פועלים אלה, הייתה מצוקה של היישוב כולו: במאורעות תרפ"ט נהרסו ונעזבו יישובים רבים. על כן הוחלט להקים יישובים חדשים גם על פי שיקולים אסטרטגיים. בקרבת המושבות הוקמו מושבים, ואלה חצצו בינן לבין יישובים ערביים. כך הוקם בשנת 1932, כפר בילו, בין עקיר לרחובות, והמושב גבתון הוקם בשנת 1933 בגבול זרנוקא. ואולם, למוסדות לא היו אמצעים ליישב 1000 משפחות, התכנון הצטמצם לכ-400 משפחות, ורק פחות ממחציתן זכו לעלות ולהתיישב. בכפר בילו קיבלה כל משפחה 15 דונם ובהם פרדס נטוע. חברי גבתון קיבלו רק 4.5 דונם קרקע חשופה. קראו לכך "התיישבות מדורגת". שטח הקרקע הקטן לא היה בו כדי לפרנס משפחה, וכל הגבתונים נאלצו להתפרנס כשכירי יום ברחובות, ובתום יום העבודה במושבה עיבדו את חלקתם הקטנה. עם זאת עד לפני כמה שנים היה גבתון, מושב בעל משקים מגוונים; פרדס קטן, מטעים, רפת ולול.

חברי גבתון, בעזרת מתנדבים מההגנה ברחובות, היו שומרים על כפרם. בליל גשם אחד באדר תרצ"ח, בחסות סופה, חדרה כנופיה ערבית לבית משפחת דומניץ ורצחה את כל הנמצאים בבית - אם ושלושה ילדים. האב ובת נוספת היו באותו לילה בבית חולים בתל אביב.

המושב גבתון שימש כמקום אימונים לחברי ההגנה מרחובות. הייתה בו תחנת נוטרים עם נשק "ליגלי" (ברשיון הבריטים). בנשק זה יכלו להתאמן חברי הגנה שאינם נוטרים (אם כי

היה עליהם לעשות זאת בסתר). הבית הציבורי היה מקום אימונים - "מקל 5", כלומר, מקום לימוד מספר 5. ריחוקו היחסי של המושב גבתון מרחובות אפשר לקיים בו אימוני נשק במחתרת. רבים מחברי ההגנה למדו כאן לראשונה את השימוש בתת-המקלע הידוע "סטן". מרבית האימונים היו בשבתות. צופה היה עומד על גג הבית הציבורי, וכשראה מכונית חשודה (הבריטים תמיד באו ברכב) היה מזעיק את המתאמנים. הנשק היה מוכנס ל"סליק" והמתאמנים הפכו לספורטאים או ל"חניכי תנועות נוער" ה"משחקים" במגרש הציבורי.

מלחמת השחרור מצאה את בני הכפר הגדולים - מכיתה י"א ומעלה - בפלמ"ח, בחי"ש, בנוטרות וביישובי ספר.

בתום המלחמה נוצרו אפשרויות להרחבת הכפר, אלא שחברי הכפר היו כבר די מבוגרים. מרבית הבנים הבוגרים התיישבו בקיבוצים ברחבי הארץ, וגבתון נשאר מושב קטן.

על אדמות זרנוקא הוקם יישוב (מעברה ושכונות), וגם ממערב סגרו שיכוני רחובות את המושב. למתבונן כיום בסביבה הבנויה והמאוכלסת בצפיפות, קשה לשער באילו קשיים וסכנות עמדו ותיקי הכפר עד קום המדינה.

הכפר מתנהל כמו כל מושב באמצעות מוסדות מרכזיים. אספת הכפר קובעת את המדיניות, וועד של חברים נבחרים-מתנדבים מבצע את החלטות האספה. הכפר אינו חלק מרחובות. הוא קשור מוניציפלית למועצה האזורית ברנר.

הבית הציבורי

הבית הציבורי הוא מבנה ביטחון שהוקם על ידי אנשי ההגנה וחברי גבתון בשנים הראשונות לעלייתם על הקרקע. הבניין בנוי מבטון משוריין בלתי חדיר לכדורי הרובים של שנות השלושים. במעקה הגג אפשר לראות חרכי ירי. החדר שבקומה השנייה שימש כעמדת ירי, מקום תצפית, בסיס לזרקור ותחנת איתות.

הבית שירת את חברי גבתון כבית תרבות, מקום התכנסות לאספות ולמסיבות, וגם כמחסן נשק (לשוטרים המוספים שהורשו לאחוז נשק בפיקוח בריטי), ל"יצרנייה" (מקום ריכוז לתוצרת החקלאית של המשקים בכפר) וצרכנייה ("סופר-מרקט" קטן). בימי המאורעות, בעתות מתח, רוכזו בבית זה נשות הכפר וילדיו ובו לנו עד תום המתיחות.

בתי הכפר

מדרום לבית הציבורי נמצא בית קטן. הוא מייצג את בתי הכפר הראשונים. בבית היו שני חדרים, מטבח ומרפסת פתוחה; ברז מים יחיד ושירותים היו בחצר, מחוץ לבית. כל הבתים היו זהים, כולם היו בנויים מבטון משוריין. לרובם הייתה מרפסת הפונה לכיוון רחובות. לזרנוקא הופנו קירות מעוטי פתחים. במרכז הכפר היו כמה מרפסות הפונות מערבה. לכל שתי חצרות היה מבנה משותף, חצוי לשניים, ששימש כרפתות וכמקלחות.

הבית הקטן שליד הבית הציבורי היה גן הילדים של הכפר. שטח הקרקע שנועד לו הוא

המגרש הציבורי שבו מצויים כיום מקלטים וגינה. מבנה הרפת שלו שימש כמחלבה, ופרק זמן מסוים אף כמחסן נשק. מדרום לבית - קבוצת עצי חרוב גדולים. בגבתון נהגו לטעת עץ לזכרו של כל חלל. ארבעה עצי חרוב ניטעו לזכרה של המשפחה (האם ושלושת בניה) שנרצחה בשנת תרצ"ח. חרוב נוסף ניטע במלחמת העולם לזכרו של חבר שנפל בקרבות עם הגרמנים. שני עצים נוספים נוספו במלחמת השחרור. כדי לבנות את המקלט היו חייבים לעקור חלק מעצי הזיכרון.

(נכתב על ידי **אוריה בן-ישראל,** בן כפר גבתון)

- **נתקדם צפונה לאורך הרחוב. כשנגיע לקצהו נפנה ימינה ואחר כך שמאלה ונגיע לרחוב חנה אברך. נלך לאורך הרחוב עד חצר בית ספר קציר (חטיבת הביניים) ושם נעצור.**

רחוב חנה אברך הוא הגבול המפריד בין כפר גבתון לשכונת "גן יוסף".

בארות "קו השילוח"

בחצר בית הספר, סמוך לגדר, נראה בית-באר. מי בארות שנקדחו ברחובות הועברו לירושלים הנצורה (ראה: מסלול **מהרמה לראס דוראן**). תחילה נשאבו המים מבארות בחבצלת וברמה ואחר כך מבארות אחרות שנקדחו במערב רחובות. אחת מהן נמצאת כאן ואל האחרת נגיע עוד מעט.

- **נלך עד רח' בן-ציון פוגל, נפנה שמאלה (דרומה) ונלך לאורכו עד רחוב דובנוב.**

רחוב פוגל הוא הגבול המפריד בין כפר גבתון לשיכון "סלע" - שכונת פועלים המשתרעת מכפר גבתון מערבה.

בפינת הרחובות חנה אברך ובן-ציון פוגל נראה "עמדת הגנה".

עמדות ההגנה

במאורעות 1936-1939, כשהחמיר המצב הביטחוני, הוקף כפר גבתון בגדר תיל ובחמש עמדות בטון - עמדות הגנה. שלוש עמדות כאלה נראה בדרכנו לאורך הרחוב. העמדה הראשונה נמצאת בפינה הצפונית-מערבית של הכפר. עמדה שנייה נמצאת מול בית מס' 21, והשלישית - בפינה הדרומית-מערבית. השלישית הייתה הסמוכה ביותר לזרנוגה ונחשבה למסוכנת מכולן.

במקום שבו נמצאת היום משתלת רועי היה בית **משפחת דומניץ**. כאן נרצחו האם ושלושת בניה.

בפינת רחוב בורוכוב נראה **בית באר.** זוהי הבאר השנייה של "קו השילוח" שנקדחה במערב רחובות.

- **נפנה ימינה (מערבה) לרחוב דובנוב ונלך עד דרך ששת הימים.**

מצפון לנו נמצאים בתי שכונת "סלע" ומדרום "מרכז וייסגל".

מרכז וייסגל

מרכז נוער וספורט על שם שירלי ומאיר וייסגל, נוסד ב-1971. המרכז נותן שירותי רווחה, תרבות וספורט לכלל האוכלוסייה, אך הדגש מושם על פעולות לנוער ולשכבות מעוטות יכולת. במרכז יש 4 ברכות שחייה, 5 מגרשי טניס, מגרש כדורגל, 2 אולמות ספורט, אולם למופעים ולתערוכות וגג לאירועי תרבות ובידור.

מדרום לרחוב דובנוב וממערב לכניסה למרכז וייסגל נראה קבוצת אזבסטונים (צריפי אזבסט).

האזבסטונים

במקום זה שכנו גרעיני הקיבוצים צאלים וזיקים לפני עלותם על הקרקע. מכאן יצאו כוחות ההגנה לפעולות באזור. כאן עמדו המרגמות שהפגיזו את צבא ההצלה העיראקי, שהתמקם בתחנת הרכבת של יבנה, ואת זרנוגה בליל כיבושה ב-28.5.1948. לאחר מלחמת העצמאות הייתה כאן מעברה.

- **נפנה שמאלה (דרומה) ל"דרך ששת הימים" ונלך לאורכה עד סופו של הכביש.**

דרך ששת הימים

דרך זו (נזכרת במסלול **עמק הטל**) הייתה נתיב התנועה העיקרי בציר צפון-דרום. משהוקמה רחובות הוסט הנתיב והתנועה עברה דרך המושבה עצמה. מימיננו נמצאים בתי קריית משה ומשמאלנו פרדסים. פה ושם נבחין בבתים ישנים, שרידי הכפר הערבי.

בהמשך הדרך נראה בניין גדול, אפור ומכוער. זה היה בניין הקולנוע של מעברת זרנוגה הגדולה. ליד הקולנוע, במקום שנמצאים הבתים המשותפים, הייתה כיכר הגורן של הכפר.

- **נעזוב את הכביש ונמשיך ללכת באותו כיוון. נגיע לכיכר קטנה ובה חנויות. כאן היה מרכז הכפר ומכאן נמשכה הדרך הראשית הלאה דרומה. נלך עוד כמה מטרים ונגיע למבנה שגגו בצורת כיפה - מסגד הכפר. נעצור לידו ונספר על הכפר.**

זרנוקה

עד עתה קראנו לכפר בשם "זרנוגה", כפי שכינוהו אנשי רחובות. לאמיתו של דבר יש לכתוב ולקרוא "זרנוקה" (או "זרנוקא"). האותיות ק' וג' קרובות בהגייתן בשפה הערבית.

האם היה כאן יישוב יהודי?

חוקרים רבים סבורים שזרנוקה הייתה יישוב יהודי, וממנו יצא החכם ר' חייא בר זרנוקי (תלמוד בבלי, חולין ק, א).

מן הימים שיבנה הייתה מרכז האומה נשארו עדויות על "ערים" (כפרים) בסביבות יבנה שיושביהן התכנסו ליבנה בראש השנה, לשמוע את קול השופר בבית הדין הגדול. גם לאחר דיכוי מרד בר-כוכבא נשארו יהודים בכפרי הסביבה עד המאות ה-5 וה-6 לפחות, ועל כך מעידות כתובות יהודיות (על עמוד בית-כנסת ועל מצבות קבר) שנמצאו בחרבת חברא הקרובה לזרנוגה. בסקר ארכיאולוגי, שנערך במקום, נמצאו בתחומי הכפר חרסים רומיים-ביזנטיים העשויים לאמת את הזיהוי הנ"ל.

ואולי מקומה של זרנוקה הקדומה בחרבת דהיישה? אתר זה, הקרוי גם חרבת אל-עג'ורי נמצא בקרבת מקום, סמוך למסילת הברזל. בדהיישה? נמצאו קטע ממצבה מצרית ועליה שרידי כתובת בכתב החרטומים, קברים מתקופת הברונזה התיכונה ושפע חרסים ואבני בניין מהתקופה ההלניסטית והרומית-ביזנטית.

פירוש השם

"זרנוקא" בשפה הארמית פירושו נחל קטן, או אמת מים וגם נאד עור לשאיבת מים. ייתכן שהכפר נקרא על שם הואדי שעובר דרכו, או משום שבעבר הייתה כאן תעשייה של נאדות עור.

ביקור הנאקה

אגדה ערבית מעניקה פירוש אחר לשם הכפר. נביא אותה לפי גרסתו של מנדל וולמן, שביקר בארץ בשנת 1927.

ויהי בימי מלחמות המוסלמים עם הכופרים נהרג חוסיין בן עלי. המלחמה הייתה בקרבת הכפר והנאקה (נקבת הגמל) שעליה נשאר רוכב חוסיין רצה מבוהלת לכל הרוחות.

תושבי הכפר הזדעזעו למראה, וירוצו וישיגו את הנאקה כשהפכה פניה לבקר את הכפר ויורידו ממנה את חוסיין ויביאו את עצמותיו מצרימה. ויקראו לכפר "זרנוקא", כלומר: זרר-נוקה (= ביקור הנאקה).

יותר נראה שהכפר נקרא כך מפני הנחל שבקרבתו, כי מהגבעות של מזרח הכפר יורד ואדי חזק, חריץ גדול ורחב, ובסורית (ארמית) נקרא נחל מים: "זרנוקא". עכשו סותמים את הואדי מפני שחברת יהודים מאנגליה ניגשת לנטוע שם פרדס (הכוונה לפרדסי "חברת הנוטעים"). ואפשר עוד, שבימים קדמונים עשו שם נאדות מעורות בעלי חיים לשאיבת מים. נאד כזה נקרא גם הוא בסורית: "זרנוקא" ונזכר בתלמוד (בבא בתרא נ"ח)... סוף דבר, אם יעבור הכפר לידי יהודים, יוכל להיקרא בשמו הקדמון "זרנוקא"...

(חקרי הארץ, מנדל וואלמאן)

המסגד

מסגד הכפר נבנה בתקופה הממלוכית, במאה ה-13 או ה-14. זהו מסגד ללא צריח (המגדל שמראשו קורא המואזין לתפילה), וסגנון בנייתו דומה לזה של מסגד אבו-הורירה ביבנה. ערביי זרנוקה ייחסו את המסגד לשייח מוחמד, קדוש מוסלמי שאין עליו כל מידע. ליד המסגד נמצא בית-הקברות של הכפר ובו גדלים שיחי אגבה. הערבים נהגו לקבור מתיהם סמוך למקומות קדושים. ליד הקברים שתלו צמחים מיוחדים כמו חצב, אירוס ואגבה.

תיאור הכפר

בשנת 1863 סייר בסביבה החוקר הצרפתי ויקטור גרן וכך כתב:

כפר שיש בו שלוש מאות תושב, היושב על גבעה קטנה שכמעט אינה מתנשאת מעל המישור. בתיו קטנים. בנויים מחומר, סביבו שדות טבק. יש כאן מקדש על שם שייח' מוחמד. אדם יושב ומסובב בידו וברגלו את גלגל הבאר המספקת מים לכפר.

(תיאור ארץ ישראל-יהודה, ויקטור גרן)

עוד פרטים על הכפר הערבי אפשר לקרוא בספרו של א"ז לוין-אפשטיין ממייסדי רחובות.

> **בכפר זרנוקה חי שיך אשר חצי הכפר היה קניינו. באחוזתו עבדו פועלים ערבים עם נשיהם וטפם, כעבדים נרצעים, ושכרם שק תבואה שהיה צריך להספיק מזונות לשנה תמימה. הפלחים היו גרים במאורות עשויות חומר ללא חלונות. חור גדול באמצע הקיר שימש פתח. כל מאורה הייתה בת חדר אחד וחסרת רצפה. לא היו כאן לא כיסאות, לא שולחן, לא קערות, לא כפות ולא מזלגות. על הארץ המרופשת ישנו כולם יחד, ומקערת עץ גדולה אחת אכלו כל הגברים וכשאכלו והותירו, היו הנשים אוכלות את השיירים... את הזבל שנצטבר בבית וברחוב טאטאו למקום מיוחד מחוץ לכפר. כך נמשך הדבר עשרות שנים ובקרבת כל כפר עלה וצמח גל זבל ולעתים עלו גלים אחדים והפיצו צחנה על פני הסביבה. אנשי המושבה קנו את הזבל והובילוהו בעגלותיהם לזיבול השדות.**
>
> ***(זיכרונותי, א"ז לוין-אפשטיין)***

נחל זרנוקה

ליד המסגד נראה את אפיק הואדי. תחילתו בגבעות חבצלת וגבעת ברנר. משם נמשך התוואי מערבה, דרך השטחים החקלאיים של קבוצת שילר, לאורך "דרך יום הכיפורים" ועד צומת דרך יבנה-זרנוקה-כפר גבירול. כאן מתאחד ואדי זרנוקה עם ואדי דוראן, המגיע מרחובות, וזורם הלאה, מערבה, עד שהוא מתחבר עם נחל שורק. היום אין שני הואדיות זורמים באפיקם הטבעי, אלא בתעלות ניקוז ובצינורות בטון תת-קרקעיים.

סמוך לואדי, משמאל למסגד ולבית-הקברות, יש בור גדול. כאן הכינו בני הכפר את לבני הטין שמהן בנו את בתיהם. את הטין (הבוץ) לקחו משפת הואדי, ערבבו אותו בתבן, ליבנו לבנים וייבשו אותן בשמש.

מולנו, מעבר לואדי, נראה את מגדל המים של הכפר. בעבר שאבו מים מן הבאר באמצעות באר אנטיליה והנשים נשאו את כדי המים על ראשיהן. בתקופת המנדט נבנה מגדל מים. משאבה העלתה אליו את המים וממנו הגיעו בצינורות אל הבתים.

- **נמשיך ללכת לאורך הדרך וליד האקליפטוסים נעלה ימינה לגבעה - גרעין הכפר. בשטח הגבעה הנמוכה נראה כמה בתים ישנים ששרדו. כאן, בעיקר, נמצאו שרידים ארכיאולוגיים.**

הכפר והמושבה

מראשית בואם למושבה ביקשו אנשי רחובות לשמור על יחסי שכנות טובים עם בני הכפרים הערביים בסביבה. אחת הדרכים הייתה, העסקת פועלים ערביים והקפדה על יחס נאות כלפיהם. הדבר לא נשא חן בעיני תקיפי הכפר. היהודים גזלו מהם את פועליהם - עבדיהם, ולכן חיפשו דרכים לנקום במושבה. ועד המושבה מצידו, הטיל חרם, לא פעם, על פועלים מזרנוגה בגלל מעשיהם של תקיפי הכפר.

הגורם העיקרי להתנגשויות בין המושבה ובין ערביי הסביבה היה תנאי הארץ ומנהגיה; המתיישבים החדשים לא יכלו לעמוד בהם. מנהג היה בארץ: עשב הצומח על אדמה לא זרועה, רשות הרבים הוא - רשות עדרי הרבים. המושבה לא יכלה לקבל מנהג זה משום שהעדר שבא לרעות בשדה בור חדר גם לכרמים וכרסם את עלי הגפנים.

בסוף קיץ תרנ"א 1891 נמצא עדרם של נכבדי זרנוגה רועה בין הכרמים. העדר נכלא במושבה ומבעליו נדרש תשלום קנס. בני המושבה שלא היו מנוסים, הלכו לכרמיהם כרגיל, במושבה נותרו רק הנשים. השיך הראשי של הכפר בא למושבה להתאונן לפני הוועד. ראה השיך כי אין גברים במושבה והזעיק את בחוריו. אלה באו, שחררו את העדר וניפצו אגב-כך שמשות וחלונות. פעמון המושבה השמיע צלצול אזעקה ומכל עבר החלו רצים איכרים ופועלים. אך התוקפים כבר נעלמו. בני המושבה הזועמים סירבו להשלים עם הכפר ונסתבכו במשפט שאכל אלפי פרנקים והעלה חרס. והחרם שהטילה המושבה על פועלי זרנוקה היה רק לטובתם של מעבידיהם הערבים.

בשנת 1913 אירעה התנגשות בין שומרי כרמים ברחובות ובין אנשי זרנוקה. בהתנגשות נהרג אחד מתושבי הכפר ונוקמי דמו רצחו שומר יהודי שהגיע למקום בגפו לאחר הקרב. החלה פרשה שנמשכה כמעט שנה תמימה, ובה העלילו שני הצדדים עלילות אלה על אלה ומוכתר רחובות "בילה" כשנה בכלא עזה, והוא אפילו לא היה במקום המעשה. הנהנים היחידים מן הפרשה היו השופטים והפקידים התורכים שבתאוות-בצע הציקו קשות גם לכפר וגם למושבה וסחטו סכומי כסף עצומים. לבסוף עייפו שני הצדדים ובהסכמה הדדית פנו לשיך זקן בחברון, שהיה ידוע בארץ כעושה שלום וכשופט נאמן. הלה בא למקום, חקר את העדים ונתברר כי נאשמי שני הצדדים חפים מפשע. הוא קבע שעל העדים לחזור בהם מעדותם ועל בעלי הדין להשלים ביניהם. ואז נערכה "סולחה" - המושבה זבחה זבח כבשים והכפר בא לאכול מן הזבח; ולמחרת נערך זבח בכפר ובני המושבה הלכו לשם והשלום הושב על כנו.

הקרבה למושבה הביאה, במשך השנים, לשיפור תנאי החיים בכפר ולגידול במספר תושביו. ערב מלחמת העצמאות היו בכפר כ-2000 נפש. במקום בתי הבוץ צצו בתים מאבן כורכר ובתי בטון. נקדחו עוד בארות ובהן הותקנו משאבות מנוע. במקום גידולי הבעל ניטעו פרדסים. שטחי קרקע גדולים נמכרו ליהודים. חלקם לקרן הקיימת לישראל להקמת יישובים (קבוצת שילר, כפר מרמורק וכפר גבתון), וחלקם לנטיעת פרדסים.

בדרך כלל שררו יחסי שכנות טובים בין הכפר למושבה. כך היה בשנים של רגיעה. אך בשנות המאורעות נכנעו בני הכפר, כמו כפרים רבים אחרים, ללחצם של אנשי הכנופיות. הכפר שימש אז משכן לפורעים וסיכן את ביטחונן של רחובות ובנותיה.

מלחמת העצמאות

לאחר ההכרזה על הקמת המדינה, היה השטח של קוביבה-זרנוקה-יבנה, שאוכלוסייתו מנתה כ-10,000 נפש, נתון לשליטת הערבים. בליל 27/5 כבשו יחידות מגדוד 52 (חטיבת "גבעתי") את קוביבה, ויחידות מגדוד 55 כבשו את זרנוקה. מחלקה אחת של הגדוד חסמה את דרך זרנוקה-קוביבה, 2 מחלקות נערכו כ-300 מ' מדרום לכפר ופתחו עליו באש. פגזי מרגמות, שהיו מוצבות בקיבוץ צאלים (שכן אז בצריפים במקום שנמצא היום שיכון "סלע"), תרמו את ה"ריכוך" הדרוש. תושבי הכפר ברחו דרומה. מבצע כיבוש שני הכפרים נקרא בשם "בר-יוחאי" כיוון שהימים היו ימי ל"ג בעומר.

מ"זר-נוגה" לקריית משה

עם תום המנדט הבריטי נפתחו שערי הארץ ועולים רבים, שהמתינו באירופה, זרמו אליה. כל מקום מגורים אפשרי נוצל לקליטתם, ובתי זרנוקא הנטושים בכלל זה. עולי אירופה הקימו כאן כפר חקלאי, ובשנות הצנע הם סיפקו חלב לרחובות. באותם הימים היה זה יישוב עצמאי וועדת השמות הממשלתית קבעה את שמו "זר-נוגה". השם הודפס במפות ובמסמכים אך לא הצליח לדחוק את קודמו, והכול הוסיפו לקרוא לו זרנוקא.

כשהגיע גל עלייה גדול שני לארץ, מארצות האיסלאם, ולא היו בארץ מבנים פנויים, שוכנו העולים לתקופת מעבר במעברה - באוהלים, בבדונים, בפחונים ולבסוף בצריפונים. מעברה כזו הוקמה בגבול רחובות, בשטח הגורן של זרנוקא; זוהי מעברת זרנוגה. מי שטייל אז בין אוהליה היה שומע בליל שפות: ערבית, צרפתית, אידיש ועוד.

המושבה רחובות אימצה את המעברה, סיפקה לה שירותי בריאות, חינוך ובידור (בזרנוגה הוקם אז בית הקולנוע, והוא שירת בעיקר את אנשי המעברה). ברחובות זוכרים עדיין את ליל השיטפון הגדול בחורף 1950. אוהלי המעברה הוצפו ותושביהם הועברו להתאוששות בבתים של ותיקי המושבה. עד מהרה נבנו סמוך למעברה שיכונים. המעברה הפכה לשכונה וזו בלעה גם את הכפר "זר-נוגה". האזור כולו היה ידוע כזרנוגה.

משום מה, היה דימוי שלילי, לשם זרנוגה, והיו שהתביישו לציין אותו כמקום מגוריהם. עיריית רחובות החליטה לנסות ולשנות דימוי בלתי מוצדק זה על ידי שינוי השם. בשנת 1970 הוסב שם השכונה ל"קריית משה" על שם משה חיים שפירא, שר הפנים והעלייה בימי העלייה הגדולה. אי-אפשר לדעת אם שינוי השם גרם לשינוי הדימוי או שהזמן עשה את שלו; העולים נקלטו, הדעות הקדומות התערערו והדימוי תוקן. עתה, קריית משה היא חלק בלתי נפרד מרחובות. בבנייניה מתגוררים בני רחובות ועולים חדשים בצד עולים ותיקים. המהלך ברחובותיה כיום ישמע, כמו אז, שפות רבות: צרפתית, רוסית, גרוזינית, פרסית וערבית. אולם השפה השלטת היא עברית. בשכונה זו מתרחש למעשה תהליך מיזוג הגלויות.

- **נרד מהגבעה לעבר הבתים המשותפים, בתי "דרך יום הכיפורים", נפנה שמאלה (מערבה) ונלך לאורך הדרך עד סמוך לצומת.**

"דרך יום הכיפורים"

זוהי הדרך שהובילה מזרנוגה לקוביבה. משמאלנו מבני מגורים ומימיננו מבני ציבור. ליד עצי האקלפטוס היה בית הספר של הכפר (היום בית ספר "נועם"). בהמשך הדרך - פרדסים, משוכות שיטה וצבר ועצי בוסתן למיניהם.

סמוך לקצה הדרך, מימין - מבני אזור התעשייה, וממול - הצומת.

"צומת המארבים"

כאן חוצה הכביש את מסילת הברזל ושולח סעיפים לעבר קריית-משה (זרנוקה) וכפר גבירול (קוביבה). סמוך לקצה הדרך ובצומת נראה מספר גשרונים. אלה נועדו לאפשר זרימת מי ואדי דוראן וואדי זרנוקה.

כיבוש גוש קוביבה-זרנוגה-יבנה נדחה עד לאחר הקמת המדינה (ראה: מסלול **כפר גבירול, ועמק הטל**). הסיבה לכך הייתה יחידה של "צבא ההצלה" הערבי שחנתה בתחנת הרכבת של יבנה. מפקדה של היחידה היה עיראקי ולרשותה עמדו כלי רכב משוריינים נושאי תותחים קלים.

בקרב גישוש על קוביבה (19.5.48), נתברר כי "צבא ההצלה" חש מיד לעזרה. הוחלט להציב לו מארב בצומת זה, ולחזור ולתקוף את קוביבה. כשצבא ההצלה יבוא לסייע לכפר, הוא יפול למארב. ב-23.5.48 ניסו להציב כאן מארב, והניסיון נכשל. האויב הבין, כנראה, כי זהו צומת חשוב והציב במקום משמר. המשמר גילה את הכוח שבא לארוב, פתח עליו באש. לא היה טעם בהצבת מארב שנתגלה בטרם הונח. ניסיון חוזר ב-28.5.48 נכשל אף הוא.

בליל הכיבוש של קוביבה וזרנוגה נורו פגזי מרגמות מקיבוץ צאלים אל תחנת הרכבת של יבנה וכך ריתקו את "צבא ההצלה" למקומו.

- **אחרי עץ השיטה נפנה ימינה, לעבר אזור התעשייה. אחרי המבנה הראשון ולפני הבית שקירותיו מצופים שיש נפנה ימינה ואחר כך שמאלה. נלך לאורך אזור התעשייה עד רחוב גבריאלוב (מול הכניסה הראשית לאזור התעשייה מכיוון דרך יבנה).**

אזור התעשייה והמלאכה

רצועה רחבה במערבה של שכונת קריית-משה הייתה לאזור התעשייה והמלאכה של רחובות. מצויים כאן בתי מלאכה למיניהם, מוסכים, חנויות גדולות לממכר מזון ושאר מצרכים. לאחרונה נפתחו כאן מסעדות רבות ומועדוני בילוי ובידור.

- **ברחוב גבריאלוב נלך ימינה עד שנגיע לבניין החדש של המתנ"ס.**

בית התרבות של קריית משה

בלבו של רחוב רחב ידיים, ששדרה יפה נטועה לאורכו, מתנוסס לתפארה בית התרבות החדש.

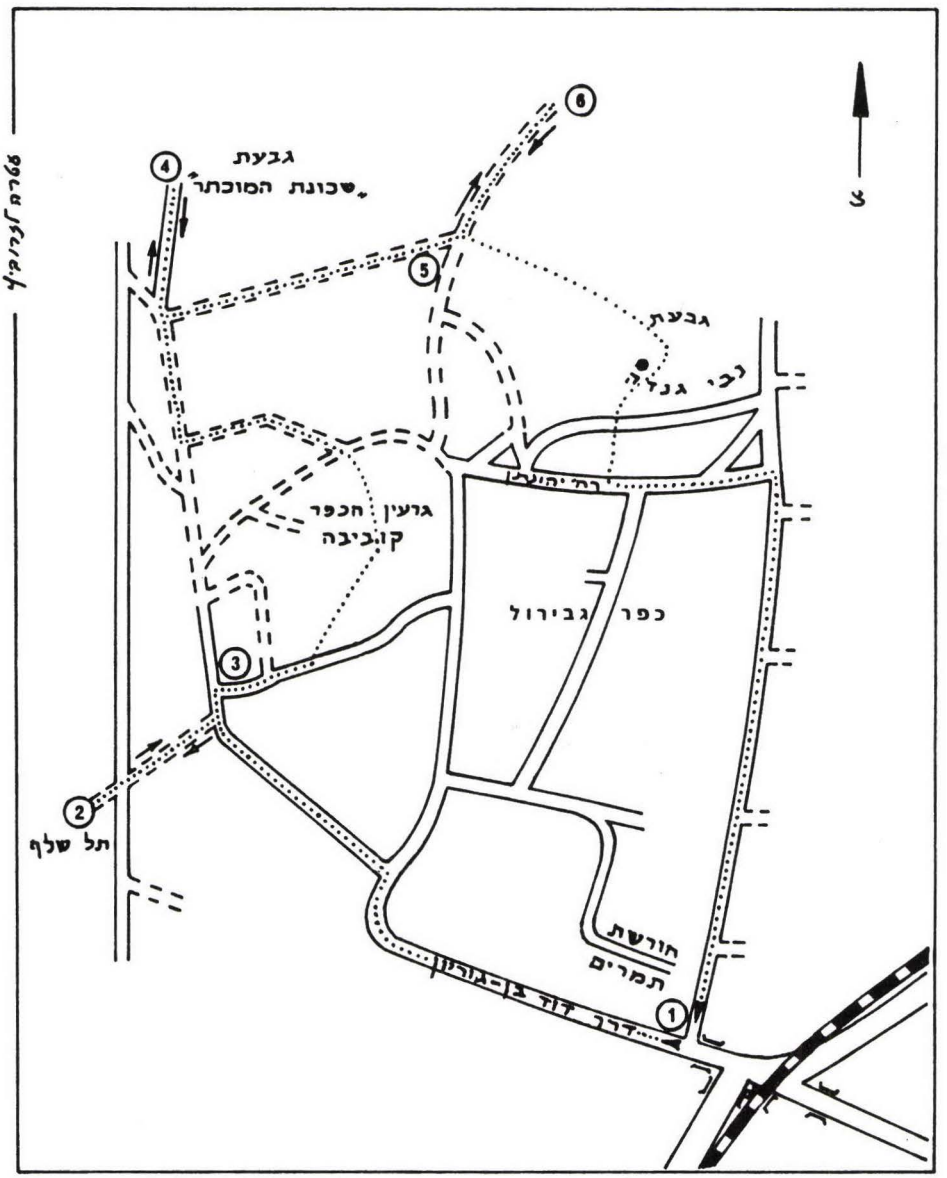
הבית נבנה בכספי תרומה של חטיבת הנשים של המגבית היהודית בניו-יורק. שתי יחידות פועלות כאן: אולם מופעים מפואר וספרייה.

ברחבה שלפני הבית מוצב פסל של ישראל הדני "מחווה לשמש ומים", מתנת ידידות של העיר היידלברג לרחובות.

למי שזוכר את אוהלי המעברה, צריפוניה ופחוניה, ורואה את הבניין העלוב של בית-הקולנוע מאותם ימים, קשה שלא להתפעל ולהתרגש ממראה השכונה היפה ומבית-התרבות ההדור.

- **כאן יסתיים טיולנו.**

כפר גבירול

אתרים לאורך המסלול:

1 - צפ שקמה
2 - תל שלף
3 - באר אנטיליה
4 - בית "שכונת המוכתר"
5 - הצפ הכפול
6 - הבית הורוד

כפר גבירול

מ"תל שלף" ל"נבי גנדה"

כפר גבירול, השכונה המערבית של רחובות, נתברך בעושר נופים ובהיסטוריה המתפרסת על-פני תקופה ארוכה - מתקופת הברונזה התיכונה ועד ימינו. דומה שרבים ממרכיבי הנוף הטבעי והאנושי של מישור החוף הדרומי מצויים כאן, בשטח מצומצם.

הכפר מורכב מ-6 יחידות: 1) שטח מישורי - מבואות כפר 2) הגבעה הדרומית-מערבית - תל שלף 3) הגבעה המרכזית - גרעין הכפר קוביבה 4) הגבעה הצפונית-מערבית - גבעת שכונת המוכתר 5) הגבעה הצפונית-מזרחית - גבעת נבי גנדה 6) בקעה מוקפת בגבעות 3, 4, 5.

- **נתחיל טיולנו ליד עץ השקמה, בכניסה לכפר גבירול.**

מבואות הכפר

הצומת

סמוך לכניסה לכפר גבירול עוברת מסילת הברזל ולידה צומת הדרכים: רחובות - יבנה/זרנוקה - כפר גבירול.

מסילת הברזל עוברת בתוואי המרכזי של "דרך הים" הקדומה, עורק החיים של המזרח הקדום. שיירות סוחרים וצבאות לוחמים נעו לאורכה ויישובים רבים הוקמו לידה, ניבנו ונהרסו וחוזר חלילה. ביבנה התפצלה "דרך הים": נתיב אחד הוליך צפונה-מזרחה לכיוון רמלה ולוד ונתיב אחר הוליך צפונה לכיוון בית דגון ויפו. סמוך למקום ההתפצלות, בין שני

הנתיבים, שוכן כפר גבירול. צומת הדרכים מילא תפקיד בעת כיבוש הכפרים קוביבה וזרנוגה במלחמת העצמאות. בצומת הוצבה חסימה כדי למנוע בואה של תגבורת ערבית מיבנה ומתחנת הרכבת הסמוכה, שבה ישבה יחידה של "צבא ההצלה" הערבי.

הואדי

בצומת מתאחד ואדי דוראן, הבא מרחובות, עם ואדי זרנוקה. הגשרים נועדו לאפשר זרימת המים באפיקם המאוחד מבלי להפריע לתנועת כלי הרכב בכביש ולרכבת במסילתה. הואדי זורם בתוך בקעה (מים יש בו רק בעונת הגשמים), עובר מצפון למושב גאליה ומקיף את תל שלף מצידו הדרומי והמערבי. מצפון לתל שלף מתאחד הואדי עם נחל גמליאל ונחל גמליאל מתחבר עם נחל שורק ליד תל מחוז, ממערב לעיינות. נחלים אלה, שלאמיתו של דבר הפכו לתעלות ניקוז, שייכים לאגן נחל שורק, והבקעה היא חלק מעמק נחל שורק.

חורשת התאנים

חורשה מקסימה של עצי תמר זקנים בריכוז מרשים,-שאין דומה לו לכל אורך מישור החוף מרצועת עזה בדרום ועד עכו בצפון. בשנים האחרונות נפגעו ונכרתו בשרירות לב רבים מעצי החורשה.

בעבר גרו כאן בדואים ובראשם השייח' אל-עגיילי. הבדואים שכנו באוהלים והתפרנסו מגידול עזים שחורות ומעבודה בפרדסי היהודים. בימות החורף, עת הוצף השטח מים, העתיקו אוהליהם לגבעות שבצפון הכפר. לאחר מלחמת העצמאות שכנה כאן "מעברת קוביבה". בחורף הקשה של שנת 1950/1 הוצף השטח כולו ותושבי המעברה הועברו למקום מבטחים, עד אשר שככו המים.

בין עצי החורשה היו, עד לאחרונה, בתים וקרוונים של מרכז קליטה לעולים.

- **נלך לאורך הכביש כשפנינו מועדות "לתל שלאף" הנראה ממול (בית לבן בראש הגבעה בין הפרדסים). מימיננו חורשת תמרים ובדרכנו ילוונו עצי שקמה, שיזף, תאנה, זית, רימון, תות, פלפלון.**
- **ניכנס בשער ונעלה לראש התל. היום שוכן במקום מרכז אירועים בשם "הגבעה" והשטח מטופח ומטופל.**

תל שלאף - "אלתקה"

תל מוסה שהין

גבעה בפינה הדרומית-מערבית של כפר גבירול, בלב הפרדסים, ועליה שני בתים - אחד בראשה (בית זה נראה למרחוק) והשני במורד הצפוני. במדרון המערבי של הגבעה נמצאת מחצבה קטנה. בשטח הגבעה גדלים עצי בוסתן, ברושים, שקמים ודקלים. על-פני הגבעה

כולה, וגם בפרדסים הסמוכים, מפוזרים חרסים רבים. זהו תל שלף, המכונה גם בשם "תל מוסה שהין" (הבתים שעל הגבעה והפרדסים הסמוכים היו שייכים בעבר לשייח' מוסה שהין ומשפחתו).

סקר ארכיאולוגי

הארכיאולוגים קפלן, מזר, נווה וקלאי ערכו סקרים באתר, והחרסים שמצאו מעידים על יישוב שהיה במקום החל מתקופת הברונזה התיכונה ועד התקופה ההלניסטית.

ראשיתו של היישוב בתקופת הברונזה (הכנענית) התיכונה (במחצבה שבתל, וכן במושב גאליה הסמוך, נמצאו קברים מתקופת האבות). באותה תקופה נוצר במישור החוף מערך יישובי שהתפתח לערי-ממלכה קטנות. ערים אלה התקיימו עד סוף תקופת הברונזה המאוחרת וספיחיהן (ערי פלשת) נותרו בתקופת הברזל.

בתקופת הברונזה (הכנענית) המאוחרת היה מישור החוף מאוכלס בצפיפות, בעיקר לאורך "דרך הים", הודות לקשרים הדוקים עם מצרים (בחרבת דהיישה הסמוכה, מצפון לתחנת הרכבת של יבנה, נתגלה שבר של אסטילה ועליו כתובת בכתב החרטומים). במאות ה-14 וה-13 לפני הספירה התפתח סחר ימי עם קפריסין ומיקני (בתל שלף נמצאו חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת וחרסים מיקניים).

בתקופת ההתנחלות הישראלית, שהחלה במאה ה-13 לפני הספירה (סוף תקופת הברונזה) ונמשכה בראשית תקופת הברזל, עלה מישור החוף הדרומי בגורלם של שבט יהודה (החלק הדרומי) ושבט דן (החלק הצפוני). שני השבטים לא הצליחו להתנחל באזור משום שבמאה ה-12 לפני הספירה השתלטו עליו הפלשתים. שבט יהודה נדחק לאזור ההר ואילו שבט דן נאלץ לחפש נחלה חדשה ונדד צפונה.

עיר לוויים בנחלת שבט דן

לדעת פרופ' מזר, תל שלף הוא **אלתקה.** אלתקה נזכרת במקרא כעיר בנחלת שבט דן: "למטה בני-דן למשפחותם יצא הגורל השביעי. ויהי גבול נחלתם צרעה ואשתאול ועיר שמש. ושעלבין ואַיָלוֹן וְיִתְלָה. וְאֵילוֹן וְתִמְנָתָה ועקרון. **וְאֶלְתְּקֵה** וגבתון וַבַּעֲלָת. וְיֵהֻד ובני-ברק וגת-רמון. ומי הירקון והרַקוֹן עם-הגבול מול יפו" (יהושע, י"ט 40-46).

אלתקה נמנית גם עם ערי הלוויים והתנחלו בה לוויים מבני קהת: "ויתנו בני ישראל ללויים מנחלתם אל-פי ה' את הערים האלה ואת מגרשיהן. ויצא הגורל למשפחות הקהתי... וממטה דן את **אלתקא** ואת מגרשיה, את גבתון ואת מגרשיה. את איילון ואת מגרשיה, את גת-רמון ואת מגרשיה ערים ארבע" (יהושע, כ"א 3-4; 23-24).

חוקרים מייחסים את הרשימות הנ"ל לימי דוד ושלמה, כי רק לאחר ניצחונות דוד על הפלשתים עבר האזור לידיים ישראליות ובראשית ימי הממלכה המפולגת חזרו לשלוט בו הפלשתים. הרשימות הוכנו לצורך ארגון הממלכה - דוד ארגן את ממלכתו על ידי חלוקתה ל-12 יחידות מנהליות שנקראו על שם הנחלות המסורתיות של השבטים, אפילו אם לא

התקיימו באותה שעה כגופים עצמאיים, כגון דן ושמעון. פרופ' מזר הגדיר את תפקידן של ערי הלוויים כמרכזים מנהליים - פולחניים. משפחות הלוויים נלקחו "למלאכה החיצונה על ישראל לשוטרים ולשופטים... לכל מלאכת ה' ולעבודת המלך... לכל דבר האלוהים ודבר המלך" (דברי הימים א', כ"ו). עם התפלגות הממלכה גרש ירבעם את הלוויים, שהיו נאמנים לבית דוד, מתחומי ממלכתו והחזירם ליהודה.

בימי עוזיהו מלך יהודה חזר האזור לתקופה קצרה לידיים עבריות. עוזיהו הבקיע ליהודה מוצא אל הים ושלט בשטח שהשתרע מיבנה עד הירקון (דברי הימים ב', כ"ו).

קרב ב"צאק שן אלתקה"

אלתקה שבה ועולה על במת ההיסטוריה, אך הפעם אינה נזכרת במקרא, אלא באנאלים (כתובות) של סנחריב. עם עלות סנחריב לכס המלוכה באשור, התייצב חזקיהו מלך יהודה בראש ברית של מלכי האזור, לפריקת עול אשור. אשקלון, ובראשה המלך צדקה, הצטרפה לברית. אנשי עקרון הדיחו את פדי מלכם, שהתנגד למרד, ומסרוהו לידי חזקיהו. בבל עודדה את הקושרים ומצרים הבטיחה סיוע. בשנת 701 יצא סנחריב בראש צבאו לדכא את המרידה. סנחריב הגיע מן החוף הפנימי לאזור יפו שהיה נתון אז למרות מלך אשקלון, כבש את יפו והערים שבעורפה והתקדם דרומה, בסעיף המערבי של "דרך הים", בדרך הקצרה ביותר לאשדוד, כדי להתייצב מול חילות מצרים שהוזעקו לעזרה על ידי בעלי הברית. ב"עמק של אלתקה", למרגלות התל, נפגשו הצבאות. צבא מצרים נחל תבוסה וברח לארצו. סנחריב כבש את אלתקה, פנה בעמק נחל שורק מזרחה וכבש את תמנה ועקרון.

"... בהמשך מסעי צרתי על בית-דגון, יפו, בני ברק, אזור, ערי צדקא שלא מיהר לכרוע לרגלי, כבשתי (אותן) ונשאתי את שללן. פקידיה, שריה (ו) אנשיה של עקרון, שנתנו כבלי ברזל על פדי מלכם (שהיה) וסאל נאמן (=בעל שבועה ואלה) לאשור, ומסרוהו באיבה לחזקיהו היהודי, נבהלו ממעשה הבגידה הנפשעת שעשו. הם קראו למלכי מצרים ולקשתי מלך כוש, מרכבותיו וסוסיו, חיל לא ימנה (מרוב) ואלה באו לעזרתם. במישור אלתקו (אלתקה) ערכו מערכה נגדי וחידדו נשקם. ב"עזרת" אשור אדוני נלחמתי עמם והנחתי להם מפלה. בעצם הקרב תפסו ידי חיים את רוכבי המרכבות ואת הנסיכים המצריים יחד עם רוכבי המרכבות של מלך כוש. על אלתקה ותמנה צרתי, כבשתי אותן ונשאתי את שללן. אל עקרון קרבתי, והרגתי את הפקידים ואת השרים שמרדו ומסביב לעיר, על עמודים, תליתי פגריהם. את בני העיר שפשעו והקלו (באשור) נתתי לבז. שאריתם, שלא מרדו (= פשעו) ושלא נמצא בהם חטא פקדתי לשחרם. את פדי מלכם הוצאתי מתוך ירושלים והושבתי אותו על כיסא מלכות עליהם. מנחת רבונותי הטלתי עליו..."

(קטע מכתובת על מנסרת חרס, תבליט כיבוש לכיש, בארמון סנחריב בנינוה)

מעקרון פנה סנחריב לעבר יהודה, כבש את לכיש וערים אחרות ושם מצור על ירושלים. ואז אירע הנס המופלא - צבא אשור נסוג לפתע ויהודה ניצלה.

זיהויה של עקרון בחרבת מוקנע על ידי פרופ' נווה, תיאור מסע סנחריב, מיקומו הגיאוגרפי של תל שלף והממצא הארכיאולוגי המתאים, כל אלה שכנעו את פרופ' מזר שזהו מקומה של "אלתקה" ודעתו מקובלת על רוב החוקרים, מאז פורסם מחקרו ב"ידיעות" כ"ד, תש"ך.

ושוב חזר האזור לידיים עבריות והפעם בימי יאשיהו מלך יהודה, שניצל את ירידת כוחה של אשור והשתלט על האזור לתקופה קצרה. על כך מעידה איגרת כתובה על חרס שנמצאה במצד חשביהו, סמוך ליבנה-ים. היישוב באתר נמשך בתקופה הפרסית וההלניסטית (בתל נמצאו חרסים מתקופות אלו) ואז פסק, והתל נעזב.

- **מראש התל נוכל לצפות מערבה ודרומה אל חולות הים, ה"עמק של אלתקה", עמק נחל שורק ויבנה, וכן צפונה אל גבעת נבי גנדה, גבעת שכונת המוכתר, הבתים החדשים של כפר גבירול וגבעת הכפר קוביבה, אליה נפנה עתה.**

- **נרד מתל שלף בדרך שבה עלינו, נמשיך בשביל לכיוון בתי כפר גבירול ונעצור ליד הבית הראשון. לפנינו שרידים של מבנה באר אנטיליה ששימשה בעבר את תושבי המקום.**

באר האנטיליה

בדרך המוליכה מתל שלף לגבעת הכפר קוביבה נמצא מבנה הרוס של באר אנטיליה. הבאר הייתה פעילה ושאבו ממנה מים עד מלחמת העצמאות. בצדו הימני של המבנה הייתה הבאר עצמה ובפתחי התקרה שמעליה, שבהם נע - עלה וירד - הגלגל שעליו היו מכלי המים, ניכרים אותות שימוש רב-שנים: חריצי שחיקה של החבלים וטרבטין (נטף נחלים), שנוצר בדומה להיווצרות נטיפים במערות. בקצה הגג נראים שרידי תעלה שהוליכה את המים אל ברכת האגירה שמשמאל וממנה יצאו אמות-מים להשקיית החלקות. הברכה ואמות המים נהרסו למרות התרעותינו ופניותינו אל העירייה, ובמקומן יש במקום בית-מגורים ומחסן.

- **נלך ממבנה באר האנטיליה מרחק-מה ימינה (מזרחה) ונעלה לראש הגבעה שמשמאל. גבעה זו הייתה לב (גרעין) הכפר קוביבה.**

גבעת הכפר קוביבה

גבעת הכפר השתרעה על שטח נרחב. המסגד, שצריחו היה מעוטר בצדפים, נהרס. החלק המזרחי של הגבעה "גולח" ונבנו בו בתים משותפים. רוב בתי הכפר נהרסו מלבד כמה בתים

שנותרו בשולי הגבעה. הבתים בנויים אבן מקומית (כורכר) ומשובצות בהם אבנים מבנייה קדומה בשימוש משני. צבע האדמה חום-אפור, צבע אופייני לאתר ארכיאולוגי. בשטח מצויים חרסים רומיים-ביזנטיים ועין מנוסה תבחין בשרידי בנייה קדומה. בחתכים שנעשו בגבעה פה ושם (בעיקר בקצה הצפוני, ליד עמוד כדורסל) ניתן לראות את עובי שכבת היישוב במקום.

לדעת חוקרים זהו מקומה של "פקיעין" (שביהודה) - יישוב יהודי בתקופת המשנה והתלמוד ומקום מושבו של ר' יהושע בן חנניה, מחכמי יבנה.

גבעה זו, גרעין הכפר קוביבה, היא אתר עתיקות מוגן.

על-פני הגבעה ובמורדותיה נותרו עצי בוסתן למיניהם ומשוכות צברים ואטדים. כפרי מישור החוף היו מוקפים בעבר משוכות צברים - אמצעי הגנה נגד פשיטות בדואים במאות ה-18 וה-19. שיחי האטד (משל יותם - שופטים ט') שימשו אף הם כצמחי משוכה והשתמשו בהם להקפת ערמות התבואה בגורן (בראשית, נ').

פקיעין

אחר ר' יהושע - פקיעין

לאחר חורבן בית-המקדש וירושלים, נעשתה יבנה למרכז הרוחני של העם ולבירת השלטון היהודי. באותה תקופה היו בסביבה יישובים יהודיים רבים: מסופר על "ערים" (כפרים) שיושביהם התכנסו ליבנה בראש-השנה לשמוע את קול השופר בבית הדין הגדול. ועל הכתוב: *"... על פלגי מים" (תהלים, א') נאמר: "כגון יבנה וחברותיה".*

המרכז ביבנה נוצר על ידי רבן יוחנן בן זכאי וקבוצה נכבדה של חכמים שפעלה לצידו. רבן יוחנן ייסד ביבנה את הישיבה **"כרם דיבנה"**, חידש את פעילות הסנהדרין, המוסד העליון של העם, ועמד בראשה. כאשר עברה נשיאות הסנהדרין ומנהיגות האומה לידי רבן גמליאל מבית הלל, עזב רבן יוחנן את יבנה, עבר לברור-חיל והקים בה ישיבה. תלמידיו אף הם הקימו בתי-מדרש במקומות מגוריהם ועל כך נאמר: *"צדק צדק תרדוף - הלך אחר חכמים לישיבה: אחר ר' אליעזר -ללוד, אחר רבן יוחנן בן זכאי - לברור חיל, אחרי ר' יהושע -לפקיעין, אחר רבן גמליאן - ליבנה, אחר ר' עקיבא - לבני ברק..." (בבלי, סנהדרין).* על בית מדרשו של ר' יהושע בן חנניה נאמר: *"מעשה בארבעה זקנים (חכמים) שהיו יושבין בבית שער (בית מדרש) של ר' יהושע; אלו הן: אלעזר בן מתיא, חנניה בן חכינאי, שמעון בן עזאי ושמעון התימני. היו עוסקין במה ששנה ר' עקיבא..."* (תוספתא ברכות). בשל ריבוי מרכזי התורה בסביבה נאמר: **הרוצה שיחכים - ידרים,** וכל האזור נתכנה אז בשם **דרום.**

היכן הייתה פקיעין שלן ר' יהושע בן חנניה?

ידועה פקיעין שבגליל, אך זו הייתה מרוחקת. לא ייתכן שר' יהושע, שהיה אב בית דין בסנהדרין, מגדולי חכמי ישראל, ממעצבי דמות היהדות שלאחר החורבן ומהמנהיגים שהטביעו חותמם על חיי העם באותה תקופה, יהיה רחוק ממרכז הפעילות ביבנה.

החכמים נהגו ללכת מעיר לעיר בענייני תורה, לשם סידורים קהילתיים ולהדרכת העם בענייני הלכה ותקנות חדשות שבאו למלא את החלל שנוצר בחיי האומה עם חורבן בית-המקדש. במקורות נאמר: *"מעשה בר' יוחנן בן ברוקא ור' אלעזר חסמא, שבאו (שהלכו) מיבנה ללוד והקבילו פני (סרו לבקר) ר' יהושע בפקיעין. אמר להם: מה חידוש היה לכם בבית-המדרש היום?"* מכאן שפקיעין חייבת להימצא סמוך לדרך המרכזית המוליכה מיבנה ללוד. חיזוק לכך נמצא בפרשת יחסיהם של רבן גמליאל דיבנה ור' יהושע.

"גוזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעותיך"

רבן גמליאל דיבנה (של יבנה) היה נשיא הסנהדרין, ושלטונות רומא הכירו בו כמנהיג היהודים. רבן גמליאל עיצב את דמות הנשיאות ולחם על סמכותה וסמכות הסנהדרין. המאבק היה קשה: העם היה עדיין מפולג ומוכה לאחר אובדן ירושלים והמקדש, הזמנים היו קשים, הרדיפות רבות, הנצרות הלכה והתפשטה ובין החכמים התנהלו ויכוחים קשים בענייני דין והלכה, בייחוד בין "בית שמאי" ו"בית הלל", עד "שנעשתה תורה שתי תורות". רבן גמליאל הבין שאם לא יפעיל סמכותו בצורה ברורה וחד-משמעית, יידרדר המצב ויילך. על רקע זה הגיע, לא אחת, לידי עימות עם החכמים. אחד העניינים שבהם הקפיד רבן גמליאל היה קידוש החודש, כי על ידי כך נקבע מועד החגים. קידוש החודש נעשה על פי עדותם של שני עדים שראו את הירח במולדו. משנוכח באמינות דברי העדים, קבע את מועד קידוש החודש ואז הודיע עליו לקהילות ישראל. לא תמיד הסכימו חכמים עם קביעתו. והנה אירע שרבן גמליאל קיבל עדותם של שני עדים לגבי קביעת מועד ראש חודש תשרי, שהוא המפתח לחגים החשובים החלים בו:

"יועד באו שניים ואמרו: ראינוהו בזמנו, ובליל עיבורו לא נראה, וקבלם רבן גמליאל. אמר ר' דוסא בן הרכינס: עדי שקר הם - היאך מעידין על האישה שילדה ולמחר, כרסה בין שיניה! אמר לו ר' יהושע: רואה אני את דבריך."

רבן גמליאל סרב לחזור בו, כי אז תתערער סמכותו, העם יחוג את החגים במועדים שונים ויהיה בכך פתח לפילוג.

> "שלח לו רבן גמליאל לר' יהושע: גוזרני עליך שתבוא אצלי במקלך ובמעותיך ביום-הכיפורים שחל להיות בחשבונך... נטל ר' יהושע מקלו ומעותיו בידו והלך ליבנה אצל רבן גמליאל ביום שחל יום-הכיפורים להיות בחשבונו. כיוון שראה אותו רבן גמליאל עמד מכיסאו ונשקו על ראשו. אמר לו: בוא בשלום רבי ותלמידי; רבי - בחכמה, ותלמידי -שקיבלת את דברי. אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים!" (ראש השנה).

"מכותלי ביתך ניכר שפחמי אתה"

רבן גמליאל נהג נשיאותו ביד רמה ולא אחת פגע בחכמים שהתנגדו לו. כעבור זמן, בעת הדיונים בסנהדרין, פגע בר' יהושע והעליבו. החכמים רגזו על הפגיעה בחברם ודרשו להפסיק את הדיון. וכאשר שב ופגע בו בשלישית, התקוממו והחליטו להעבירו מנשיאותו והושיבו במקומו על כס הנשיאות את ר' אלעזר בן עזריה. רבן גמליאל קיבל עליו את הדין והוסיף להשתתף בישיבות הסנהדרין כחבר מן השורה. במהלך הדיונים התברר לו שהגזים בתקיפותו. מצפונו החל לייסרו ובמר לבו אמר: "ריבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך, שלא ירבו מחלוקות בישראל."

רבן גמליאל החליט לפייס את החכמים, שפגע בהם ובראש ובראשונה את ר' יהושע:

> **"אמר רבן גמליאל: הואיל וכך, אלך ואפייסנו לר' יהושע. כשהגיע לביתו ראה כותלי הבית שהם מפוחמים. אמר לו: מכותלי ביתך אתה ניכר שפחמי אתה. אמר לו: אוי לו לדור שאתה פרנסו ואוי לה לספינה שאתה קברניטה! שאין אתה יודע בצערם של תלמידי-חכמים, במה הם מתפרנסים ובמה הם ניזונים!... אמר לו: נעניתי לך, מחל לי!... לא השגיח בו. - עשה בשביל כבוד אב!... נתפייס."**

ר' יהושע השתכנע בטוהר לבו וכוונותיו הטובות של רבן גמליאל ופעל להחזרתו לתפקידו. החכמים קיבלו את דעתו ורבן גמליאל שב והיה נשיא הסנהדרין והעם.

אשר לפרנסתו של ר' יהושע: בגרסה אחרת של הסיפור כתוב שהיה עושה מחטים. ייתכן שעסק בשתי המלאכות גם יחד וייתכן שהיה נפח (פירוש נוסף לפחמי) והתמחה בעשיית מחטים.

מערת האסתור של ר' שמעון בר-יוחאי

השם "פקיעין" מופיע לעתים בגרסה "בקיעין" מלשון "פקע" או "בקע", והכוונה למקום שיש בו בקעה בין הרים או בין גבעות. לפיכך, באיתור מקומה של פקיעין יש לחפש אתר שיימצא סמוך ל"דרך הים", בין יבנה ללוד; אתר שיהיה בו ממצא ארכיאולוגי השייך לתקופת המשנה והתלמוד (הרומית-ביזנטית), וכן עליו להיות בעל מבנה טופוגרפי מתאים. על כל הדרישות האלו עונה הכפר קוביבה על גבעותיו ובקעותיו. והבקעה שהעניקה ליישוב את שמו ייתכן שהיא הבקעה ה"בוקעת" את גבעת נבי גנדה. חלקה הצר נמצא ובין השלוחה המערבית ובין השלוחה הדרומית של הגבעה (המקבלת בשל כך צורת פרסה), והיא הולכת ומתרחבת כלפי מערב, כשבצפון תוחמת אותה גבעת שכונת המוכתר, ובדרום גבעת גרעין הכפר קוביבה. התופעה של שני יישובים, ולעתים שלושה יישובים, הנושאים אותו שם, היא תופעה נפוצה בארץ.

יש חוקרים הטוענים שגם המערה שבה הסתתרו ר' שמעון בר-יוחאי ואלעזר בנו מפני

הרומאים הייתה בקרבת פקיעין אשר ביהודה ולא בגליל (בגבעות הסביבה היו מערות ונהרסו). אמרו חז"ל: "הוו טמירין במערתא י"ג שנים במערתא חרובין דתרומא" (ירושלמי, שביעית) = הסתתרו 13 שנים במערת חרובים שבדרום; והרי אזורנו נקרא אז בשם "דרום". בקוהלת-רבה נאמר: "במערתא דפקע", ובספר "הזוהר" נאמר שהסתתרו במערה המרוחקת 3 מילין מלוד. היישוב היהודי בפקיעין שבגליל נזכר לראשונה בספרו של ר' משה באסולה ועל מערת בר-יוחאי שלידו מספר ר' חיים בן עטר ב-1742, מכאן שזוהי מסורת מאוחרת.

קוביבה

השם קוביבה פירושו כיפה קטנה. הכוונה למבנה מכוסה בכיפת-גג. מבנה כזה, האופייני לקבר של קדוש מוסלמי, היה מעל קבר נבי גנדה והוא שנתן לכפר את שמו.

בגבעת הכפר מצויים חרסים מהתקופה הערבית והממלוכית. מכאן שזמן לא רב לאחר הכיבוש המוסלמי התיישבו במקום ערבים. היו אלה שבטים בדואים מדרום חצי האי ערב. הכפר קוביבה נזכר במקורות ערבים קדומים ומופיע במפת ז'קוטן (1799) ובמפת ה-P.E.F (1873).

במבואות הכפר היה מחנה האוהלים של "ערב אל-עגיילי" וסמוך לגבעת נבי גנדה ומצפון לה שכנו הבדואים של שייח' אבו-חטאב - פלג של שבט "ערב אל-סטריה". אלה התגוררו בבתים ובאוהלים. בשם "ערב" כינו רק שבטים שמוצאם מחצי האי ערב, גם אם הגירתם משם חלה לפני דורות רבים וגם אם נטשו את חיי הנוודות ועברו לחיי קבע.

במרכז הכפר התגוררו בעיקר פלאחים ממוצא מצרי, כמו ברוב כפרי מישור החוף הדרומי. אלה הגיעו כחיילים בצבא הכיבוש של מוחמד עלי ובנו איברהים פחה בשנים 1832-1840 ונשארו בארץ. אליהם הצטרפו פועלים מצריים שהובאו ארצה לסלילת דרכים ומסילות-ברזל ופועלים שבאו עם הצבא הבריטי ב-1917. ויקטור גרן, שערך ביקורים בארץ בשנים 1852-1888 כותב: "קוביבה; 450 תושבים; בתי החומר בנויים בנייה גסה, מגובבים בלי סדר על גבעה מוקפת בוסתני תאנה וזית, קישואים וטבק." עם ייסוד המושבות העבריות גדל היישוב הערבי בכפרים, בייחוד משהחל מתפתח ענף ההדרים. אלפי ערבים נמשכו אל מקורות התעסוקה שנפתחו בפניהם, ולא רק ערביי ארץ-ישראל מאזור ההר, אלא גם מהגרים מארצות שכנות. ובחורף נהרו לכאן המוני בדואים מהנגב, לעבודה בקטיף, ואוהליהם כיסו את הגבעות מסביב.

אדמות קוביבה השתרעו על שטח נרחב ועד ביצות נחל רובין (שורק) הגיעו. על אדמות שנרכשו מהכפר הוקמו היישובים: בית עובד, בית חנן, נטעים ועיינות. יחסי שכנות טובה שררו בדרך כלל בין ערביי הכפר ובין היהודים. רבים מהתושבים עבדו בפרדסי היהודים וכמה מהם למדו ואף חיקו אותם ונטעו פרדסים. מצבו הכלכלי של הכפר השתפר ובתי אבן כורכר נבנו במקום בתי הטין. המוכתר של קוביבה ואדון הכפר היה שייח' שפיק. שייח' שפיק היה המתווך במכירת אדמות ליהודים והתעשר מדמי התיווך. ביתו המפואר, הבית

הוורוד, נמצא למרגלות "גבעת האורנים".

לאחר הקמת המדינה, במחצית השנייה של מאי 1948, עדיין השתרע שטח של כ-40 קמ"ר, שהיה נתון לשליטת הערבים: גוש קוביבה - זרנוקה - יבנה, שאוכלוסייתו המקורית מנתה כ-10,000 נפש. הכפר קוביבה נתגלה כ"אגוז קשה לפיצוח". לאחר כמה ניסיונות התקפה, שלא עלו יפה, הוטלה משימת כיבושו על גדוד 52 של חטיבת גבעתי.

לאחר הכנות מדוקדקות נכבש הכפר בליל 27.5.1948. באותו לילה נכבש גם הכפר זרנוגה. התושבים נטשו את בתיהם ונמלטו ליבנה וממנה לעזה. כיוון שהכיבוש בוצע סמוך לל"ג בעומר, נקרא המבצע בשם "בר-יוחאי".

לאחר מלחמת העצמאות הובאו לכפר עולים מתימן ומעיראק. חלקם התיישבו בבתים הנטושים וחלקם במעברה שבמבואות הכפר. למקום ניתן השם "כפר גבירול", על שם המשורר היהודי ספרדי, שלמה אבן-גבירול. ב-1954 סופח כפר גבירול לרחובות.

- **נלך צפונה לאורך הגבעה. נרד במדרון הצפוני. נפנה שמאלה (מערבה) ולאחר כמה מטרים ימינה (צפונה) לדרך עפר שתובילנו אל "שכונת המוכתר".**

גבעת שכונת המוכתר

משגדלה אוכלוסיית הכפר לא יכלה עוד הגבעה להכיל את כל התושבים ואז הוקמו השכונות. מצפון לנבי גנדה הוקמה שכונת סטריה. בתי השכונה, שהיו מול חורשת האקליפטוסים, נהרסו. בגבעה הצפונית-מערבית נבנו בתי שכונת המוכתר. הבתים שהיו על הגבעה נהרסו. נותרו בתים במדרון הדרומי-מערבי. ביתו של המוכתר שייח' שפיק, הבית הוורוד, נמצא בתוך פרדסו, מזרחה לגבעה. בתחילת השכונה, משמאל, נראה בית ערבי טיפוסי של משפחה אמידה. הבית דו-קומתי, בעל חצר פנימית (כדאי להציץ) ועל קירותיו החיצוניים - עיטורי תבליט.

- **נחזור על עקבותינו ונלך מזרחה, בשביל העובר למרגלות גבעת "שכונת המוכתר" (בשטח המישורי, מימין לנו, נמצא מגרש כדורגל).**
- **בקירות חצובים במדרון הדרומי של הגבעה נוכל לראות את שכבות הכורכר, מחילות דרבנים וחורי קינון של לבני-חזה (שלדגים) ושרקרקים.**

  סמוך למפגש השביל ודרך עפר ניצבת לו (כמה מטרים ימינה) נוכל לראות תופעת טבע מיוחדת במינה: "עץ כפול" - עץ שקמה "חובק" בגזעו עץ תות (שניהם שייכים לאותה משפחה - משפחת התותיים).
- **נפנה שמאלה ונלך בדרך העפר לעבר הבית הוורוד, ביתו של שייח' שפיק. שימו לב**

לעיטורי העמודים שבחזית הבית, לבאר ולברכת הנוי שבחצר.

נחזור אל השביל ונעלה לגבעת "נבי גנדה", לעבר ברכת המים. זוהי גבעה דמוית-פרסה (או קשת) ובין שתי שלוחותיה, המערבית והדרומית, יש בקעה קטנה (בקע-פקע-פקיעין). נעלה לראש הגבעה בשלוחה המערבית, לאורך השדרה של שיטת המשוכות. בעת ההליכה רצוי לעבור מצידה האחד של המשוכה לצידה האחר, כך תוכלו לצפות אל הנוף הנשקף מכל צד. שימו לב להבדל בין כסות הצומח של המדרון הדרומי (החשוף לשמש) של השלוחה שעליה אתם הולכים, ובין כסות הצומח של המדרון הצפוני (המוצל) של השלוחה ממול.

גבעת נבי גנדה

על ראש גבעה, לא רחוק מקבר נבי רובין (ראובן), מתנוסס בניין עם כיפה לבנה ואילנות עתיקים סביבו. ובחדר יש מצבה נמוכה ושם קבר נבי גנדה אִבֵּן סִידָנָה יעקוֹב = גד בן יעקב אדוננו. הקבר קדוש להם ומביאים לו נדרים ונדבות.

*(יהודה דוד אייזנשטיין, **אוצר מסעות, 1962**)*

גבעת נבי גנדה הגבוהה, השולטת על הכפר, נראית ממרחקים וקל לזהותה לפי ברכת המים העגולה שבראשה ועצי השיזף הגדלים עליה.

המבנה של קבל נבי גנדה (גד בן יעקב אבינו) נהרס בעת כיבוש הכפר במלחמת העצמאות ושרידיו נראים ממזרח לברכה. בשל קדושת המקום נשמרו עצי השיזף, כמה מהם בני גיל מופלג ובעלי גזעים ציוריים ומרשימים.

סמוך לקבר הקדוש יש קברים נוספים - מהם מכוסים מצבות ואחרים מצוינים על ידי תלוליות עפר בלבד (קרחות קטנות בין הצמחייה הטבעית), ועליהן הונחו שתי אבנים - אחת למראשותי הנקבר והאחרת למרגלותיו. שיחי האגבה שבראש הגבעה אופייניים לבתי קברות מוסלמיים.

קברי קדושים

בקרבת מקום, בחולות שליד נחל שורק, נמצא מסגד ובו קבר נבי רובין (ראובן בן יעקב אבינו). אין אלה הקברים הקדושים היחידים בסביבה. באזורנו, ובארץ כולה, מרובים היישובים שבתוכם, או בקרבתם, היה קבר של קדוש מוסלמי.

המוסלמים בארץ העריצו מאז ומתמיד קברי קדושים. בראשית התקופה הממלוכית החל מתפתח בארץ פולחן של קברי קדושים ובמקומות שונים החלו מראים את קברי האבות, קברי בני יעקב, נביאים מתקופת המקרא, אישים מהברית החדשה, נביאים הנזכרים בקוראן וחבריו של מוחמד. העם הפשוט לא ראה כל סתירה בעובדה שקברו של נבי צאלח, למשל, נמצא ב-5 מקומות בארץ. מעל הקברים הוקמו בניינים שבגלל הכיפה המתנוססת עליהם כונו בשם קובה, או מקאם, או ואלי. לעתים בנו מבנה שהיה צירוף של קבר ומסגד. נקבעו ימים מיוחדים שבהם הייתה עלייה לרגל לקברי הקדושים ("זיארות") וליד הקבר נערכו חגיגות. היו שני סוגי חגיגות: חגיגות מקומיות, שבהן השתתפו כפרי הסביבה בלבד, וחגיגות גדולות שאליהן נהרו המוני מוסלמים מהארץ ואף מחוץ - לארץ.

הממלוכים ניצלו את המסורות העממיות ואף טיפחו אותן כדי שתשרתנה את מדיניותם. החגיגות הגדולות היו בעלות אופי תוקפני-הפגנתי ונועדו להפגין את כוחם של המוסלמים, כדי להרתיע את בני אירופה מעריכת מסעי צלב נוספים. חגיגות אלו נערכו באביב בנבי צאלח (שברמלה) ובנבי מוסה, ובקיץ - בני רובין ובסידנא עלי. הממסד המוסלמי לא העניק לחגיגות גושפנקא רשמית, אך גם לא פסל אותן, ומנהיגי דת מוסלמיים קנאים השתתפו בחגיגות ואף ניצלו אותן לצרכים פוליטיים.

הקברים הקדושים שכנו בחלקם במקומות בעלי חשיבות איסטרטגית: סמוך לדרכים חשובות, או במקומות נישאים ששלטו על סביבתם. קבר נבי גנדה חלש על הדרכים החשובות בקרבתו, ושימש כעמדת תצפית מצוינת שממנה היה ניתן לעקוב אחר כל המתרחש בסביבה.

מעשה בדודאים

בגבעות הסביבה היו כמה מערות והבדואים נהגו לשכן בהן את עדרי העזים. גם בגבעת נבי גנדה, במורד הצפוני-מזרחי, הייתה מערה שנהרסה בעת חציבת כורכר. על מערה זו, או על מערה אחרת, מספר משה סמילנסקי מעשה ששמע מפי זקני הכפר:

אבו-שבען (דון ז'ואן של קוביבה)

בשמו זה נתפרסם בכפרו בימי אושרו וגבורתו, אבל שמו האמיתי היה פשוט: עבדאללה. על שום מה נתפרסם בשמו החדש? על זה יסופר כאן, בסיפור זה.

באחד הימים חזר עבדאללה משוט בין הגבעות והעמקים אשר מסביב לכפר. איש עצל היה מימי נעוריו, את העבודה הקשה שנא ומאס בה, והיה מרבה בטיולים. עתה שב מטיולו ובידו מציאה גדולה: דודאים. וייצא שמע הדודאים בכל הכפר.

והכפר קוביבה - מולדתו של עבדאללה - יד האלוהים הייתה בו למנוע פרי בטן מנשיו. רב היה בו מספר העקרות ויצא להן שם בארץ. היו שאמרו כי מי הבאר גרמו לכך. התחילו אנשי הכפר לחפור עוד בארות אחרות. שנה שנה חפרו באר חדשה, כי ליד הביצה וליד הנהר שוכן הכפר, והמים מצויים במקום. ויגדל מספר הבארות שבכפר ממספר העקרות, אך תקווה לא הייתה להן.

אחרים אמרו, כי השד השוכן בביצה - ממנו הרעה. ונשים זקנות שבכפר נשבעו בראשן, כי בעיניהן ראו כמה פעמים את השד מתגנב מן הביצה ובא אל הכפר בלילה אחרי אחת החתונות, והוא צועד מסביב לביתו של הזוג החדש ומלחש את לחשו. ובפני הלחש של השד מי יקום? רק בפני הדודאים מתבטל הלחש כלא היה.

ויהי כאשר נודע בכפר דבר הדודאים של עבדאללה, ותחרדנה אליו כל העקרות לדפוק על פתח ביתו, וכל אחת מהן מבקשת ומתחננת על נפשה: - אנא - תנה לי מדודאיך... ועבדאללה בחור רווק היה כל ימיו. בחור כארזים, צח ואדום. קווצותיו תלתלים, עיניו מבריקות ושחורות; ידיו גלילי ברזל ושוקיו עמודי שיש. שפתיו נוטפות מור, חיכו ממתקים וכולו מחמדים. רבות מבנות הכפר - ו"אל תגידו בגת" גם מבין הנשואות - חשקו את יופיו בלבן. אבל מחמת עצלותו לא ידע לקבוץ על ידו די כסף לקנות לו אחת מן הבנות, מן היפה-פיות שבכפר. ואנשי קוביבה אנשים כבדי-לב, ואת בנותיהם לא יתנו לאנשים חינם אין כסף וגם אם חולות אהבה הן.

העביר עבדאללה את עיניו השחורות ויבדוק את כל הנשים העקרות אשר באו אל ביתו, ואל האישה אשר נשאה חן וחסד לפניו פנה לאמר: - בך בחר אללה, כי אתן לך מן הדודאים אשר מצאתי.

האישה הנבחרת נהרו פניה משמחה ורצון, וכל שאר הנשים יצאו מן הבית במפח נפש ובבושת פנים. ואחרי אשר נשארו עבדאללה והאישה העקרה לבדם בבית, נשא הבחור את מדברותיו ויאמר אליה: - את הדודאים אשר נתן לי אללה טמנתי באדמת המערות, לרגלי אחת הגבעות אשר בשדה, למען אשר לא תהיינה בהם עיני השד לרעה. עם בוא הערב תחכי לי אפוא מאחורי הכפר, מאחורי כרם הזיתים, ואנוכי אבוא, ואת תלכי אחרי עד הגבעה ועד המערה, ונתתי לך את דודאי.

וכך היה. בערב ההוא בוששה האישה העקרה לשוב אל ביתה, ובעלה לא ידע בצאתה ובשובה. ולתקופת השנה פקד אותה אלוהים ותלד לאישה בן זכר.

והדודאים של עבדאללה יצא להם שם בין כל העקרות שבכפר ושמעם הגיע גם עד לעקרות אשר בכפרים השכנים. ורבות היו העקרות הדופקות על פתח ביתו. ורבות אשר מנע אלוהים מהן פרי בטן היו באות אליו להתחנן על נפשן. ואולם בכל פעם יבחר לו עבדאללה אחת מהן, הטובה והישרה בעיניו, ואותה יחון בדודאיו. וכדבר אשר דיבר לאישה הראשונה ידבר לכל אחת מהן. וכמעשה הראשונה תעשינה כולן. ומאת אללה היה הדבר: כל אחת מן העקרות אשר קיבלה מדודאיו של עבדאללה בתוך אותה המערה, ליד אותה הגבעה, מאחורי הכפר, פקוד יפקוד אותן אלוהים לתקופת השנה וילדו בנים זכרים.

ושמעו של עבדאללה יצא לתהילה ולתפארת בכל הסביבה. הכפר קוביבה התגאה בבניו, אשר הקים לו אללה, וכל הכפרים אשר בסביבה, רחוקים וקרובים, קינאו בכפר קוביבה. ומני אז כינו את עבדאללה בשמו החדש: אבו-שבען; על השובע שהשביעו דודאיו את הנשים העקרות. שמו הראשון נשכח, ורק בשם אבו-שבען ייקרא בכפר ובכל הסביבה.

אבו-שבען היה ידוע לכל: לגברים ולנשים, לזקנים ולצעירים, ואף ילדים ונערים ישיחו בו, והכול התברכו בו. והכול הללו את שמו. ואולם דבר המערה אשר לרגלי הגבעה, מאחורי הכפר, ידעו רק הנשים העקרות אשר התוודעו אל אבו-שבען; הן לבדן ידעו את הסוד וישמרוהו בלבן, ולא גילו ממנו שמץ דבר לשום בן-אדם.

שנים על שנים עברו, ואבו-שבען חי חיי נחת, נחל כבוד ועונג בכפרו, בשל הדודאים, ברכת האלוהים, אשר מצא בשדה. אך לא לעולם חוסן. אין אדם זוכה בפני אללה כל ימיו. רעה קמה עליו. ואכן, מתוך קהל הנשים העקרות, אשר נתן להן מדודאיו, נפתחה הרעה. נשים דעתן קלה ועינן צרה. ריב ומדון פרץ בין הנשים, ואין איש יודע עד היום בשל מה ולמה. הן לכולן ניתנה הישועה? רוח רעה עברה על הנשים ותסכסך אישה ברעותה. אין זאת, כי מן השד, השוכן בביצה, היה הדבר!

הנשים התחילו מדברות סרה, כל אחת בחברתה. וכל אחת שלחה את לשונה לרעה באבו-שבען. הנשמע כזאת? רעה תחת טובה; אמנם, הנשים דיברו בלחש, מפה לאוזן. אבל הפיות המלחשים רבו מיום ליום, והאוזניים המקשיבות ללחש רבו פי-שבע. ושמו של אבו-שבען יצא לרעה!... התחילו מספרים עליו דיבות בראש כל חוצות. התחילו מראים עליו באצבע. התחילו רוגזים עליו בבתים. התחילו מתרחקים ממנו. והוא הביט על כל אלה בתמיהה ולא ידע מה פשעו ומה חטאתו, ומי נתן לכלימה את שמו הטוב.

והדבר הגיע לבעליהן של מי שהיו עקרות. התחילו מתכנסים יחד ומטכסים עצות. והיו מהם אשר לא יכלו להתאפק וישפכו את חמתם על נשיהם... על אלו אשר הקימו להם שם וזכר בעמם!... יום יום ירדוף אחד הבעלים הללו אחרי אשתו והיכה אותה לעיני כל הבריות מכות אכזריות.

והעקרה האחרונה, אשר הושיע לה אבו-שבען, ואשר בשלה יצאה כל הרעה, כי חברתה שנושעה לפניה קינאה בה ותדבר עליה סרה, - עקרה זו עוד כרסה בין שיניה ובעלה היכה אותה מכות רצח, עד אשר כרעה נפלה ותלד נפל, וימותו יחד, האם וילדה... אכן, יד השד אשר בביצה הייתה בכפר!

ובאחד הימים התהלך אבו-שבען בשדה ליד הגבעה על פתח המערה, ויקומו עליו המון אנשים מבני הכפר, אשר ארבו לו שם, מבעליהן של העקרות אשר נושעו על ידו, וידברו אליו קשות ויחרפוהו ויגדפוהו כאחד הריקים. וכאשר פתח את פיו להשיב להם חרפתם אל חיקם, רגמו אותו באבנים עד כי נפל ומת... והאנשים הוסיפו לרגום, עד אשר נערם תל אבנים על גופו, ויהי לו לקבר ולמצבת-עולם.

ושם אבו-שבען לא נשכח מלב העקרות גם אחרי מותו. מדי שנה בשנה, ביום מותו, מתאספות ובאות אל קברו הנשים העקרות, אשר מנע מהן אלוהים פרי בטן, והן שופכות את מר לבן לפניו. ומנהג בידיהן: כל אישה מביאה כד מים על ראשה וזורקת את הכד על אבני הקבר, כי יישבר וכי מימיו ירטיבו את משכב המת. והעקרה המאושרת, אשר הצליחה להשליך ולשבור את כדה ראשונה, יפקוד אותה אלוהים באותה שנה בפרי בטן.

ככה מספרות הנשים הזקנות, אשר בכפר קוביבה, עד היום הזה.

(כתבי משה סמילנסקי, תרצ"ג)

הפלח ומנחת השמן

(מעשה שסיפרו זקני קוביבה ליוסף יעקובזון)

הפלחים בני הכפר קוביבה, נהגו להביא מנחת שמן, תרומה לנבי גנדה. את השמן יצקו לתוך כד חרס גדול שניצב ליד הקבר.

אחד מתושבי הכפר, פלח עני, נהג לבוא מדי יום לקבר והיה אומר לנביא: "ארמס וולה אפתת" ("אטבול פתי בשמן ואוכל"). ארמס = אטבול, וולה = או, אפתת = אפורר פתי לפתיתים.

התנהגות הפלח נמאסה על הנביא והכעיסה אותו. באחד הימים החליט להענישו ומשהופיע הפלח, כדרכו, והכניס ידו לכד, דבקה היד לכד ולא יכול לשחררה.

החל הפלח בוכה ומתחנן ולקול בכיו הגיע למקום שייח' הכפר. הפציר בו הפלח שיתפלל למענו ונשבע ששוב לא יחזור על מעשהו. נעתר השייח' לתחינתו וביקש מהנביא כי יסלח לו. התרצה הנביא ושחרר ידו של הפלח.

הפגיעה הגבעה

למרבה הצער, נעשו בגבעה פעולות חציבה לא חוקיות. במהלך החציבה נעקרו ממקומם עצי השיזף שצמחו ממזרח לקבר נבי גנדה. היו אלה עצי השיזף הזקנים מכולם, המיוחדים מכולם וגזעם עבה, סבוך ומפותל. נהרס גם בור מים קדום, חצוב בסלע הכורכר, שהיה לידם. אולי זה היה הבור שממנו שאבו נשות הכפר מים לצקת על קבר הקדוש?

- **לאחר תצפית היקפית מהים ועד ההרים ומצפון לדרום, נרד בשלוחה הדרומית של הגבעה (משמאלנו חורשת אורנים) עד שנגיע לכביש.**

  בעת הירידה מהגבעה הפנו מבטכם שמאלה וראו את הכרייה החדשה שפגעה קשות בגבעה. ואנא, היזהרו בלכתכם ואל תתקרבו לשפת המצוק!

- **משנגיע לכביש נפנה שמאלה, נעבור ליד עץ אליפטוס מרשים (ליד המרפאה) ונמשיך ללכת מזרחה עד שנגיע לשביל הפרדסים.**

  נפנה ימינה (דרומה) ונלך לאורך השביל עד חורשת התמרים. נכנס אל החורשה, נשוטט להנאתנו בשביליה ונחזור אל השקמה אשר ממנה התחלנו את טיולנו.

"צמק הטן"
ו"נבצות המצרב"

אתרים לאורך המסלול:

1 - צומת האשל
2 - תחנת הרכבת
3 - מועדון רחובות
4 - שקמה
5 - סלרייה המערבית (בדואים)
6 - גבעת האורנים
7 - עצי שקמה
8 - חורשת האקליפטוסים
9 - ביתר "פרי תנובה"
10 - ביתר "פאורה"

"עמק הטל" ו"גבעות המערה"

פנינו מועדות מערבה. נטייל בדרכי "עמק הטל", בין פרדסי "חורונדה". נעבור ליד מאהלים קטנים של בדואים. נעלה לגבעות המערב לראות את צמחייתן הטבעית ולצפות אל הנוף.

קטעים מדרכנו יובילונו בעקבות **הכרכרה של הדוד משה,** ספרו של ס' יזהר.

- **נתחיל את הטיול ליד עץ האשל, מול הכניסה לקריית משה.**

עץ האשל

עץ אשל זקן מאוד עומד בצד הדרך על כביש יבנה רחובות. שימו לב לגודלו ולענפיו העבים שהתכופפו ארצה.

ליד האשל היה מחנה של פועלים מצריים שהובאו ארצה לסלילת מסילת הברזל, מסילת החוף. המסילה נסללה לצורכי הצבא הבריטי עם התקדמותו מסיני לארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, בשנת 1917.

- **ניכנס לדרך גד, נחצה (בזהירות!) את המסילה ונלך עד בית חרושת יפאורה.**

עמק הטל

בקעה צרה משתרעת בין הגבעות, מזרנוגה בדרום ועד כביש רחובות-נס-ציונה בצפון. הבקעה מצטיינת בריבוי טללים ומכאן שמה.

הערבים קראו למקום "ע'ור איל-נאדה" (ע'ור=עמק, בקעה; נאדה=טל), או "חור אל-נאדה". אנשי רחובות שיבשו את השם ובפיהם נקראת הבקעה "חורונאדה".

הדרך מצרנגה לואדי חנין

הדרך העוברת בצידה המזרחי של הבקעה הייתה בעבר הדרך הראשית בציר צפון-דרום. דרך זו עקפה את "הר החול", שהמעבר בו היה קשה, והתמשכה מואדי חנין (נס-ציונה) לזרנוגה (קריית משה) והלאה דרומה. גם אנשים שמגמת פניהם הייתה רחובות הגיעו למושבה, לעתים דרך זרנוגה.

חרבת הראס (ח' חראס, אל-הראיש)

אתר זה שוכן בתחומי חלקת הניסויים של המחלקה לגנטיקה של צמחים במכון ויצמן. האתר נמצא בצד הדרך הנ"ל וסמוך ל"דרך הים". במקום נתגלו ממצאים מהתקופה הרומית-ביזנטית ומהתקופה הערבית הקדומה. כמות גדולה של אבני ריחיים שנמצאו באתר מעידה שהבקעה הייתה בעבר מרכז לגידול תבואה.

- **נלך צפונה לאורך פרדסי חורונאדה עד שנגיע לפרשת דרכים.**

פרדסי חורונאדה

אדמות חורונאדה היו שייכות לכפר הערבי זרנוגה. תושבי הכפר זרעו בבקעה תבואה ותורמוס בחורף, ואבטיחים בקיץ. ואבטיחי חורונדה, יצא שמם לתהילה כטובים בסביבה. פורייה הייתה הבקעה וטוב יבולה. כשהתעניינו היהודים ברכישת קרקע להרחבת שטח מטעי ההדרים, מכרוה הערבים (שלא כדרכם, כי לא נהגו למכור ליהודים אדמות פוריות).

ומדוע מכרו? אדמת "מוּשָע" הייתה חורונאדה; לכפר כולו הייתה שייכת ואנשי הכפר עיבדוה חלקות חלקות, בכל פעם חלקה אחרת, ואיש אינו יודע חלקו היכן הוא. לא אחת פרצו מריבות ביניהם בשל כך, ומשבאו היהודים מכרו להם את "אדמת המריבה".

לפי גרסה אחרת נמכרו האדמות משום שגידולי הבקעה סבלו תכופות מקרה בחורף. אמנם בקיץ נהנית הבקעה משפע טללים, אך בחורף היא מועדת לפגעי הקרה.

אדמות חורנאדה נרכשו בשנת 1927 על ידי בנים של ראשוני המושבה. המכירה הייתה כרוכה בקשיים משום שהקונים נאלצו לקבל את הסכמתם של כל בני הכפר ולהחתימם על שטר המכירה.

פירות ההדר הגדלים כאן מצטיינים במתיקותם ובעסיסיותם. בשל הטל הרב מתחיל יום הקטיף בשעות הבוקר המאוחרות ולעתים בשעות הצהריים. פרדסי חורונאדה, כמו התבואות בעבר, סובלים מנזקי הקרה.

אזור חורונאדה היה אזור רגיש בימי מאורעות 9-1936, תכופות נשמעו מכאן יריות ופורעים ערבים פגעו לא אחת ברכוש הפרדסנים היהודיים והציתו מבנים בפרדסיהם. באחד הלילות הוצת צריף בפרדס פיינשטיין, וכנקמה הוצת בית-מוטור בפרדס ערבי סמוך.

גם במלחמת השחרור הייתה פעילות רבה במקום. כאן נעו יחידותינו בהפריען לתחבורה הערבית ובצאתן לתקוף את קוביבה.

בדרכנו נעבור ליד "חרבת דוראן" ו"מועדון רחובות".

"חרבת דוראן" - מרכז לשמחות משפחתיות ולאירועים ציבוריים הוקם במבני בית-האריזה של פרדס פיינשטיין.

"מועדון רחובות" - מרכז ספורט ונופש.

- **ניגש אל עץ השקמה ואל קבוצת שיחי הצבר שליד פרשת הדרכים.**

כאן, במקום זה, החלה בשנת תרע"ג (1913) "פרשת זרנוגה". פרשה שעכרה את חיי המושבה למעלה משנה והייתה אחד הפרקים הקשים בתולדותיה.

וכך, מספר משה סמילנסקי, על אותה פרשה:

"השומר" קיבל עליו את השמירה גם בראשון-לציון. יום אחד, בעונת הבציר, עברו שניים מבריוני זרנוגה, בני עשירים, דרך כרמי ראשון-לציון, כשהם נוהגים בגמליהם הטעונים משא, ואגב כך שלחו את ידם לבצור מעט מן הענבים. אחד השומרים, בן ירושלים, "ירוק" עדיין, יצא לקראתם והערבים הכירו בו שאינו גיבור והתקלסו בו, לקחו ממנו את אקדחו ואף הכוהו. הערבים הלכו להם והשומר קרא לעזרה. בא שומר רוכב ורדף אחרי הערבים והשיגם הרחק מן המושבה. אך הערבים היו בחורים עזי-רוח, בידיהם אלות כבדות, ובידי השומר הרוכב רק אקדח, כי לאור השמש לא השתמשו ברובים, מחשש "עין הרע". הערבים הגנו על עצמם באלותיהם, ולא נתנו לשומר להתקרב אליהם והוא לא הצליח להחזירם למושבה ולקחת מהם בחזרה את האקדח שגזלו. לב האיש חם בו והוא חזר לקרוא את חבריו לעזרה. הערבים הרגישו מרחוק בדולקים אחריהם ופירקו את המשא מעל גמליהם, רכבו וברחו אל הכפר. באותה שעה נערכה בכפר סעודת מצווה בביתו של השיך, זבח משפחה. הבחורים באו וסיפרו למסובים כי יהודי ראשון-לציון התעללו בהם, היכום וגם הרגו איש בדואי שהלך עמהם. המסובים נסערו והצעירים שבהם קראו: "מות ליהודים"! הזקנים לא יכלו לעצור בהם וכל הקהל הזדיין באלות, אקדחים ורובים ומיהר אל המקום שבו פירקו את משא הגמלים.

וברחובות הוגד כי ערבים התנפלו על נס-ציונה להחריבה וכי התנגשות פרצה בין המתנפלים ובין שומרי רחובות. הפעמון צלצל והזעיק את בני המושבה שמיהרו אל מקום המעשה. שני המחנות נפגשו בפינה בין כרמי נס-ציונה ורחובות. לבות האנשים מזה ומזה היו סוערים בגלל שמועות השקר שהגיעו לכל צד. ואנשים מתונים ומביני דבר לא נמצאו בשני הצדדים להשקיט את הרוחות ולהסביר ולברר

את העניינים לאשורם; וכשנפגשו הגיעו מיד לידי תגרה. מתחילה הייתה יד הערבים על העליונה, הם היו המרובים ועמדו על ראש גבעה, והיהודים היו מעטים ועמדו למטה. מטר אבנים הומטר עליהם מלמעלה. אבל השומרים העברים הרוכבים הסתערו על הערבים בזעם והדפום מעל הגבעה. הערבים הספיקו לתפוש אחד מצעירי המושבה ולמשכו אחריהם, להיות להם במקום הבדואי "ההרוג", כביכול. השומרים ובני המושבה הסתערו שוב על הערבים והוציאו מידם את השבוי, ואז התנגשו שני המחנות פנים אל פנים. נשמעו יריות משני הצדדים, אחד הערבים נפל פצוע, פצע מוות בראשו, ועוד חמישה מהם נפצעו. מן היהודים נפצעו שניים ונהרג סוס אחד. שני הצדדים נסוגו. ולאחר שהיהודים עזבו את המקום וחזרו אל המושבה והערבים חזרו אל מקום הקרב לאסוף את פצועיהם, הגיע למקום המעשה שומר עברי מראשון-לציון אשר איחר לבוא. קרובי הפצועים התנפלו עליו כחיות טרף, הרגוהו והתעללו בגופו. ההרוג היה בן להורים אדוקים, שנים אחדות לפני כן בא לירושלים מן הגולה ולמד תורה לשמה באחת הישיבות, נסחף עם הזרם החדש והלך למושבה. חודשים אחדים עבד והיה לשומר זמני בכרמים. שמו היה שמואל פרידמן.

הכפר והמושבה הגישו את עצומותיהם למשפט הממשלה. ושוב יעצו המומחים ובעלי-הניסיון למושבה לכרות ברית שלום עם הכפר כמנהג הארץ, וגם הכפר הציע כזאת. אבל בני רחובות היו נרעשים ולא הסכימו: היעמדו על דם אחיהם? ואנשי הכפר העלילו, כי רוצחי הערבי, בן כפרם, היו שלושה מאיכרי המושבה - מ' סמילנסקי, מאיר גורודיסקי, בנו של שמואל, וברוך וינר, בנו של יוסף - והעמידו עדים אשר בעיניהם ראו כיצד שלושה אלה תפשו את הערבי ורצחוהו. העובדה, שדווקא שלושה אלה לא היו כלל שם בשעת הקרב, לא יכלה לשנות את המצב. וגם אנשי המושבה התחכמו להינצל מצרה על ידי זה שהעלילו על ראשי הבריונים בכפר כי ידם הייתה בנפשו של פרידמן האומלל. זאת הייתה עצת "השומר" ובעלי ניסיון אחרים במשפטים תורקיים. מלבד הבקשיש היה הכרח להראות באצבע על הרוצח כי אחרת לא יימצא לעולם. גם המושבה העמידה עדים שראו בעיניהם את מעשה הרצח של אלה שגורל המשפט תבע שהם יהיו הרוצחים.

וכר נרחב של "פעולה" נפתח בפני חוקרים, שוטרים ושופטים, והכול בנוסח תורקי מקובל. שנה תמימה נאנקה המושבה תחת לחץ המשפט. השוטרים היו באים ויוצאים וחוזרים, פעם לבקש את הנאשמים ולאסרם, ופעם כאורחים סתם, ואף פעם לא יצאו בידים ריקות. ועדות של חוקרים, דיינים וכל מיני פרצופים של פקידים תורקיים, עשו להם את המושבה מטרה למצוץ את דמיה. אחד הנאשמים, ב' וינר, נתפס בשוק בלוד, נאסר והיה כלוא בבית הסוהר עד סוף המשפט.

לבסוף הייתה המושבה טרף לציפורני השופטים עצמם. חמישים אלף פראנק הלכו לטמיון בעטיו של אותו משפט. סוף סוף עייפו התובעים והנתבעים גם יחד. ובהסכמת שני הצדדים נקרא לרחובות אחד מחשובי חברון, איש זקן ונשוא פנים, שהיה ידוע בארץ כעושה שלום וכשופט נאמן בדברי ריב, הוא אוטמן איל-עזי. הלה

בא, חקר, ודרש, ובפניו העיד כל צד עדות של אמת בגילוי-לב, והוא מצא כי הנאשמים משני הצדדים חפים מפשע והרוצחים האמיתיים נעלמו ואינם, ולכן על שני בעלי הדין להשלים ביניהם, ועל העדים לחזור מעדותם, וההוצאות תחולנה על המושבה. ואז זבחה המושבה זבח כבשים והכפר בא לאכול מן הזבח; ולמחרת נערך זבח בכפר, ובני המושבה הלכו אליהם לשעת הסעודה, והשלום הוקם על מכונו. אמנם גם לאחר מעשה השלום, עדיין נמשך המשפט חודשים רבים, כי לא אל השלום נשאו את נפשם השופטים התורקים ולא אל משפט צדק כי אם לבצעם. ורק כאשר תאוות בצעם באה על סיפוקה נגמר המשפט, וכל הנאשמים יצאו זכאים.

(רחובות תר"ן-תש"י, משה סמילנסקי)

"פרשת זרנוגה" גרמה לערעור היחסים בין ועד המושבה ובין ארגון "השומר". "השומר" עזב את רחובות והאחריות על השמירה במושבה נמסרה לאברהם בלומנפלד. בשנת 1917, בימי מלחמת העולם הראשונה, שב "השומר" לשמור בכרמי רחובות ובפרדסיה.

- **נחזור לפרשת הדרכים ונלך בדרך היוצרת זווית חדה עם קודמתה. דרך זו מגיעה מקוביבה (כפר גבירול) ועוברת בלב "עמק הטל".**

למרבה הצער, קטע זה, שהיה כה נעים לטייל בו בעבר, איננו מרנין את העין היום. פרדסים נעקרו, ובצידי הדרך מונחות ערמות מכוערות של גרוטאות. ה"בייקות" (בקתות האבן), ששימשו בעבר כבתי-אריזה ובתי-באר, זועקות בחורבנן.

- **נלך עד קבוצת עצי אקליפטוס, קזוארינות, שקמים ותות. ליד העצים נראה כמה בתים ריקים. בתים אלה הם חלק מבתי סטרייה המערבית.**

סטרייה המערבית

באזור המשתרע מגבעת הכלניות ועד גבעת נבי גנדה ישב הפלג המערבי של השבט הבדואי "סטרייה".

אדמת דוראן, שעליה קמה המושבה רחובות, הייתה שייכת לערבי נוצרי תושב יפו. שומר כושי שכן בבייקה (סוכת חמר) בראש הגבעה המערבית ("גבעת האהבה"). על האדמה ישב שבט קטן של בדואים שברחו מן הנגב, אם מחמת הרעב ואם מפחד נקמת-דם. אהליהם היו נטויים על הגבעות משני עברי הדרך (רחוב הרצל כיום): הגבעה המערבית והגבעה המזרחית ("גבעת הפעמון"). הבדואים חיו על צאנם ועיבדו רצועות מאדמת דוראן - זרעו שעורה בחורף ואבטיחים בקיץ. וגם בשוד שלחו ידם.

משנרכשה אדמת דוראן והוקמה עליה המושבה רחובות, קיבלו הבדואים פיצויים והורחקו מעל האדמה שישבו עליה כאריסים 40 שנה. אך אנשי סטרייה לא הסתפקו בפיצויים ודרשו

חלק מן האדמה. ולא אל המוכר באו בטענות אריסות, אלא אל הקונים. יסוד חוקי לא היה לטענתם ולכן החליטו להשתמש בכוח ולהתקיף את המושבה. בקרב שנערך בתחילת חורף תרנ"ב (1892) נחלו מפלה. הם לא מחלו על עלבונם וניסו שוב ושוב לפגוע ברחובות, אך ללא הצלחה.

חלק מאנשי סטרייה, בראשות השיך אבו-חטאב, פרשו מהשבט והתיישבו ממערב למושבה, סמוך לקוביבה. אלה השלימו עם המושבה ועבדו עמה. חלק אחר, בראשות השיך אבו-פדאל, התיישב מצפון למושבה, ליד באר יעקב. ועוד חלק, בראשות שיך סלמן, התיישב ממזרח למושבה על יד תל בטיח (היום מושב סתרייה). במשך הזמן השלימו כל אנשי השבט עם רחובות.

בשנות המאורעות רכש "ועד הביטחון" של המושבה נשק בעזרת ערבים שכנים, בייחוד בעזרת בני סטרייה. הנשק הובא לפרדסים ושם,לאחר שנבדק, שילמו את מחירו. באופן כזה נרכשו מאות רובים צבאיים, רובם במצב טוב.

כאמור לעיל שכנו למרגלות "גבעת הכלניות" בני משפחתו של שיך חסאן אבו-חטאב. בני המשפחה גרו בבתים ואילו השיך עצמו התגורר באוהל.

הפרדסנים שסיפרו את סיפורי הסביבה, פיהם היה מלא דברי הערכה והוקרה הן לשיך הזקן והן לבנו - שיך סולימן אבו-חטאב.

האב ובנו היו אחראים לשמירה בפרדסי חורונאדה וה"חברה" (ראה להלן). שניהם היו ידידי היהודים ושניהם מילאו את תפקידם בנאמנות. גנבה כי תקרה בפרדס וחקרו ודרשו מי הגנב ודאגו להחזרת הגנבה. ובשנות המאורעות העבירו לסמילנסקי ידיעות על הנעשה בכפרים הערביים ובמוסדות הערביים.

משה סמילנסקי כתב על שיך חסאן ועל סוסתו:

...אבו-חטאב היה כבן שישים ומעלה. השיבה נזרקה כבר בשערות ראשו וזקנו, אבל בשבתו על סוסתו נראה היה כעלם, זקוף, גמיש ומלא עוז. רגליו היו נתונות במגפיו האדומים והרחבים ועבייתו השחורה הייתה תלויה על שכמו וקצותיה התבדרו משני עברי הסוסה. הוא היה אחד הרוכבים המפורסמים בסביבה, ובימי החגים, ימי נבי רובין או נבי צליח, היו חוששים הבחורים להתחרות בו. והוא היה לועג להם וקורא להם: "מי בחור עול-ימים יבוא ויתחרה בי?"

והסוסה של אבו-חטאב - לא הייתה כמוה בכל הסביבה... גבוהה הייתה, זקופה, דקה, ורגליה כרגלי האיילה: גמישות ודקות. ראשה - ראש יונה. אוזניה קטנטנות, חדות וזקופות. וכולה לבנה, מכף רגליה עד ראשי אוזניה אין בה אף כתם כל שהוא. והאנשים, מאמינים וכופרים, אשר נפגשו בדרך השיך וסוסתו, היו עומדים ומשתאים לזוג הנחמד.

- מה יפו הזקן וסוסתו הלבנה!... - התפעלו עוברי הדרך.

*(**בני ערב**, משה סמילנסקי)*

בהיותו כבן 100, נפל שיך חסאן מעל סוסתו ומת.

גם לבן, שיך סולימן, הייתה סוסה אצילה, סוסה אפורה בשם "אל בורק" (כשם סוסתו של מוחמד), וגם הוא נהג להשתתף בפנטזיות של נבי רובין. באחת מהן נהרג, ויש סברה, שקנאי מוסלמי שם קץ לחייו בשל היותו ידיד היהודים.

- **מקבוצת הבתים נפנה ימינה, נחצה קטע קטן של פרדס ונעלה לקבוצת בתים שנייה, במורד הגבעה.**

היום ליד שתי קבוצות הבתים נמצאים מאהלים קטנים של בדואים. אין אלה בני שבט סטרייה, אלא בדואים שהגיעו מאזור רמלה. לבדואים יש עדרי צאן הרועים בגבעות הסמוכות. ליד קבוצת הבתים העליונה נראה מכלאת כבשים ובתוך הבית דיר עזים.

גבעות המערב

רכס גבעות נמשך מכפר גבירול ועד טירת שלום וכפר אהרן בכיוון דרום-מערב צפון-מזרח. בצידו המזרחי של הרכס נמצא "עמק הטל" ובצידו המערבי - "עמק הפרחים" (ואדי חנין) ושלוחותיו.

- **נלך משמאל לקבוצת הבתים ונעלה אל הגבעה הראשונה "גבעת הכלניות".**

גבעת הכלניות

הגבעה הייתה בלב פרדס קרדו. אבי המשפחה רכש בשנת 1925 את הקרקע מהכפר הערבי קוביבה ונטע פרדס. הוא ביקש לבנות בית במרומי הגבעה, בית קיט, כמו שנהגו הפרדסנים הערביים לעשות. לכן נטע אורנים, ברושים ודקלים. באר הפרדס נחפרה למרגלות הגבעה מזרחה, ליד הקזוארינות. ברכת האגירה נבנתה סמוך לראש הגבעה ובית האריזה למרגלותיה, מערבה.

ותיקי רחובות מספרים סיפור מרתק הקשור בבאר הפרדס: אחד מילדי משפחת קרדו ביקש לשאוב מים מן הבאר כדי להשקות את שתילי העצים שבראש הגבעה. בשעה ששלשל את הדלי פנימה, אבד לו שיווי משקלו והוא נפל לבאר. הבדואים, שנמצאו בקרבת מקום, שמעו אנחות עולות מן הבאר. מבוהלים, מיהרו אל האחים קרדו וקראו: יש שדים בבאר! האחים, שמזה שעות חיפשו את אחיהם הקטן שנעלם, חשו לבאר. השומר יצחק דניאלי, מגיבורי רחובות, הוזעק למקום והוציא את הילד מן הבאר, פצוע, אך חי.

הגבעה אינה גדולה, אך הייתה אחת הגבעות הבולטות והיפות בסביבה. מראה מרהיב נשקף ממנה על "עמק הטל", על "עמק הפרחים" ושלוחותיו ועל נופי הסביבה. בעבר הלא־רחוק

הצטיינה הגבעה בצמחיית כורכר עשירה, כל מדרוֹן והצמחים האופייניים לו. בייחוד רבו כאן הכלניות, והן שהעניקו לגבעה את שמה.

עולם הצומח בגבעה נפגע קשות. מטיילים רבים שביקרו בה במשך שנים לא נזהרו, הבעירו מדורות והאש כילתה עצים והשמידה צמחיית-בר. הבדואים ועדריהם אף הם תרמו את חלקם לפגיעה בצמחייה. ואולם, הנוף נשאר מקסים כשהיה.

הפרדס נמכר לע' פיינשטיין. חלקו המזרחי נעקר ומשמש לגידולי שדה.

- **נרד מהגבעה דרך שדרת האורנים. נחצה את דרך העפר, ונלך בשביל, שבצידו גדל עץ שיזף, ונעלה לגבעה שממול, הגבעה שבראשה נמצאת ברכת מים עגולה.**

גבעת הברכה

הגבעה היא אחת מגבעות טירת שלום. הברכה היא ברכת איגום, והיא קשורה למערכת המוביל הארצי. תפקידה לווסת את צריכת המים היומית.

הגבעה מכוסה צמחיית כורכר. בולטים, בעיקר שיחי קוֹרָנית (נחוש בריחם העז) ושיחי מִתנָן. מראש הגבעה יש תצפית נרחבה מהים ועד ההרים. ייתכן שנוכל ליהנות גם ממראה פסטורלי של עדרי צאן רועים בגבעה.

- **נעבור לצידה השני, הדרומי, של הברכה. נרד דרך עצי השיזף ונחזור לדרך העפר. כאן נפנה ימינה ואחרי עץ התאנה הגדול נפנה שמאלה. נעבור ליד בית בית בארי, שבקומתו השנייה חלון משושה, נגיע עד למרגלות "גבעת החרובים" ונעלה אליה.**

גבעת החרובים

בראש הגבעה נטועים עצי חרוב. המורד המערבי של הגבעה מכוסה בצמחיית כורכר רב-גונית. נצפה לצד מערב. נעלה לראש הגבעה ונעבור לצידה המזרחי. לפנינו תצפית יפה - צפונה, מזרחה ודרומה. נרד במורד הגבעה לעבר האקליפטוס הבודד. נשים לב ונראה מימיננו מאורות דורבנים.

- **נרד מהגבעה, נחצה את דרך העפר ונעלה לגבעה שממול - "גבעת האורנים". נסייר בגבעה, נתבונן בצמחייתה ונגלה את ה"ואדיות" (ערוצי המים) החותרים בה.**

גבעת האורנים

גבעת האורנים נמצאת בתוך השטח של פרדסי "אנגלו-פלסטיין ציטרוס קומפני".

בשנת תרפ"ז (1927) שהה סמילנסקי בפריס לרגל ניתוח. ידידיו מלונדון באו לבקרו. בעת

הביקור ניסה לדבר על לבם לרכוש להם קרקעות בארץ ולנטוע פרדסים. בדרך זו יסייעו ליישוב הארץ, הן על ידי יצירת מקורות עבודה והן על ידי הגברת היצוא. ידידיו שוכנעו והחליטו לייסד באנגליה חברת-מניות, על מנת לרכוש 1000 דונם אדמה מידי ערבים, בסביבת רחובות, ולנטוע עליהם פרדסים. החברה נקראה באנגלית בשם הנ"ל, ובעברית - "חברת הנוטעים" או בקיצור "החברה".

בשובו לארץ הצליח סמילנסקי לרכוש ל"חברה", בעזרת ידידו עבדול-רחמן בק אל-תג'י, 1050 דונם אדמה טובה לפרדסנות, גוש אחד סמוך לקוביבה ועוד גוש סמוך לזרנוגה. הוא בחר 4 משגיחים, 100 פועלים עבריים ועשרה ערבים; חילק את האדמה ל-4 חלקות גדולות, ובכל חלקה סימן חלקות קטנות בנות 25 ד'; חפר 4 בארות והעמיד 4 מכוני מים וניגש לנטיעת הפרדסים. במשך שנתיים השלים את העבודה בהצלחה. לפועלים דאג, ככל האפשר, לתת תנאי עבודה נוחים. שתי מכוניות גדולות היו מסיעות את הפועלים כל בוקר מן המושבה לפרדסים ובערב מחזירות אותם. ולו עצמו, סידר כרכרה רתומה לפרד והיה עובר מפרדס לפרדס לפקח על העבודה. שיך אבו-חטאב היה אחראי לשמירה בפרדסי ה"חברה".

בגבעה, הנמצאת בשטח פרדסי "החברה", נטע סמילנסקי עצי אורן והגבעה נקראה בשם **"גבעת סמילנסקי".**

בעבר הייתה כאן חורשה גדולה ויפה, אך עתה, כפי שתראו, כמעט לא נותר ממנה מאומה.

יזהר (נכד אחיו של משה סמילנסקי) וחברו ישי, נלוו אל הדוד משה בנסיעתו לפרדסי "החברה". תיאורים וחוויות מאותה נסיעה מופיעים בספר **הכרכרה של הדוד משה,** שכתב ס' יזהר.

הכרכרה של הדוד משה

פרדסי "החברה"

... וצריך שתדע כי עבודה גדולה נעשתה אז בפרדסים החדשים של אגודת הנוטעים (בעלי-בתים היושבים מעבר לים ומקנת כספם על האדמה הזאת); וכי הדוד משה הוא-הוא שטרח במטע בכל: לעשותו, להקימו ולקיימו; הוא שנסע אל מעבר לים והשפיע עליהם לקום ולנחול נחלה, הוא שבחר למענם את האדמה הטובה, אשר ימים רבים חמדה בלבו, אך קצרה ידו, והוא שרכשה עתה בתנופה מידי הבק הגדול של ואדי-חנין, אותו עבדול-רחמן אל-תאג'י הידוע, אשר לאיש בעולם לא היה מוכרה, קל וחומר לאיש יהודי בארץ, אלא רק לידידו-למכובדו לדוד משה, ולשמו בלבד נעתר וקיבל כסף רב עובר-לסוחר בעבור האחוזה ההיא בקצה שדהו, על כל גבולו המערבי סביב, כולל אותן גבעות-קורקר צחיחות, שלא היה עליהן כלום אלא אוהלי-קדר אחדים, ורק השיך אבו-חטב הזקן, ורק סוסתו הידועה בסיפורים, ועוד כל מיני נשים וטף בידואים מסתובבים להם, מלבד המון רשרושי קש-עשבים רדופי רוח וזהב.

והוא, הדוד משה, הוא גם שטרח ותיכן ועשה מבעוד מועד משתלות חושחש ולימון-מתוק לכנות, הוא שנתן את רכב השמוטי הטוב להרכבתם, מן המובחר שברובע זארנוגה שבפרדסו הישן (היום הכל שם שיכונים, שיכונים), והוא ששם עינו ולבו לכל פרט מפרטי נטיעתם ועל כל קטנה וגדולה בסדרי עיבודם, אף הפקיד אנשים נאמנים לפקח איש-איש על חלקתו, לעבודה ולשמרה תמיד ולעשות כל מצוותיו.

טוב ויפה. אין פלא אפוא שלא הספיקה עוד האתון הזקנה לא למהירות ולא לנוחיות, ושהדוד משה חדל אז ממנה והתחיל, כאמור, יוצא למסעיו באותה כרכרה רתומה לפרד...

חציית המסילה

והוספנו ורהטנו יותר, ומיד פנינו ימינה, ועברנו בטלטלה ובפסיחה חורקת את מסילת-הברזל, אשר פסיה לכאן ולכאן רצו-רצו אידוו-אידוו, וצימדו מירווחם במרחקים, קודם שאבדו אי-שם בעיקול, ודבר כלשהו, לא ידוע מה, אבל טוב ויפה בלא ספק, ולא גמור לעולם - עוד הוסיף ורץ שם עמהם, רץ למקום שרצו.

הבדואים ליד הקזוארינות

על-יד בית באר אחד, מיד אחר כך, באפלולה שמתחת לקזוארינות העבותות, ובצל תיתורת אותו בית - שם לעולם היתה קמה לקראתו להקה שלמה של יושבי הצל ההוא, לעמוד ולומר דברי שלום וברכה לדוד משה, ולזכות במנוד-ראש.

ואל יהא הדבר קל בעיניך. הדוד משה היה עושה מסעו בשתיקה, אבל הכל היו רואים בעברו, אינם מרפים ומלווים אותו במבט ובניע-ראש. לא נקרה אדם על דרכו שלא נחפז להגביה מגבעתו לקראתו, לשאתה ולהמתין בכובד-ראש עד אם עבר.

שער הפרדס

ומיד השער הגדול, החדש, המבורזל, הצבוע ירוק, המטע החדש המרווח, שגזעיו סודים לבן ועליו גדולים ונוצצים, כהים מאוד ומתכתיים כלשהו - מתבהקים מן הנופים המטופחים, מעידים על בריאות, על זבל, על השקייה, על טיפול, על אדמת החול-חומר ועל עתיד רווי כולו תקוות....

הגבעות שהשמש אינה שוקעת בהן

אך יוצאים מפרדס זה, ומיד שוקעים בחולסית חול רכה ועמוקה, וחוזרים במאמץ ועולים מעבר גדת הואדי, ומטפסים שם בשקידה על גבי גבעת קורקר חשופה אחת, שהנה זה נשתלה ארנים, שהנה הם מופלאים בדקותם, רטוטיים ברוח, לבדם מאוד אל נוכח כל העולם המתגלה מכאן - ולוקחים שם נשימה ונוכחים פתאום באיזו נרחבות אחת גדולה ונרחבה, אף כי גם לא בלי איזו אכזבה שקשה להסבירה, אלא כשתדע כי זה המקום שהתגלה בו לאמיתו, שלא כאן שוקעת השמש, אלא הרבה הרחק מזה לפאתי הים, וכי המקום שכאן, שהיה אמור להיות ערש השמש, כשהיו צופים עליו מן הבית, ואשר אמור היה שתהיה מוצעת בחובו כביכול כמין רפידת קן שכזו, כמין גומה שכזו, ללינת לילה, אולי כמין גיא נעלם, אולי כמין ברכה זכה עשויה לדבר, סרוקת עשבי ירוקת לחים - שכל זה אינו ולא כלום, אלא בסך-הכל אין בכאן הזה שפה אלא יבשות של איזה מדרון גבשושי אחד, חשוף וריק, עקוץ חום, רצוף קוצים וקורניות, נלאה רוחות לא בלומות, ואילו השמש כשתשקע תשקע מערבה מכאן והלאה, נורא עוד מערבה מכאן והלאה, כל כך שלעולם, כנראה, לא נגיע שמה, וכל התקווה לא היתה אלא מקווה שוא - לא כאן שוקעת השמש...

הדוד משה נשאר בפרדס. את הכרכרה הרתומה לפרד הפקיד בידיהם של יזהר וישי להשיבה לביתו במושבה. על אשר אירע בדרך חזרה תקראו בספר.

- **נצא דרך שער הפרדס ונלך בדרך העפר שממול, לעבר עצי השקמה.**

לפנינו שני עצי שקמה ענקיים ורבי-שנים, מאותם עצים הגדלים לאורך תוואי של דרכים קדומות ומשמשים מקום מנוחה לעוברי-אורח. נתבונן בגזעים ובענפיהם של העצים ונראה חורי קינון וסימני ניקור של נקרים.

- **נפנה ימינה (דרומה) ונלך לאורך דרך, שמשני צידיה משוכות צבר. כאשר נגיע לדרך ניצבת לה נפנה שמאלה (מזרחה) ונלך לעבר חורשת האקליפטוסים.**

חורשת האקליפטוסים

חורשת האקליפטוסים ניטעה על ידי שוקרי אבו-עומר, אחד הערבים העשירים בסביבה. שוקרי בק הרבה לפזר כספו בין נצרכים מאחיו הערבים. הוא אשר בנה את המסגד בנס-ציונה, ולעצמו בנה בית גדול וכיום שוכן בו המכון הביולוגי.

שוקרי בק עבד עם יהודים ונטע בשותפות עמם, אך לא מכר אדמות ליהודים. ליד החורשה היה לו פרדס גדול בן 800 דונם ואת האקליפטוסים נטע, כנראה, כמשברי-רוח.

מספרים על שוקרי בק, שהיה מקדים לברך אנשים שפגש בהם בברכת "מרחבה", וזאת על-שום שרצה שיברכוהו בברכת התשובה "מרחבתיין" ("ירחיב לך אלוהים" - "ירחיב לך כפל כפליים").

סטרייה האמצעית

מול חורשת האקליפטוסים היו בעבר בתי סטרייה המערבית. השיך ומשפחתו גרו למרגלות גבעת הכלניות, ואילו מרבית בני הפלג המערבי של השבט, שעבר לאזור קוביבה, ישבו כאן. הבתים נהרסו במלחמת העצמאות. נותר רק מגדל המים.

- **נרד מהגבעה ונמשיך ללכת מזרחה באותה דרך.**

מעברת זרנוגה ב'

בשטח המישורי, שלמרגלות הגבעה, הייתה מעברת זרנוגה ב', או בשמה האחר - מעברת רחובות. בשנות העלייה הגדולה, לאחר מלחמת העצמאות, הוקמו כאן אוהלים, פחונים, בדונים וצריפונים, ובהם שוכנו העולים.

היום חונים בשטח בדואים שהגיעו לכאן מאזור רמלה. אלה מתפרנסים, בין השאר, מעשיית פחם. תהליך עשיית הפחם נעשה לפי מיטב המסורת.

- **נמשיך דרכנו לעבר דרך גד, שבה התחלנו את מסלולנו, אך לפני כן נעבור ליד שני בתי חרושת.**

"פרי תנובה" ו"יפאורה"

בית חרושת "פרי תנובה", ראשיתו בבית חרושת "פרי פרי" בדרום העיר. שכנו, בית-חרושת "יפאורה", שכן בלב העיר, ברחוב הנשיא הראשון. שני בתי החרושת האלה הועברו לאזור התעשייה לפני כמה שנים.

בית חרושת "יפאורה" רכש זכויות מחברת "שוופס" לייצור משקאות קלים בלבד. ייצור מוצרי הדר למיניהם נעשה היום בבית חרושת "פרי תנובה".

- **ליד בית חרושת "יפאורה", הסמוך לכביש, יסתיים הטיול.**

אזור חורונאדה, סטרייה, קוביבה וזרנוגה במלחמת העצמאות

(לפי ספר חטיבת "גבעתי")

פעולות תגמול נגד התחבורה הערבית

ב-23.3.48 קיבל מפקד חטיבת "גבעתי" הוראה מהמטכ"ל: "תקוף ופגע בתחבורה הערבית בכל האמצעים ובכל השיטות במגמה לשתק את פעולות האויב."

מיד עם קבלת ההוראה כינס מפקד החטיבה את המג"דים לישיבה דחופה, כדי לדון בדרכי ביצועה. מפקד החטיבה הסביר כי פעולות הפגיעה, יותר משהן מכוונות לשיתוק התחבורה הערבית, תכליתן להפנות את התחבורה אל עורקי התחבורה הראשיים, שבהם משתמשות השיירות העבריות, כדי למנוע מן האויב לחסום אותן דרכים שבהן ייאלץ אף הוא להשתמש.

עיקר המשימה הוטלה על גדוד 52, ובין הדרכים שהגדוד היה צריך לפגוע בהן, הייתה הדרך המחברת את יבנה עם קוביבה, ודרך זרנוגה לוואדי-חנין.

4 פעמים תקפו כוחותינו את התחבורה הערבית בדרך קוביבה - כפר אהרן, היא הדרך העוברת בחורונאדה. בפעם הרביעית נכנסה כיתה של חיילינו בקרב עם ערביי קוביבה, שתוגברו ביחידה מ"צבא ההצלה" אשר חנתה ביבנה הערבית. כיתה אחרת, בפיקודו של המ"מ אפרים גובר חשה לעזרתה ותקפה את קוביבה. כשנסוגה כיתה זו לבסיסה נהרג אפרים גובר, סמוך ל"גבעת הכלניות", באש שנורתה מ"גבעת האורנים".

הטרדת קוביבה

בתוך השטח העברי הרצוף במרחב הדרום - מראשון לציון ועד כפר ורבורג - עדיין השתרע, במחצית השנייה של מאי 1948, שטח של כ- 40 קמ"ר שהיה נתון לשליטת הערבים. היה זה גוש קוביבה - זרנוגה - יבנה, שאוכלוסייתו המקורית מנתה כ-10,000 נפש.

ב-18/5 בבוקר, נקרא מג"ד 55 אל מפקד חטיבת "גבעתי" ונתבקש להטריד את קוביבה באותו לילה בכוח פלוגה. שתי מחלקות של הגדוד נעו בחצות לילה עד לגבעות שמדרום לטירת-שלום ושם היו צריכות להיערך להטרדת הכפר. אולם ברגע שהחלו להיערך נתגלו לאויב והוא פתח עליהן באש מ-3 כיוונים: מצפון-מזרח הכפר, משכונת המוכתר שמצפון-מערב לו, וממבואות הכפר עצמו. אנשי הכוח השיבו אש עד שהבחינו באורות כלי-רכב מתקדמים מכיוון יבנה לעבר קוביבה. בגלל החשש שזוהי פלוגה מ"צבא ההצלה" ומתוך רצון להימנע מהסתבכות בקרב מול כוחות בלתי שווים, החליט המפקד לסגת.

התקפה ראשונה על קוביבה

מטה החטיבה הטיל על גדוד 55 ועל גדוד 52 לשתף פעולה במבצע שתכליתו (א) לרסן את האויב בקוביבה, לחסל את ביצוריו ולגרום לו אבידות; (ב) למשוך תגבורת מיבנה על ידי התקפה על קוביבה, לארוב לה ולחסלה.

חלק א' של המבצע הוטל על גדוד 55 וחלק ב' - על גדוד 52. אנשי מחלקת המארב התגלו לאויב ויתרון ההפתעה של הפעולה אבד. סוכם שהפלוגה מגדוד 52 תסתפק בהחזקת ההצטלבות של דרך העפר זרנוגה-קוביבה וכביש יבנה-רחובות ובכך התמידה הפלוגה, תוך חילופי יריות עם האויב, עד שהאיר הבוקר ואז קיבלה פקודת נסיגה.

הפלוגה של גדוד 55 כבשה את שכונת סטרייה. עתה היה עליה לעבור ולכבוש את גבעת נבי גנדה, אך תחמושת האנשים כמעט ואזלה. נעשה ניסיון להחיש תחמושת מבסיס הגדוד, אך בינתיים עלה השחר והוכרז על נסיגה כללית.

כיבוש קוביבה

מטה החטיבה, שקיבל דיווח מלא על הפעולה, החליט כי כפר זה הוא "אגוז קשה מדיי לפיצוח" בשביל גדוד 55, שזה מקרוב "נולד", ולכן הוחלט להטיל את משימת הכיבוש על גדוד 52, המנוסה. על גדוד 55 לעומת זאת, הוטל להציב חסימה על דרך קוביבה-זרנוגה ולבצע התקפת הסחה על זרנוגה.

מג"ד 52, יעקב פרי, וקצין המודיעין שלו, אביב ברזילי, קבעו תכנית לסיורים בשטח. בליל 26.5 יצאו סיירי הגדוד עם מפקדי היחידות, שנועדו לקחת חלק בפעולה, לאסוף ידיעות לקראת הפעולה. הסיורים בוצעו בהצלחה. קצין המודיעין, אביב ברזילי, הכין סיכום מודיעיני לדוגמה. על סמך הסיכום הזה תכנן מג"ד 52 את אחת התכניות היפות שלו. לימים, התבטאו מפקדי הפלוגות בגדוד של פרי על אותה תכנית: "היא עצמה נתנה 75 אחוז מהניצחון בקרב".

בליל 27.5 יצאו הכוחות ליעדיהם, וכיבוש הכפר נעשה כמתוכנן. באותו לילה נכבש גם הכפר זרנוגה על ידי גדוד 52. המבצע נקרא בשם **בר-יוחאי** כיוון שהימים היו ימי ל"ג בעומר.

מ"הר החול"
לקריית מוצ

מפת מכון ויצמן

מפת הפקולטה לחקלאות

מ"הר החול" לקריית-מוצקין

שמה של רחובות ידוע ומוכר בארץ ובעולם הודות למוסדות המדע והמחקר המצויים בתחומה. מוסדות אלה שוכנים במקום שהיה בעבר "הר החול".

נטייל בשבילי קריית המדע, נתבונן בבניינים, נהנה מן הגנים ונסיים בביקור בבית הנשיא הראשון של מדינת ישראל.

הר החול

מכשול בדרך למושבה

הגבול הצפוני של אדמת דוראן, שרכש יהושע חנקין להקמת המושבה רחובות, עבר בתוואי שבו נמצאות היום דרך יבנה ושדרות מרכוס זיו. לאורך הגבול, כמו לאורך הגבולות האחרים, חפרו תעלה. התעלה וערמות החול שהוצאו ממנה סימנו את תחומי המושבה.

"הר החול" הכביד על התחבורה אל המושבה וממנה. "דרך הים" ההיסטורית עברה מדרום לו ומסילת הברזל - מצפונו. הנתיב העיקרי מצפון לדרום עקף אותו ועבר ב"עמק הטל". כדי שנוכל להבין את משמעותו של "הר החול" בשביל המתיישבים הראשונים נביא כמה מסיפוריהם וקטעים מדבריהם:

המושבה ואדי אל-חנין קרובה לרחובות. בין שתי המושבות הללו עומד הר חול החוצץ ביניהן ואינו נותן לאחת לראות את השנייה.

*(**זכרונותי**, לוין-אפשטיין)*

... עוד מעט תעלה ל"הר החול" אשר יהיה בעיניך כמדבר, אך אל נא תיבהל ואל תחשוב כי תעית. זו הדרך! ומעבר לגבעת החול, לרגליה, גבול אדמת רחובות.

צדק האיש: אלמלא הקדים ואמר ליהודה מה שאמר, היה חושב באמת שתעה בדרכו. כה שוממה הייתה גבעת החול, שהגיע אליה, ממש מדבר. לא סימן של עשב, ולא עקבות של גלגלי עגלה, והחול עמוק עד לקרסולים ומעלה. וכיצד עוברות כאן עגלות בדרכן למושבה?

עייף ושטוף זיעה עמד במורד הר החול, ולפניו תעלה, שנמשכה משני עברי הדרך. מיד הבין, כי כאן גבול אדמתה של המושבה, כאשר אמר לו האיש, ועייפותו נסתלקה ממנו.

*(**בערבה**, מ' סמילנסקי)*

... ותעלה עמוקה ורחבה הקיפה את כל אדמת רחובות והיה בכל פעם אשר עברתי את התעלה, אם בצאתי מן המושבה ואם בשובי אליה היה לבי פועם בקרבי בחזקה, ותמיד תקף אותי רגש עמוק: פה מתחילה האדמה השייכת לנו, אשר אנו בידינו עבדנוה והפכנו מדבר שממה לגן-עדן על הארץ. הבתים הלבנים עם גגותיהם האדומים, השקועים בין עצים ירוקים, לא ידי זרים הכינו לנו, אלא בעצמנו הקמנו אותם.

*(**זכרונותי**, לוין-אפשטיין)*

ראשוני רחובות קראו למקום בשם "**זמדברג**" (זמד=חול, ברג=הר).

לא ראיתי עוד חולות כאלה

קשה לתאר מה היה ההר הזה. לא ראיתי עוד חולות כאלה, הר כזה. גלגלי העגלה שקעו. הסוסים לא יכלו למשוך. הנוסעים ירדו מהעגלה כשהם צוחקים ונאלצו ללכת ברגל. הרגליים שקעו עמוק בחול וקשה היה להוציאן. ואם איחרה העגלה להגיע, צלצל פעמון המושבה והצעירים יצאו לבדוק מה אירע ואם נדרשת עזרה.
(אסתר סמילנסקי)

בעל העגלה והשמשייה

...הנוסעים מן המושבה אהבו את "בעל העגלה" החדש (שמואל ריבוצקי), שידע לבדח את דעתם בדרך הממושכת והמשעממת. גם "תחבולותיו" לעודד את "רוח" סוסיו התפרסמו בציבור. שמשייה ישנה הייתה לו, שהביאה מן הגולה.... והיא גם שימשה לו "מכשיר" לזרז את סוסיו, כשהיו ניצבים בלי זוז ב"הר החול" שבמבוא המושבה. הוא היה מעמיד את השמשייה כנגד פניהם, פותחה וסוגרה בזריזות מפליאה. הסוסים היו נבהלים ונרתעים הצידה, וגלגלי העגלה היו נחלצים מן החול. ויש אשר שום "תחבולה" לא הועילה ואז ביקש שמואל מאת הנוסעים שימשיכו, במחילה מכבודם, את דרכם ברגל והוא היה פורק לאט לאט את המשא מעל העגלה ומעבירו, חבילה חבילה, על כתפיו הרזות אל מעבר לחול, וחוזר ומטעין.
***(משפחת האדמה**, משה סמילנסקי)*

ה"קרב" על הדרך

נתיב צר, שחצה את הר החול, התקשה במקצת כתוצאה מן הנסיעה המתמדת עליו בעגלות, ומרגלי הגמלים שעברו בו.

באחד הימים גילו בני המושבה, להפתעתם, כי תעלה נחפרה לרוחב הדרך, והנוסעים נאלצו לנסוע בחול עמוק, שטרם עברה עליו עגלה. התברר כי הדבר מעשה ידי הבדואים. לאורך תוואי הדרך הוטלו גללי בהמות, והבדואים החליטו לחרוש את רצועת האדמה, שנתעשרה בזבל ולזרוע תבואה.

מילאו אנשי המושבה את התעלה בעפר וסתמוה. קמו הבדואים וכרוה שנית. תבעו בני המושבה מן הבדואים למשוך ידם מן השטח, אך הבדואים בשלהם - אדמה טובה כאן והם מבקשים לזרוע. כאשר ראו בני המושבה שאין לדבר סוף - אלה כורים ואלה סותמים - החליטו לשים קץ לפרשה.

50 מצעירי המושבה, פועלים ואיכרים, הצטיידו באלות ויצאו לעבר "הר החול". 40 נשארו במורד ההר ו-10 עלו לראשו והחלו סותמים את התעלה. הבדואים, כצפוי, הופיעו וניסו למנוע בעדם. נתנו העשרה, שבראש הגבעה, אות לחבריהם שבמורד ואלה עלו במרוצה לגבעה וכל ה-50 הפליאו מכותיהם בבדואים והניסום.

לעת ערב באו זקני השבט אל המושבה, התנצלו על אשר אירע והבטיחו כי לא יחזרו על המעשה. האורחים הוזמנו למטבח הפועלים ושם נערכה להם סעודת מלכים ונכרתה עמם ברית שלום. ומאז, לא הוסיפו הבדואים לפגוע בדרך (לפי זיכרונותי, א"ז לוין-אפשטיין).

גיבורי ה"קרב" היו חברי ה"עשרות" - ארגון סודי של פועלי המושבה וכמה מאיכריה. אחת ממטרות הארגון הייתה לשמש גרעין לצבא העברי שיקום בעתיד. מפקד ה"עשרות" היה אפרים חרל"פ.

"פרשי הרצן"

ב-29.10.1898 ביקר הרצל ברחובות. שישה עשר רוכבים יצאו מן המושבה לקבל את פניו ועוד שני רוכבים שהגיעו מעקרון. הם עלו אל ראש "הר החול" להמתין לו, כי טרם ידעו באיזו דרך יבחר להגיע למושבה.

וכך מתאר משה סמילנסקי את המאורע:

> הלילה ההוא היה ליל שימורים ברחובות. עם שקיעת החמה יצאו כל בני המושבה לעבודתם: לנקות את החצרות, את הרחובות; הצעירים בודקים את סוסיהם, המורים והתלמידים עורכים מקהלה... עם זריחת השמש עמדו כל בני המושבה על רגליהם... העלמות לבושות שמלות לבנות וסרטים כחולים בשערותיהן. כל הפנים מוארות באורו של חג.
>
> שישה-עשר צעירים יוצאים מן המושבה רוכבים על סוסיהם, שניים שניים בשורה.... דוממים עוברים הרוכבים עד לגבעת החול אשר על גבול אדמת המושבה "פה נחכה!"...
>
> "מרכבה באה"... הסוסים צועדים צפונה... "הלאה!" ... הסוסים עפו, דהרו, גמאו ארץ... המרכבה נעצרה ... "יחי ד"ר הרצל!"... התפרצה קריאה מפי כל הרוכבים. והרוכבים קפצו כולם מעל סוסיהם. דלת המרכבה נפתחה ומתוך קפיצה של עלם יצא אל הרוכבים איש גבוה, בעל זקן שחור מרובע... עיניים שחורות גדולות ועמוקות... וצער עמוק בתוך העיניים ועצבות שפוכה על המצח ועל הפנים... פניו הקסימו.

"רחובות שולחת את ברכתה לד"ר הרצל!" ושוב רעם של קולות: "יחי ד"ר הרצל, הידד!"... ופני הצועקים חיוורים ורועדים... והנה עבר רעד על פני איש-הקסם ובתוך עיניו נוצצה... דמעה... האומנם? הוא מושיט את ידו לכל החבריא... הוא מדבר אליהם גרמנית... הם עונים עברית.... ועיניו השחורות, העמוקות והעגומות מביטות לרווחה ובתוכן נוצצת... דמעה... הייתכן?

"על הסוסים"! הרוכבים עולים על סוסיהם. הרצל שב אל מרכבתו... "יחי הרצל! תחי רחובות!" ירעמו קולות הרוכבים וסוסיהם השתוללו, קפצו, דהרו... הרצל לא יגרע עיניו מעל החבריא... והדמעה הנוצצת בתוך העיניים ירדה פתאום על הפנים ואחריה עוד דמעה ועוד דמעה... שתי העיניים זולגות דמעות... "יחי הרצל!", תחי רחובות"! כל הסביבה הקרובה והרחוקה רעמה...

לפני המבוא לרחוב יעקב המתינה כל המושבה. בראש עמדו חברי הוועד וזקני המושבה. בידי אחד הזקנים לחם ומלח ושניים מחזיקים ספרי-תורה. מאחורי הזקנים עמדו כל בני המושבה ובאחרונה התלמידים. הרצל ירד מן המרכבה ואחריו כל בני-לוויתו. ראש הוועד ברכהו והציג לפניו את חברי הוועד ואת הזקנים... והנה יצא מתוך הקהל ר' יענקלה... ניגש להרצל, הושיט אליו את ידו הקטנה והרזה, הרים את כפיו ויאמר בקול רם: "ברוך אתה ד' אלוהינו מלך העולם, שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה!" ואל הקהל פנה ואמר: "יום טוב לכם, יהודים, יום טוב!"...

לפנות ערב יצא הרצל מן המושבה. ושוב מלווה אותו כל המושבה. ושוב דוהרים סוסינו אחריו עד לגבעת החול... פה עמדה מרכבתו והוא ירד ויבקש מאת הרוכבים לשוב. כולם ירדו מעל סוסיהם ויברכוהו... והוא הביט אליהם בחיבה, הושיט לכל אחד את ידו... ועוד הרבה זמן עמדו הרוכבים ועיניהם נטויות אחרי המרכבה ההולכת ונעלמת מעיניהם...

***(בין כרמי יהודה**, משה סמילנסקי)*

ביקורו של הרצל היה אחד המאורעות המסעירים בחיי המושבה. שישה-עשר הרוכבים שקידמו את פני הרצל וליווהו, זכו בתואר "פרשי הרצל".

הביקור ברחובות השאיר רושם עז על הרצל וכך כתב ביומנו:

גדוד פרשים הסתער לקראתנו לפני המושבה רחובות. כעשרים בחורים שערכו מין פנטזיה, הריעו בשירים עבריים וסבו כעדת דבורים את עגלתנו. עיני וולפסון, שנירר, בודנהיימר ועיניי מלאו דמעות בראותנו את הרוכבים הזריזים והאמיצים האלה... ברחובות הייתה ההפגנה עוד גדולה מזו; כל התושבים חיכו לי ערוכים שורות שורות. הילדים שרו.

לפי אמצעיהם של עניים אלה, הייתה זו קבלת-פנים מלכותית.

קריית מדע

ב-1932 התמקמה ב"הר החול" התחנה לחקר החקלאות וב-1942 הוקמה הפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית. ב-1934 נבנה מכון זיו וב-1949 נחנך מכון ויצמן. ב-1963 הוקם בשכנותם המרכז לחקר ההתיישבות. "הר החול" הפך והיה ל"קריית המדע" של רחובות, והמושבה, שהייתה לעיר, קיבלה כינוי חדש: "עיר ההדרים והמדע".

תחנת הניסיונות החקלאית (התחנה לחקר החקלאות)

ב-1921 ייסד האגרונום יצחק אלעזרי-וולקני את תחנת הניסיונות החקלאית של ההסתדרות הציונית. מעבדות התחנה שכנו בתל אביב ומשק בעלי החיים וחלקות הניסויים היו בבן-שמן. וולקני החליט להעביר את התחנה לרחובות. לבקשתו, רכשה הקהק"ל ב-1925 את "הר החול" - המקום שבו בחר להקים את התחנה.

המעבר לרחובות היה הדרגתי. עוד ב-1924 פעלה באחד מבתי המושבה המעבדה של המחלקה לפיסיולוגיה וגנטיקה של צמחים (היום - מחלקת ההדרים). עד 1930 הועברה הרפת, הוחל בגידול תבואות ומספוא, הוכשר שטח ניסיוני עבור המחלקה לפיסיולוגיה וגנטיקה של צמחים ונקדחה הבאר הראשונה.

הטקס החגיגי הראשון נערך ב-20.5.30. היה זה טקס נטיעת העצים הראשונים בגן האקלום לעצי פרי טרופיים וסובטרופיים. 3 עצי שסק ניטעו אז בידי אוטו ורבורג, מנחם אוסישקין ויצחק וולקני (העצים עדיין עומדים). הגן נקרא בשם גן ורבורג, על שם פרופ' אוטו ורבורג - בוטנאי בעל שם עולמי, נשיא ההסתדרות הציונית העולמית בשנים 1912-1920 (הנשיא השלישי אחרי הרצל, ו-וולפסון).

בטקס חנוכת גן האקלום הכריז קסטליאנסקי על תרומה בסך 800 ל"י להקמת בניין למחקר הדרים. בדצמבר 1930 הונחה אבן הפינה, ביולי 1931 נסתיימה בניית הבית הראשון ובעקבותיו נבנו עוד שני בניינים. הפיקוסים המפארים את הכניסה לתחנה ניטעו במרץ 1931. בסתיו 1932 שלמה המלאכה והתחנה הועברה מתל אביב לרחובות. ב-1936 תרם הנציב העליון, ארתור ווקופ, אגף חדש לבניין המעבדה לחקר הקרקע וב-1940 נבנו שלושת הבניינים הנוספים של התחנה.

לאחר מות מנחם אוסישקין (מגדולי המנהיגים של התנועה הציונית ונשיא הקהק"ל) ב-1941, הוחלט לטעת גן אקלום לעצי יער שיישא את שמו **גן מנחם.** בגן ניטעו עצי יער שהובאו מכל העולם, ארבעה מכל מין.

בתחנה עבדו חוקרים צעירים, חלוצי המחקר החקלאי בארץ, בהתלהבות ובמסירות ובשכר זעום, שלא תמיד שולם במועד. המוטו (הסיסמה) של התחנה היה: "אנחנו עובדים בשביל החקלאות הישראלית". ואם חקלאי יטען "הרי זאת עשינו תמיד", ולא יידע את המקור לכך, הרי עשינו את שלנו. ברוח זו עבדו חוקרי התחנה ולא חיפשו פרסום, אך עמלם הניב פרי הילולים ובזכותם הגיעה החקלאות להישגים בל ייאמנו.

עוד בראשית שנותיה של התחנה לחקר החקלאות דובר על הקמת מוסד גבוה ללימודי החקלאות באוניברסיטה העברית. הואיל ומרבית המורים לנושא זה התרכזו ברחובות הוחלט להקימו כאן, ליד התחנה. בשנת 1942 הוקם "המכון האוניברסיטאי לחקלאות", שהפך לימים, לפקולטה לחקלאות.

ב-1934 נבנה מכון זיו בשטח שהועמד לרשותו על ידי התחנה וב-1949 מכון ויצמן. עד מהרה התברר כי כברת הארץ צרה מהכיל את כל מוסדות המדע הללו והחל מ-1955 הועברה התחנה, בהדרגה, לבית דגן. ברחובות נותרו מחלקות המחקר של המכון לבעלי חיים. שאר השטח הועבר לרשות מכון ויצמן, הפקולטה לחקלאות והמרכז לחקר ההתיישבות.

לאחר מותו של פרופ' יצחק אלעזרי-וולקני הוחלט לקרוא את המוסד המפואר שהקים על שמו: **מכון וולקני.**

- **נצא לסיור בקריית המדע ונתחיל בפקולטה לחקלאות.**

(פרטים על הפקולטה תוכלו לקרוא בפרק **מוסדות ומפעלים ברחובות.**)

הפקולטה לחקלאות

- **ניכנס בשער הראשי - "שער הרצל".**

מימיננו רחבת זיכרון לזכר תלמידי הפקולטה לחקלאות, שנפלו במלחמות ישראל.

- **ניגש לבניין הראשון מימין, בניין אהרונסון.**

בית אהרון אהרונסון

זהו הבניין הראשון שנבנה בפקולטה. הבניין נושא את שמו של אהרון אהרונסון והוקם בכספי קרן שהוקמה לזכרו. אהרון אהרונסון , בן זכרון יעקב, היה בוטנאי ידוע-שם, ונתפרסם בעולם המדע הודות לגילוי "אם החיטה". בשנת 1911 הקים תחנת ניסיונות חקלאית בעתלית. התחנה פעלה עד 1917 ונסגרה עקב פעילות ניל"י, בימי מלחמת עולם הראשונה.

הבניין תוכנן על ידי האדריכל המפורסם אריק מנדלסון. טקס חנוכתו וטקס הפתיחה הרשמי של המכון ללימודי החקלאות נערך, במעמד קהל רב, ב-4.12.1942, א' חנוכה תש"ג.

- **נלך מימין לבניין אהרונסון ומימין לבניין יק"א לעבר בניין טריוואקס.**

"גן מנחם"

בדרכנו נעבור ליד עצים שרבים מהם לא יהיו מוכרים לנו. אלה הם עצי "גן מנחם", גן אקלום לעצי יער שכבר הזכרנוהו. הגן משתרע משני עברי הכביש, מראש הר החול וצפונה, ומצוי בתחומי הפקולטה לחקלאות, המרכז לחקר ההתיישבות ומכון ויצמן.

פרופ' ישראל גינדל הביא זרעים ושתילי עצים מכל יבשות תבל, כדי לבחון את התאמתם לתנאי הארץ. בקטע זה של הגן תוכלו לראות מינים שונים של מחטניים וביניהם עצי ארזים, מיני אלונים, אלות, שיטים ועוד ועוד.

שימו לב! על כמה מהעצים קבועים שלטים ובהם כתוב השם וארץ המוצא שלהם.

בניין טריולאקס

זהו המרכז לחקר דבורים. הבניין מזכיר בצורתו חלת דבש ובשדה שלידו פזורות כוורות.

- **נלך לכיוון צריפי המנהלה ונעבור לדרך אספלט שתוליכנו מערבה, לעבר החממות. שימו לב לשדרה היפה של עצי דקל קנרי.**

כאן נוכל לראות מגוון עשיר של צמחי נוי, מראה מרהיב עין. בחממה בודקים הרכבות שונות של צמחים ומנסים ליצור זנים חדשים, שונים בצורתם, בצבעם ובעמידותם.

- **מהחממות נפנה אל הדיר. נתעכב לידו ואחר כך נמשיך דרכנו ללב הקמפוס. כאן מרוכזים רוב בנייני הפקולטה וביניהם מדשאות וברכות נוי.**

"גן אשבל"

ליד בניין אריוביץ של המחלקה למדעי בעלי חיים נראה פסלי ברזל בדמות בעלי חיים; הפסלים נעשו מחלקים של כלים חקלאיים. נפח ממזכרת בתיה, ושמו אשבל, עשה את הפסלים ונתנם במתנה לפקולטה לחקלאות.

הבניינים הנמצאים מדרום הם מעונות הסטודנטים.

- **ממזרח לבניין אריוביץ נראה שלושה בתים קטנים, שונים בסגנונם מכל בנייני הפקולטה.**

בתי תחנת הניסיונות החקלאית

בתים אלה הם היחידים ממבני התחנה לחקר החקלאות שנותרו ברחובות. שוכנות בהם מחלקות המחקר של המכון לבעלי חיים השייך למכון וולקני. מכון וולקני שוכן, כאמור, בבית-דגן.

- **נפנה דרומה, לכיוון רח' חנקין, נעבור ליד בניין לאוטרמן ונגיע אל מה שנותר מ"גן ורבורג".**

"גן ורבורג"

הגן משתרע משני עברי הכביש, מראש הר החול ודרומה. חלקו המערבי נמצא היום בשטח הפקולטה לחקלאות וחלקו המזרחי - בשטח מכון ויצמן.

בגן נעשו מאמצים להחדיר לארץ זנים חדשים של עצי פרי טרופיים וסובטרופיים, כגון: מנגו, פיטנגו, ליצ'י, פג'ויה, אבוקדו, אנונה. כמו כן ניסו לטפח עצים שכבר גדלו בארץ, כגון שסק וגויאבה.

הגן היה בן-טיפוחיו של פרופ' חנן אופנהיימר. היזמה להקמתו באה מפרופ' אוטו ורבורג, ראש המחלקה לבוטניקה של האוניברסיטה עם פתיחתה בשנת 1925.

בשני גני האקלום, גן מנחם וגן ורבורג, הוקמו במהלך השנים מבנים של מוסדות המחקר משני עברי הכביש. מה שנראה היום הוא רק שריד של הגנים המקוריים.

- **נחזור אל הדרך הראשית של הפקולטה.**

על הקיר המזרחי של בניין המחלקה לקרקע ומים נראה פסיפס שעשתה נעמי הן, לפי פסיפס ביזנטי שנחשף בבית-שאן.

- **הגענו אל בניין בעל צורה מוזרה - האודיטוריום על שם אריוביץ.**

אודיטוריום אריוביץ

זהו האולם המרכזי להרצאות ומופעים של הפקולטה. לבניין זה אין יסודות במתכונת המקובלת בבנייה. הוא מעוגן בקרקע באמצעות קשת רבת-עצמה של בטון, העוברת מקצהו הדרומי-מזרחי לקצהו הצפוני-מערבי.

- **נחזור אל שער הפקולטה ונצא דרכו. נחצה את הכביש במעבר החצייה ונלך לעבר המרכז לחקר התיישבות השוכן בין מכון ויצמן ובין מבני תחנת הרכבת.**

המרכז ללימודי הפיתוח

(המרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית)

משמאלנו בניין קומות ארוך. כאן מתגוררים המשתלמים המגיעים למוסד מארצות אסיה, אפריקה ואמריקה הלטינית.

ממולנו בניין נמוך ועל גגו כמה פירמידות קטנות. זהו לבו של המוסד. כאן נמצאים כיתות הלימוד, אולם ההרצאות, הספרייה והמשרדים. קירותיו הפנימיים של הבניין מעוטרים בתצלומים של מראות הארץ ותכניות של יישובים ברחבי הארץ.

המרכז הוקם בשנת 1963 ביזמת פרופ' רענן וייץ. פרטים על תחומי פעילותו תוכלו לקרוא בפרק **מוסדות ומפעלים ברחובות.**

נוסיף עוד כמה פרטים: החניכים הבאים להשתלם כאן נשלחים על ידי מוסד אקדמאי, או מוסד העוסק בפיתוח. שהותם בארץ נמשכת ארבעה וחצי חודשים. בתקופה זו הם לומדים את מרכיביו השונים של תכנון אזורי כולל. לאחר מכן יוצאת הקבוצה כולה לארץ מסוימת ושם, במשך חודשיים וחצי, מיישמת את אשר למדו; הם מכינים תכנית פיתוח לאזור שנבחר למטרה זו.

הקבוצה ששהתה במרכז לחקר ההתיישבות עד סוף 1989 הייתה קבוצה דוברת אנגלית. המשתלמים הגיעו מארצות אלה: תאילנד, סין, הפיליפינים, סרילנקה, גאנה, מלאווי, קמרון ואתיופיה. תרגיל הפיתוח נערך בקמרון.

מזרחה למבני המרכז לחקר התיישבות נמצאים מבני משרד החקלאות-מחוז רחובות והשירות הווטרינרי המחוזי. כל העצים בשטח הקמפוס שייכים ל"גן מנחם". נראה כאן מינים רבים של אקליפטוס, אלון שעם, ועוד עצים גדולים ומיוחדים.

- **נצא אל הכביש הראשי ונלך דרומה, לעבר הכניסה הצפונית למכון ויצמן.**

מכון ויצמן למדע

השער הישן

את סיורנו במכון ויצמן נתחיל בשער הישן, ששימש עד אמצע שנות ה-50 כשער הכניסה לתחנה לחקר החקלאות ולמכון ויצמן.

עד היום קבוע בעמוד הימני השלט: "המכון הלאומי והאוניברסיטאי לחקלאות" ובעמוד השמאלי - השלט: "מכון ויצמן למדע".

- **נלך לאורך שדרת בלוך.**

התחנה לחקר החקלאות

שדרת הפיקוסים ניטעה בשנת 1931. שימו לב לגזעים העבותים ולשורשי האוויר המעובים. השדרה נקראת על שם ד"ר בנימין בלוך, המנהל האדמיניסטרטיבי הראשון של מכון זיו ומכון ויצמן.

מימין לשדרה נמצאים עצי גן ורבורג ובתוכם שלושה עצי השסק שניטעו בשנת 1930. בהמשך הדרך, משמאל, בחזית המכון למדעי הביולוגיה על שם מאיר, מזדקרת קבוצת דקלים ממינים שונים - שרידים של גן מנחם.

מגדל מים וברכה בציפוי, וחמישה בניינים פשוטי-קווים מימין לשדרת בלוך, ובניין אחד משמאלה, אלה הם מבני תחנת הניסיונות החקלאית. בניינים אלה שייכים היום למכון ויצמן.

- **אחרי השדרה, מימין, כיכר עגולה ובמרכזה פסל. מימין לכיכר נמצא "מכון זיו", הגרעין שממנו צמח מכון ויצמן.**

"מכון זיו"

בשנים שבהן לא כיהן ויצמן כנשיא ההסתדרות הציונית (1931-1935), הוא שב והתמסר למדע. באותם ימים החליט לפעול להקמת מכון למחקר מדעי שישרת את צורכי הארץ ויהיה חלק מקהיליית המדע העולמית. פרי מאמציו היה מכון זיו.

מכון זיו נולד כתוצאה משתי טרגדיות: מותו של צעיר יהודי באנגליה וגורלה המר של יהדות גרמניה עם עלות הנאצים לשלטון.

דניאל, בנם של רבקה וישראל זיו, נפטר בעודו צעיר לימים וחלומו להיות מדען נקטע באיבו. בצר להם פנו הוריו אל ידידם, ד"ר ויצמן, וביקשו ניחומים. ויצמן לא השמיע באוזניהם דברי ניחומים שגרתיים, אלא הציב בפניהם מטרה שראוי לחיות ולפעול למענה: הקמת מוסד מדעי, שיישא את שם בנם וישמש מקום מקלט למדענים יהודים שגורשו בחרפה ממעבדותיהם בגרמניה.

כעבור 20 שנה אמר ישראל זיו באספת זיכרון לויצמן ברחובות: "הוא ראה במכון את ראשיתו של מחקר מדעי אמיתי... אשר יפרה את חיי הארץ ואת רוחה... הוא ראה במדע אמצעי להתגבר על כל מכשול שעמד בדרך הקדמה הכלכלית והחברתית של הארץ". בנובמבר 1937 ביקר לורד פיל, ראש הוועדה המלכותית, במעבדתו של ויצמן. לשאלתו מה

הוא עושה, השיב ויצמן: "אני יוצר יכולת קליטה."

כמה טעמים היו לויצמן כשבחר ברחובות להקים בה את המכון, ואחד מהם העובדה כי ברחובות שכנה תחנת הניסיונות החקלאית. הוא חזה שיתוף פעולה בין שני מוסדות המחקר, שישלימו זה את מלאכתו של זה. בספרו "מסה ומעש" כתב: "הרגשתי שהמדע יש לו שייכות לבניינה של א"י... חשבתי על מכון מחקר שיעבוד שכם אחד עם תחנת הניסיונות החקלאית ברחובות - וגם על משהו גדול ומקיף מזה. בתוך א"י נראתה לי רחובות כמקום היאה ביותר להתחלה. שם נמצאת תחנת הניסיונות החקלאית. שם יעמדו לרשותנו הבוטנאים ופיסיולוגי הצמחים, המכירים יפה את הארץ."

ב-3 באפריל 1934 נערך ברוב הדר טקס חנוכת מכון זיו. על שער המכון נכתב: "עבוד למען ארץ זו. עבוד למען המדע. עבוד למען האנושות."

מכון זיו נבנה על שטח, שהוקצה למענו, ממזרח לבנייני התחנה.

מעבדתו של ויצמן נמצאת בקומה השנייה, בחדר הקיצוני מימין. המעבדה שימשה לויצמן מקום מקלט, ובה מצא מנוחה מנסיעותיו המאומצות בשליחות עמו. היא שימשה לו תמיד מקור עידוד וחיזוק ובה מצא מרגוע לנפשו. החדר הסמוך למעבדה שימש לפגישות ולהתייעצויות.

- **נפנה שמאלה וניגש אל בניין זיסקינד.**

בניין זיסקינד - מכון ויצמן למדע

זהו הבניין הראשון של מכון ויצמן. בחזית הבניין שלט הנושא את הכתובת: "מכון ויצמן למדע" וסמל המכון. טקס חנוכת המכון נערך בכיכר שלפני הבניין.

ההחלטה להקים את מכון ויצמן למדע התקבלה ב-1944. כאשר קרב יום הולדתו ה-70 של ויצמן, וקבוצת ידידים שאלו אותו איזו מתנת יום הולדת רצויה לו, הם נתבקשו לעשות להרחבת מכון זיו. בהסכמתה של משפחת זיו, וגם בתרומתה הנדיבה, החל מאיר וייסגל בריכוז המאמצים לכינונו של מכון מחקר גדול שייקרא על שם ויצמן ויקיף גם את מכון זיו.

אבן הפינה לבניין החדש הונחה ב-1946, בשטח שיועד לבניין מעבדות חדש, בתחומי מכון זיו, עוד ב-1939. במהלך הבנייה פרצה מלחמת השחרור ומכון ויצמן עם מכון זיו נעשו לאחד הבסיסים החשובים של חיל המדע (חמ"ד) שעמד בראשית צעדיו. אנשי החיל הזה, ובכללם עובדי המכון הוותיקים וחלק מאלה שנועדו להצטרף למכון החדש (ביניהם, למשל, האחים אהרון ואפרים קציר), עסקו בפיתוח אמצעי לוחמה וחומרים חלופיים לחומרים חיוניים שלא ניתן לייבאם. העבודה המדעית הרגילה הושבתה לחלוטין.

על אותה תקופה מספר איש המכון:

ידעתי כי המכון מהווה מטרה חשובה... הסתוות בפני התקפות אוויר הייתה כמעט בלתי אפשרית... מוקף פרדסים סיפק המכון מטרה אידיאלית להתקפות פתע... בנינו סביב המכון ביצורים שכללו עמדות על גג הבניין החדש. במרס הגיעו מירושלים הגדודים הראשונים של מדענים צעירים... ד"ר ברגמן אמר לי כי המכון ייהפך למרכז מדעי צבאי... המקום המה יומם וליל. בעיות כימיות נפתרו במהירות עצומה... מפעלים ניסיוניים אורגנו בפינות שונות של הבניין החדש. כל ס"מ נוצל, וכל השטח הדהד מפיצוצי כלי נשק חדשים ותרכובות ניסיוניות.

זיכרונות איש חמ"ד:

שיכנו אותנו כיחידה צבאית עצמאית והשתמשנו בכיתות של הפקולטה לחקלאות כחדרי מגורים, כמחסנים ומשרדים. אכלנו בקנטינות הצבאיות ברחובות... בזמן שהגעתי הייתה רחובות קרובה מאוד לקו החזית... היו אזעקות והתקפות אוויר. הקנטינות, שבהן אכלנו, היו לעתים תכופות מלאות חיילים היוצאים לקרב או חוזרים ממנו... עבודת המחקר שלנו נעשתה בקבוצות קטנות בצריפים שונים, במחסנים ובבנייני חוץ, שהיו מכוסים רשת הסוואה של עלי אקליפטוס. הואיל ורבים מן המגויסים היו בעלי ניסיון מועט ולעתים קרובות נלהבים מדיי, מספר השרפות והתאונות הרציניות היה גבוה למדיי. לא היה מחסור בציוד מעבדתי, מפני שרוב הציוד החדש של מכון ויצמן הגיע בארגזים גדולים ועמד לרשותנו...

יחידת חמ"ד שפעלה במכון כללה כימאים, פיסיקאים ואלקטרונאים - כל קבוצה עסקה בנושאי מחקר וייצור שהיו שייכים לתחום כישוריה.

חנוכת מכון ויצמן

המאורעות שקדמו למלחמת העצמאות והמלחמה עצמה עיכבו את פתיחת המכון. ב-2 בנובמבר (יום הצהרת בלפור) 1949 נערך טקס חנוכת "מכון ויצמן למדע". אלפי אורחים הגיעו מהארץ ומאות מחו"ל. על הבמה ישבו חתני פרס נובל בלבושם האקדמי הצבעוני. הנואם הראשי, בן-גוריון, ציין ש"ויצמן נושא בשני כתרים, כתר מדינאות וכתר תורה." ויצמן היה אחרון הדוברים. כשקם לדבר, סנוורה השמש את עיניו. אחרי כמה מלים הפסיק לקרוא מתוך הנייר ולחש: "השמש בעיניי, איני יכול להמשיך." המקרופונים פעלו והקהל

שמע. רעד עבר בקהל, לא היה איש שלא חש את כאבו. מיד לאחר מכן נשמע רעם תשואות. ויצמן הניח את רשימותיו והחל לדבר בלעדיהן: "כאן ברחובות אנו עוסקים בעבודה חלוצית. אנחנו חלוצים במדע. לארצנו יש בעיות רבות שיש לפתרן, קשיים רבים שיש להתגבר עליהם. יש גם סכנות רבות שיש לקדם את פניהן. אל לנו לסמוך רק או בעיקר על כוחנו הפיסי. יש לנו נשק אדיר שעלינו לנצלו בחכמה ובכישרון בכל האמצעים העומדים לרשותנו. נשק זה הוא המדע, מקור כוחנו והגנתנו."

מכון ויצמן הלך והתפתח בקצב מהיר. בעקבות הבניין הראשון נבנו בניינים רבים נוספים: בנייני מעבדות ומבני שירותים למיניהם. קמו מחלקות חדשות ובהן עוסקים בענפי מחקר מגוונים: מתמטיקה, פיסיקה, ביוכימיה, ביופיסיקה, ביולוגיה, מרכז מחשבים ("ויצק", המחשב הראשון במדינת ישראל, נבנה במכון ומוצב היום כמוצג היסטורי בכניסה לבניין זיסקינד), מדרשת בוגרים, מחלקה להוראת המדעים וכו'. הכסף לבנייה נתרם כולו על ידי ידידיו ומוקירי זכרו של ויצמן.

- **מבניין זיסקינד נפנה שמאלה, ואחר כך ימינה, ונעבור בין שני המבנים של מכון וולף (לאחד יש גג מקומר ומעל השני מתרומם מגדל).**

"האדא כקרדום לחפור בו" - מכון דניאל וולף

ויצמן ראה במכון זיו מוסד מחקר, שבו יעסקו ב"מדע לשמו והמדע כקרדום לחפור בו" (מדברי ויצמן). בדברים אלה התכוון ויצמן שיש ליישם עבודות מחקר שנעשו במכון לצרכים שימושיים. למטרה זו נבנה בשנת 1941 הבניין למחקר תעשייתי.

הכסף להקמתו בא מתרומה של דניאל וולף, יהודי מהולנד, שעקבותיו אבדו בשואה. תכנית הבניין הוכנה על ידי האדריכל המפורסם אריק מנדלסון.

מכון וולף כולל שני מבנים: בניין מעבדות ובניין לייצור קדם-תעשייתי (התקרה הגבוהה נועדה לאפשר הצבתן של מכונות גבוהות).

הימים היו ימי מלחמת העולם השנייה והוחלט לייצר במקום תרופות עבור הצבא הבריטי והשוק המקומי, כי בשל המלחמה פסקה אספקתן מחו"ל.

הוקמה חברה, מוצרים פרמצבטיים לא"י בע"מ, ובה היו שותפים מכון זיו ומשקיעים פרטיים. ויצמן הטיל על פרופ' לודביג טאוב לפתח תהליכי ייצור לכמה תרופות, ולעבודה הצטרפו כמה כימאים של מכון זיו, בייחוד כימאים צעירים. בין התרופות שייצרו: חומרי הרדמה, אטברין (נגד מלריה), ריבנול (נגד דיזנטריה), נובלגין (להורדת חום ושיכוך כאבים). התרופות סופקו לבתי חולים ולצבאות בנות הברית.

בימי מלחמת העצמאות עסקו בבניין וולף בפיתוח אמצעי לוחמה שונים במסגרת חמ"ד. לאחר המלחמה נערכו במקום בדיקות שונות הקשורות לניצול מחצבים מהנגב.

כעבור כמה שנים החלו לפעול כאן מפעלים ראשונים של תעשיות עתירות-מדע. משהוקמה

"קריית ויצמן" (פארק לתעשיות עתירות-מדע) הועברו המפעלים אליה. מעל בניין המעבדות נבנה מגדל - מתקן להפרדת איזוטופים לייצור חמצן כבד.

- **ממכון וולף נלך דרומה עד צידו האחורי של בנין סן-מרטין (בית הארחה ומסעדה). כאן נפנה ימינה ונעבור ליד מכון ברגמן (בניין זיו החדש, הרחבה של מכון זיו).**

מכון ברגמן למכימיה אורגנית

פרופ' ארנסט דוד ברגמן, המנהל המדעי של מכון זיו ומכון ויצמן, היה הדמות המרכזית בפעולות חמ"ד ולאחר מכן באמ"ת (אגף מחקר ותכנון) וברפא"ל (רשות פיתוח אמצעי לחימה).

ברגמן היה מדען צעיר ומוכשר, שגורש ממעבדתו בגרמניה על ידי הנאצים. ויצמן פרש חסותו עליו וביחד עבדו על התכניות להקמת מכון זיו. במשך השנים נוצרו ביניהם מעין יחסי אב ובן.

בשנות ה-30 החל לפעול למען ההגנה ובמהלך השנים נרתם יותר ויותר למחקר הביטחוני בישראל, השקיע בנושא זה את כל אונו ומרצו ותרם לפיתוחו. ב-1951 נתמנה ליועץ המדעי של שר הביטחון ושימש בתפקידו עד 1968. ב-1975 הלך לעולמו. כהוקרה על פועלו הוחלט לקרוא על שמו את אחד המפעלים הגדולים של רפאל - "מכון דוד". בלוח הקבוע בחזית המפעל נכתב: "מכון דוד - ע"ש פרופ' ארנסט דוד ברגמן, אבי המחקר הביטחוני בישראל". לאות הוקרה על פועלו למען מכון זיו ומכון ויצמן, הוקדש לזכרו האגף החדש של מכון זיו - "מכון ברגמן".

- **נמשיך ללכת עד בניין המנהלה (הבניין הגבוה). נפנה דרומה ונעבור ליד הקיר המזרחי. על הקיר קבוע לוח זיכרון לעובדי המכון שנפלו במלחמות ישראל. נמשיך ללכת לעבר השדרה - שדרת מרכוס זיו -הנמשכת מהכניסה הראשית ל"יד חיים ויצמן" ועד "כיכר הזיכרון".**

יד חיים ויצמן

ב-9 בנובמבר 1952 הלך ויצמן לעולמו. לאחר פטירתו של הנשיא החליטו ידידיו, יחד עם הנהלת מכון ויצמן וממשלת ישראל להקים את "יד חיים ויצמן" - אתר הנצחה לאומי לזכרו. אתר "יד חיים ויצמן" כולל את בית הנשיא ואחוזת הקבר, את כיכר ויצמן וגנזך ויצמן, ואת כל מערכת המבנים של מכון ויצמן. השטח טובל כולו בירק עצים, שיחים וכרי דשא, חוגג בשלל צבעי פרחים ומעוטר בפסלים אמנותיים. בכך נשמרת בנאמנות אהבת ויצמן לנוי וליופי והקפדתו החמורה על ניקיון.

כשנבנה המכון על מגרש תחנת הניסיונות, נדמה היה בתחילה שאנו עומדים לטבוע בים של חול... לא היה אילן או גבעול עשב לפאר את החצר רחבת הידיים שבה שוכנו שני המוסדות... וסבורים היינו שנראה העדר חוש אסטתי עד לחמלה אם נוציא כל כספנו רק על הבניינים ולא נעשה כלום למען סביבתם. על כן התחלתי סולל דרכים... לנטוע עצים ולהתקין כרי-דשא... צבעים, פרחים ומטפסים התחילו להיראות עד מהרה... אחרי טיפול של שנתיים או שלוש הפך הכול לגן, תאווה לעיניים, וכל מבקר או עובד רואה ומתענג.

(מסה ומעש, חיים ויצמן)

- **נחצה את הכביש ונלך לעבר בניין שעל גגו פירמידות לבנות - בניין ספריית ויקס.**

גנזך וייצמן

בקומתו הראשונה של בניין הספרייה שוכן גנזך וייצמן. חלקו האחד הוא אולם תצוגה פתוח לקהל (משמאל לדלת הכניסה), ובו תערוכת קבע המוקדשת לחייו ולפועלו של ויצמן. כאן אפשר לראות, בין השאר, את תעודת הדוקטור שלו, רישומים שהכין בקשר להצעות פטנטים, את גלימתו האדומה כאיש הסגל של אוניברסיטת מנצ'סטר ואפילו את האינקובטור ששימש למחקריו הבקטריולוגיים. חלקו הגדול יותר של הגנזך מיועד לחוקרים בלבד. בחלק זה רוכזו מסמכים רבים הנוגעים לויצמן ולתנועה הציונית וכאן גם שוקדים על פרסום כתביו ומכתביו.

- **נחזור לשדרת זיו ונעבור אל המדרכה הצפונית.**

אולם ויקס

מול ספריית ויקס, מן העבר הצפוני של השדרה שוכן האולם על שם מיכאל וחנה ויקס - אולם ההרצאות המרכזי של המכון. בניין זה הושלם בשנת 1956 ונחנך בסימפוזיון בין-לאומי לכימייה מקרו-מולקולרית, בראשו ישב פרופ' אהרון קציר. מאז נערכו בו אירועים רבים, בכלל זה "ועידות רחובות", כנסים, סימפוזיונים, טקסים אקדמיים ומופעים תרבותיים מכל הסוגים והמינים - קונצרטים, הצגות תיאטרון, קולנוע ועוד.

- **נלך לאורך השדרה מזרחה עד אל מול מדרשת פיינברג ומגדל המאיץ שמעבר לה.**

מדרשת פיינברג

המדרשה נוסדה ב-1958 כזרוע של המכון להכשרת תלמידי מחקר לתואר שני ושלישי. באותו בניין נמצאת "היחידה להוראת המדעים". יחידה זו נוסדה ב-1968 ביזמת פרופ' עמוס דה-שליט ומטרתה לקדם את החינוך המדעי. כאן מעבדים תכניות הוראה וכותבים ספרי לימוד חדישים.

מגדל המאיץ

שני מגדלים מתנשאים מעל הרקיע של מכון ויצמן ושל רחובות, שניהם הפכו להיות סימן היכר למכון ולעיר - מגדל המאיץ ומגדל השמש.

מאיץ הפֶּלֶטרוֹן על שם קופלר, המגדל בעל הצורה הייחודית, הוא חלק מן המחלקה לפיסיקה גרעינית. ב-1965 נחנכה מעבדת המאיץ על שם היינמן ובתוכה הותקן מאיץ חלקיקים במתח של 6 מיליון וולט. בשנת 1976 נבנה מאיץ הפלטרון המספק מתח בן 14 מיליון וולט.

- **נמשיך ללכת לאורך השדרה עד הרחבה המוליכה לעבר מגדל השמש. נמשיך לאורך הרחבה לעבר חזית המגדל. אחר כך נפנה שמאלה ונלך למצפה המראות.**

מגדל השמש (המגדל הסולארי)

במקום זה נמצא המכון הקנדי לאנרגיות ולמחקר שימושי; מבנה אולטרא-מודרני יחיד במינו בישראל ואחד מן הבודדים בעולם כולו.

לרשות החוקרים עומד מגדל סולארי בגובה 54 מטרים ושדה של 64 מראות, שטחה של כל מראה 56 מטרים רבועים. שדה זה נועד לרכז כמויות גדולות של אנרגיה סולארית (אנרגיית שמש) לצורכי המחקר, ולאפשר פיתוחן של גישות חדישות בניצול אנרגיית השמש - לתועלת ישראל והעולם כולו.

קשה לתאר במלים את הודו של המגדל, את יופיו של המתחם שבו הוא נמצא ואת המראה המרהיב של נופי הסביבה.

שימו לב למראה המגדל המשתקף בשורת המראות המונחות למרגלותיו. ושימו לב לפסלים ולשעוני השמש בכיכר המוליכה למצפה המראות.

- **מכאן אפשר לחזור אל השדרה, או לגשת ל"גן המדע" ולחזור אל השדרה לאחר ביקור בו. גן המדע נמצא בדרך המוליכה מערבה, מעבר למרכז הנופש. אפשר להגיע לגן גם בדרך המובילה ממדרשת פיינברג צפונה.**

גן המדע

גן המדע הוא מוזיאון פעלתני מתחת לכיפת השמים. המבקרים יכולים ללמוד תופעות טבע וחוקי טבע תוך כדי הפעלת המוצגים והמכשירים הפזורים בשטח הגן.

גן המדע הוא חלק מ"מרכז המדע לנוער על שם עמוס דה-שליט". הגן מופעל על ידי היחידה לפעולות נוער. יחידה זו מארגנת מחנות קיץ לנוער שוחר מדע, חוגי מדע ובית-ספר שדה למדע.

- **עתה נעלה בשורת המדרגות הרחבות המוליכות ל"כיכר הזיכרון".**

כיכר הזיכרון

לפני כיכר הזיכרון, למרגלות גבעת בית הנשיא, נמצא קברו של מאיר וייסגל - הידיד הנאמן, שהקדיש את חייו להקמת מכון ויצמן, עמל ללא ליאות לפיתוח המכון ולהרחבתו ופעל להקמת "יד חיים ויצמן".

ברחבה מוצג פסל השואה, יצירתו של דני קרוון. בתיאטרון הפתוח נערכת מדי שנה, ב-2 בנובמבר, עצרת זיכרון לויצמן. על קיר האבן של הבמה קבועה כתובת - קטע מדברים שאמר ויצמן בטקס הנחת אבן הפינה למכון ויצמן ב-3 ביוני 1946: *"לבי סמוך ובטוח כי המדע יביא שלום לארץ הזאת ויחדש נעוריה, גם ייצור פה מקורות חיים חדשים ברוח ובחומר. ובדברי על המדע כוונתי כפולה: המדע לשמו והמדע כקרדום לחפור בו."*

- **נעלה בשביל המוליך לאחוזת הקבר של הנשיא ושל רעיתו. נתעכב ליד הקבר ונפנה לעבר בית הנשיא. (שימו לב למדף להאכלת ציפורים במרפסת המזרחית.)**

בית הנשיא

מימין, על ראש הגבעה, נמצא בית ויצמן, הידוע לרחובותים ותיקים כ"ארמון הנשיא". הבית, הטובל בגן עצים גדול, עשיר בחפצי אמנות ובספרים ומשוחזר כפי שהיה בימי חייהם של בני הזוג ויצמן. הוא פתוח לסיורים מודרכים בזמנים קבועים.

הבית, שהושלם ב-1937, נבנה על פי תכנונו של האדריכל הנודע אריך מנדלסון, על חלקת אדמה שקנה ויצמן מאהרון אייזנברג, ממייסדי רחובות ויוצא פינסק כמותו.

במרכז הבית מתרומם מגדל מואר בחלונות צרים וגבוהים ובתוך המגדל מדרגות מעגליות המוליכות לחדרי השינה ולחדרי האורחים. בצדו הדרומי של הבית חצר פנימית (פאטיו)

ומשני עבריה חדר הספרייה (חדר העבודה של ויצמן) וטרקלין. במרכז החצר ברכת שחייה והמגדל משתקף במימיה. הריהוט והעיצוב הפנימי של הבית נעשו על ידי ורה ויצמן.

> " זה הבית המודרני האצילי ביותר שראיתי מעודי. יש תואם מושלם בינו לסביבותיו, הוא הולם בשלמות את מטרתו, ומעל לכול, הוא נותן ביטוי שלם לבעליו. כמותם, גם מה ששייך להם, הוא נכס לאומי..." כך הגיב האורח הראשון שביקר בבית ויצמן.
>
> ***(בית ויצמן**, הרולד בלומברג)*

בחצר, ליד הבית, ניצבת מכונית ה"לינקולן" שניתנה ב-1948 כמתנה מיוחדת לויצמן.

סביב הבית נטועים עצי זית אשר הלכו ונתרבו עם ימי ההולדת של ויצמן. בין עצי הגן מצויים גם שני עצי שעם, עצי מנגו ושאר פירות - שריד לגן עצי הפרי הגדול אשר נטע ויצמן במשך השנים.

ויצמן אהב את ביתו ברחובות ואת הנופים המרהיבים שנשקפו ממנו. בייחוד אהב לשבת במרפסת העגולה של חדר השינה הפונה מזרחה, לעבר הרי יהודה. שם נהג להאכיל ציפורים על מדף מיוחד שהותקן לשם כך ונתכנה בפיו "כיכר מרקוס" שלי.

בנובמבר 1947, והוא זקן וחולה, יצא לארצות-הברית להופיע בעצרת האו"ם, לפעול למען הקמת המדינה ולשכנע את נשיא ארצות-הברית להכיר במדינה ובגבולותיה. בהיותו שם כתב לו מאיר וייסגל: *"אני יודע כמה יוצא לבך אל רחובות ולביתך. טיילתי בגניך אתמול והתפללתי לאלוהים שישלח הפוגת-מה, כדי שתוכל לחזור לפינת-חמד זו ולהתרגע בתוך ביתך ולהתבשם מגניך."*

בז' באייר תש"ח נבחר ויצמן לנשיא הראשון של מדינת ישראל. הבית היה למשכן ממלכתי רשמי ודגל המדינה התנוסס מעליו. אורחים רבים באו לבקר את ויצמן בביתו - מדינאים, אישים ידועי-שם ואף אזרחים רגילים, שבאו להביע את רגשי הערצתם והוקרתם למנהיג הדגול.

ויצמן נפטר בביתו ב-9 בנובמבר 1952, ועל השולחן, ליד מיטתו, היה מונח סידור התפילות, פתוח בתפילה האהובה עליו, "ונתנה תוקף". ארון הנשיא הוצב ברחבה שלפני הבית ובמשך שעות רבות, יום תמים ולילה שלם, עברו על פניו המוני בית-ישראל, שהגיעו מכל קצות הארץ לחלוק כבוד אחרון למנהיג האהוב.

חיים ויצמן נקבר, בהתאם לבקשתו, בחלקת הפרחים שלמרגלות ביתו, מזרחה. משנפטרה רעייתו, נקברה לידו. בית הנשיא הראשון וקברו היו לאתר של עלייה לרגל פתוח למבקרים. מדי יום ביומו מגיעים לכאן אורחים רבים מהארץ ומחוץ-לארץ, יהודים ולא-יהודים.

- **לאחר הביקור בבית הנשיא נלך במורד הגבעה לעבר שער הכניסה ברחוב הנשיא הראשון. כאן נסיים את טיולנו.**

"נבעת האהבה"

אתרים לאורך המסלול:

1- כיכר הבאר
2- תחנה מרכזית
3- גבעת יוספטון - נקודת תצפית
4- בית כנסת
5- בית עמאצ (קיבוץ)
6- בית הפועלים
7- בית ברל
8- מגדל המים
9- בית נוסינוב - פרדמן
10- תחנה מרכזית ישנה

"גבעת האהבה"

גבעות רבות ברחובות ולכולן ניתן, בשעתו, שם וכינוי, אך המפורסמות שבכולן היו גבעות ששכנו משני עברי דרך המלך: הגבעה המזרחית והגבעה המערבית.

על הגבעה המזרחית, היא "חרבת דוראן", נבנו בתיה הראשונים של רחובות (רחוב יעקב). בראשה הוצב פעמון המושבה ומכאן שמה "גבעת הפעמון". הגבעה המערבית ידועה בשמותיה "גבעת דונדיקוב" "גבעת הגורן" ו"גבעת האהבה"; האחרון הוא השם המקובל מבין השלושה.

לגבעה זו יוקדש סיורנו.

"גבעת הגורן" לא הייתה הנישאה בגבעות המושבה, היו גם גבוהות ממנה, אבל היפה והרחבה בהן הייתה, ומעליה נתגלה נוף נהדר ביום וגם בלילה, ובייחוד בלילות הירח המלא... לרגליה רבצו בתיה הספורים של המושבה... ממזרח, מעל לבתים ומעל לגבעות שמאחוריהם, נראו בכל הדרם הרכסים של הרי יהודה... ממערבה של הגבעה נשתרעה שדמה רחבה ובסופה, במקום שנשקו שמים וארץ, נראתה יבנה הבנויה על גבעתה... וביום בהיר, וכן בליל ירח זורח, יכולת לראות פאתי ים, פה ושם בין החולות...

*(משה סמילנסקי, **בין כרמי יהודה**)*

נחלת דוראן צוברת לידיים עבריות

נחלת דוראן הייתה שייכת לאנטון רוק, ערבי נוצרי שישב ביפו. רוק החכיר את האדמה לבדואים משבט סטרייה ובראש הגבעה בנה "בייקה" (בקתת חומר) והושיב בה שומר כושי לשמור על אדמתו.

אהרן איזנברג יזם להקים מושבה עברית באדמת דוראן. הטיפול ברכישת הקרקע נמסר ליהושע חנקין. בליל ז' באדר תר"ן (27.2.1890) נחתם חוזה המכירה. בחצות ליל י' באדר עלו איזנברג וחנקין על הגבעה ומסרו לשומר מכתב המודיעו כי האחוזה עברה לידיהם ועליו להראות להם את גבוליה.

בערב, בעשירי בחודש, באו אלי, לואדי-חנין, יהושע חאנקין עם אחיו מנחם מנדיל רוכבים על סוסים והזמינו אותי לעלות אתם עוד הלילה על האחוזה ולמסור מכתב מרוק למורשה לו, כי האחוזה עברה לידי חאנקין ועליו להראות לנו את הגבולים ולענות לנו בכל מה שנדרוש ממנו.

בחצות לילה עלינו ברכיבה על ההר, שעליו עמדה ה"בייקה" - בנין ערבי פרימיטיבי בנוי אבנים וחומר. בחורבה זו ישב המורשה, עבדו השחור עַבְּד יחד עם החמורים והגמלים. דפקנו בדלת. על שאלת המורשה:

- מי אתם?

ענינו מעבר לדלת:

- אנחנו בעלי האדמה. באנו בשם אנטון רוק ומכתב בידינו.

הוא פתח את הדלת בפחד ובזהירות גדולה ורובה בידו. מסרנו לו את המכתב והרגענו את רוחו. הוא שטח לפנינו מחצלות לשבת. מסרנו לידו את הסוסים וישבנו ושוחחנו על ענין האחוזה ומצבה. הוא כיבד אותנו בקפה שחור, כנהוג.

כשהאיר הבוקר יצאנו יחד ברכיבה לסייר את האחוזה. בחצות היום שבנו ליפו.

*(אהרן איזנברג, **קורותיו, כתביו ותקופתו היישובית** בעריכת עבר הדני)*

1,000 דונם לאדם אחד

6,000 דונם מנחלת דוראן נרכשו ע"י חברי "מנוחה ונחלה". שאר השטח - 4,000 דונם - נמכרו ל"יחידים" שהצטרפו אליהם, ובתוכם 1,000 דונם שרכש אדם אחד, אברהם יהושע דונדיקוב. הגבעה המערבית הגדולה והרחבה הייתה לו לנחלה ומאז נקראה בשם "גבעת דונדיקוב". בשנה השלישית לייסוד רחובות נפטר דונדיקוב ובמושבה נותרו אלמנתו גוסיה ובנותיה אסתר ונחמה.

כרם הגפנים הגדול של גבעת דונדיקוב ניטע בעיקר במורדות הגבעה מערבה וצפונה. ראש הגבעה נותר חשוף ובמדרון התלול, בפינה הדרומית-מזרחית, נחצבו אבני כורכר לבניית בתי המושבה.

הגורן

כמה מאיכרי המושבה זרעו תבואה וכולם יחד הכינו מקום לגורן.

השותפים לגורן יצאו יום אחד ומעדריהם בידיהם וניקו שטח נרחב בפסגת הגבעה, קצצו את החוחים והקוצים והבעירום באש, וטאטאו יפה יפה במטאטא-אזוב (הכוונה לסירה קוצנית) את מה שנקרא אחר כך "הקרחת"... לכל אחד מהשותפים סומן מקומו בגורן, ולאחר גמר הקציר הביא לשם את תבואתו וערם לערמה...

ובהגיע העת, החלו בדיש, וגם שמרו על הגורן, כל אחד שמר לילה בשבוע, כי שבעה היו. אך השומר לא נשאר בודד על משמרתו: עד חצות הלילה בילו כל צעירי המושבה, רוב נשיה וכל הילדים בגורן, שהייתה מקום שעשועיה של המושבה הקטנה. ויש שאחדים מן הצעירים היו נשארים לישון על הערמות עד אור הבוקר, שלא לדבר על זוגות הנאהבים שהיו מתחבאים מעין רואים בין הערמות שבקצה הגורן, אך לחישותיהם או צחוקם העצור גילו את מחבואם. מפיו של יהודה נפלט פעם הכינוי "גבעת האהבה" ועד מהרה נפוץ בין הצעירים ובציבור, ונתקבל ברצון על לב כולם.

... ולפעמים ששון ושמחה בגורן: "האדמוני" (צבי קליינר) מקהיל כל מי שאוזן לו וקול, ומסדרם למקהלה בין ערמות התבואה. הוא הפותח והחבריה עונה לעומתו (הצטיין בייחוד לאזאר מרגולין בעל קול הבאס). השירים אשר בפיהם הם "ציון תמתי", "שמש אביב", "יה-חי-לי-לי", "התקווה", "על מעברות הירדן" (הלאה ירדן, הלאה זול...) "על אם הדרך", "חושו אחים" וסתם "חסידל" או "זמרל" חזני. ולעתים, מתרחקים מן הגורן ומבעירים תבערה. הנוער אוהב הדלקות בליל חושך... והפנים מתלהבים והידיים מתלכדות ויוצאים בריקוד עליז מסביב למדורה.

*(משה סמילנסקי, **בין כרמי יהודה**)*

נ"ב, היו שנים שהגורן נמצאה צפונה יותר, מול המשטרה.

סיפורי הגורן - סיפורי הגבעה

"גבעת האהבה" תפסה מקום נכבד בחיי המושבה. כל אורח שהגיע לרחובות, ורבים היו אורחיה, ראה חובה לעצמו לעלות עליה, להשקיף ממנה על הנוף בשעות היום וליטול חלק בשירת הצעירים ובריקודיהם לעת לילה. וכך מתארים ותיקי רחובות את גבעת האהבה.

תקופת הזוהר של גבעת האהבה הייתה בימי העלייה השנייה. אז התחילה ה"הורה". כל לילה רקדנו "הורה" - בני המושבה, פועלים ושומרים.
*(**אסתר סמילנסקי-דונדיקוב**)*

1905

הגורן הוא המועדון של הצעירים, מקום המפגשים והשיחות על עניינים העומדים ברומו של עולם. והוא (המורה אשר ארליך) המארגן את ה"נשפים" - משחקי מחבואים וריקודים במעגל, וריקודי "רונדו" עד שעות הלילה המאוחרות. והוא, גבוה מכולם, המוביל, משמיע קולו ברמה: "ימינה! שמאלה! זוגות! גברים לשמאל! בחורות קדימה!" וחולף הוא בראש, מושך את כל המרקדים, ונעמי פיינשטיין הנאה, מנעימה בקולה הערב שירים לאומיים, שירי תחייה.

(מאיר אנטין)

1906

הלילה השקט מלא היה קרקור צפרדעים, צרצרים וקולות ציפורי לילה.

הגענו לרחובות. החלטנו ללון בגורן. כשהגענו לרחוב הראשי ראינו מדורה מרחוק, על הגבעה ("גבעת דונדיקוב" הידועה). מן הגבעה הגיע קול שירה. אמר לי החבר: "בוא ונראה מה שם". עלינו והנה חגיגה. תלמידי "בצלאל" מירושלים באו למושבה ונוער המקום ערך להם נשפייה. השירה ופני הנערים והנערות הביעו רוממות-רוח. נזכרתי ברומנים של מאפו. הבחורות היו לבושות שמלות לבנות, ארוכות ופשוטות, חגורות בחגורה דקה. הנה הן בנות ישראל היוצאות במחולות בכרמים... המסובים שרו שירים עבריים. המנגינות, מהן העלו זכר שירים אוקראיניים, רובן נוגות היו, אבל בשירה עצמה הורגשה התלהבות, רעננות, שמחת נעורים ושמחת חיים.

עייפותי פגה. הייתה בי הרגשה נעימה. ישבתי מרחק-מה מן המדורה והפלגתי בהרהורים. הרגשה כגון זו, קיוויתי, עתידה להקנות לי המולדת.

*(צבי נדב, **כך התחלנו**)*

1907 - בחצות הלילה יצאו האורחים (חיים וייצמן ואיצקוביץ) לטייל ברחובות המושבה. שומרים עברים דוהרים על סוסותיהם ובודקים שערי החצרות. ועל "גבעת האהבה" דולקת מדורה גדולה וצעירים רוקדים "הורה" עליזה. הם עמדו משתאים ונרעשים למראה.

1908 - אחד היושבים מתחיל פוזם שיר חסידי, אחריו ממשיך שני ושלישי וכל הקהל שר בהתלהבות ... ובלי משים נשלבות ידיים בידיים ומתחיל ריקוד חסידי... משה סמילנסקי רוקד עם א"ד גורדון... מתהווה סביבם מעגל רחב והזקן מנצח על המחולות.

*(יהודית הררי, **בין הכרמים**)*

1909

באחד הימים שמענו פתאום את צלצול פעמון המושבה. היה זה אות שקרה משהו מיוחד ועלינו להפסיק את העבודה ולחזור למושבה... כשהתקרבנו שמענו את הבשורה: ח"נ ביאליק יבוא מיד. הצטופפנו כולנו על אם הדרך המובילה ליפו וכעבור רגעים מספר הגיע ביאליק... ליווינוהו בסך למושבה, שרנו משירי ציון וגם יריות באוויר לכבודו לא חסרו.

ראינו שרוחו בל עמו. רציני היה, שמא כועס?

עם דמדומי-ערב הסתדרה תהלוכה של בני המושבה יחד עם ביאליק בכיוון אל "הר דונדיקוב" ובראשה נישא דגל לאומי.

עלינו כולנו על הגבעה. ביאליק ישב על האדמה וכולנו סביבו. הדלקנו מדורה. נחמה דונדיקוב פצחה בשיר "שמש אביב", שירה צחה ומלבבת, והכול הצטרפו אליה. אורו פניו של ביאליק, הוא קפץ נרגש ממקומו ואמר: קבלת הפנים לא השאירה עליי רושם. היריות הריקות האלה למה? אל לכם ללכת בדרכי הגויים. השירה היא שכבשה את לבי.

(קטעי זיכרונות של פנינה גורדון ויוסף רבינוביץ)

האוסטרלים באים

בסוף ימי מלחמת העולם הראשונה, לאחר הקרב הקשה שנערך בגבעות מע'אר ב-13.11.1917, הגיעו לרחובות יחידות ה"אנזק" - הפרשים האוסטרלים והניו-זילנדים. כאשר הגיעו החיילים האנגלים הראשונים למושבה הייתה התרגשות רבה.

כ"ט במרחשוון תרע"ח. שלוש שנים רצופות היו העיניים צופות בלילה כלפי הים: מתי יבוא הגואל? שלוש שנים היה יהודה משכים בוקר בוקר ויוצא אל הגבעה הנישאה שבדרך לפרדס (למרגלות גבעת האהבה, דרומה-מערבה) ומסתכל אל הדרום: האין פרשים מופיעים על הגבעות?... מן הדרום נשמעו רעמי-תותחים... ברחובות המושבה הסתובבו חיילים תורכיים, שפניהם נפולות מרעב, וביקשו מעדרים לחפור חפירות-הגנה, ומעל לגבעות המושבה ירקו התותחים התורכים אש אל הדרום.

השמש ירדה אל הים, התותחים נשתתקו... מסביב למושבה, בכל המרחב, הושלכה דומיית-מוות. הצבא התורכי יצא מן המושבה בלילה, האנגלים לא נראו עדיין.

לפני עלות השחר קם יהודה וילך אל פרדסו... ליד שער הפרדס עמדה קבוצת פלחים והם שואלים לתפוחי זהב.

למה לכם תפוחי זהב? העוד התורכים אצלכם? - לא, חוואג'ה, אינגליז. - אנגלים? על גבול המושבה?... ועוד יהודה חושב על כך בתדהמה ומעל לגבעה, מפאת מערב, נראו לו שלושה רוכבים, אשר כמוהם לא ראה עוד - מי הם אלה? קרא בחרדה. - אלה הם האינגליז - עונים הפלחים. "הנה הנם!" נסער יהודה, הפך פניו ורץ אל המושבה ולבו דופק, דופק... "הם באים! הם באים! האנגלים באים למושבה!"

לא להתקהל ברחובות, לא לעמוד על הגבעות, - מכריזים בשם הוועד. אולם המשמעת נסתלקה. זקן ונער, נשים וטף מילאו את הרחובות. הכול רוצים לראות אותם וכמה אנשים אף עלו על הגבעות מסביב למושבה. -פף, פף, - מרעישה יריה פתאומית את האוויר. ושוב יריה ושוב... פרש תורכי יחידי עבר בדהרה את המושבה, התורכי האחרון... ראה פרשים אנגלים על הגבעה המערבית וירה בהם. ועוד זה האחרון נעלם במרחק, והאנגלים הראשונים התחילו יורדים אל המושבה מעל "גבעת האהבה". העמק הרחב ממערב למושבה, ההולך ונמשך עד יבנה, מלא כולו גדודים של פרשים... ועל "גבעת האהבה" הציבו סוללה להמטיר אש על סביבות רמלה. כל יריה ויריה מחרידה את האוויר ומחרישה את האוזניים. ובני המושבה, אין סימן של פחד על פניהם, ובעיניהם זיקי תקווה...

*(משה סמילנסקי, **בצל הפרדסים**)*

אוהלי חלוצים על הגבעה

עם תום מלחמת העולם, החלה העלייה השלישית (1919-1923) חבורות של עולים הגיעו למושבה, התיישבו בחצרות האיכרים והקימו מחנות אוהלים במגרש הציבורי (היום, מגרש ה"מכבי"), ליד הואדי ועל "גבעת האהבה".

צָף הַיָּרֵחַ לְאִטּוֹ בִּתְכֵלֶת שָׁמַיִם עֲמֻקָּה
יָצִיף בִּנְגֹהוֹת אֲוִירִים חֲצֵרוֹת מִגְבּוֹלָהּ עַד גְּבוּלָהּ;
אוֹלָם פִּי שִׁבְעָה נְגֹהוֹת הוּא מַעֲנִיק לְגִבְעַת הַגֹּרֶן,
גְּבוּל הַמּוֹשָׁבָה הִיא שׁוֹמְרָה וּפְתוּחָה לְאַרְבַּע הָרוּחוֹת.
אָהֳלֵי בַד שָׁם נְטוּיִים, יַצְחִירוּ כִּרְקוּמִים מִכָּסֶף,
שָׁם הַחֲלוּצִים יִשְׁכְּנוּ, הָעוֹבְדִים עַל אַדְמַת חֲצֵרוֹת...

*(**יובל העגלונים**, דוד שמעוני)*

תמו תלאות המלחמה והגורן שוב משמשת מקום מפגש ומקום בילוי לצעירי המושבה ולפועליה.

1921–1920

והגורן שוקקת בני נוער, משובה, משחקים ועליצות. אף ה"חלוץ" נגרף לתוך המשחק. הנכר והזרות נמוגים והולכים. מאי-שם בוקעת שירה, ביחידות או בצוותא, מהדהדת נעימה מזרחית רוויית געגועים וערגון....

הריקודים במחנה, כוח מושך להם לגבי הנוער שבמושבה. בלילי שבת באים צעירים וצעירות לראות בריקודים. אך זמן רב לא יעצרו כוח לעמוד מנגד - הם נגרפים לתוך העיגול, יד על שכם, ולא ניכר חלוץ מפני בת-איכר.

(יצחק רוכל)

ואי הם החלוצים שכני האלהים?

וְאֵלֶּה הֵם יוֹשְׁבֵי הַיְרִיעוֹת:
קְבוּצַת בְּנֵי לִיטָא תּוֹפֶשֶׂת אֶת טוּר הָאֹהָלִים הָרִאשׁוֹן,
עֶשְׂרִים אֹהָלִים בַּמִּסְפָּר...
רֻבָּם בְּנֵי תּוֹרָה וְחוֹלְמִים עַל צִיּוֹן מִשַּׁחַר יַלְדוּתָם,
עוֹבְדִים בַּשָּׂדֶה בְּאֵמוּן וְ"תַּרְבּוּת" מַרְבִּיצִים בַּמַּחֲנֶה.

שׁוֹנִים מֵהֶם בְּנֵי הַנֶּגֶב שֶׁבָּאוּ מִגְּדוֹת יָם הַשָּׁחוֹר,
יוֹצְאֵי חַצִי־הָאִי קְרִים וּמִסְפַּר אָהֳלֵיהֶם שְׁנֵים עָשָׂר.
כֹּחָם בְּמַחוֹלוֹת וּזְמִירוֹת וְהֵם עַל הַנְּעָרוֹת חֲבִיבִים...

אָהֳלֵי בְּנֵי אַשְׁכְּנַז תִּשְׁעָה וְהֵמָּה נְטוּיִים בַּמַּעְגָּל,
אֵלֶּה מוּל אֵלֶּה הַפְּתָחִים – סְמָן שֶׁל שִׁתּוּף וְאַחֲוָה...

אַחֲרֵי הַמַּעְגָּל עוֹד שָׁלֹשׁ שׁוּרוֹת אוֹהָלִים מִשְׁתָּרְעוֹת,
שְׁלִשִׁים וּשְׁלֹשָׁה בַּמִּסְפָּר, וְחוֹנֶה הָעֵרֶב־רַב בָּמוֹ.
"עֵרֶב־רַב" עַל שׁוּם מָה? עַל שׁוּם שֶׁמִּכָּל קְצוֹת הַגּוֹלָה
בָּאוּ בַּחוּרֵי יִשְׂרָאֵל שֶׁבָּאוֹהָלִים הָאֵלֶּה...

אַחֲרֵי הָעֵרֶב־רַב יוֹשְׁבִים מַנְהִיגֵי הַדּוֹר הַחֲדָשִׁים,
כְּלוֹמַר: עֶגְלוֹנֵי חֲצֵרוֹת...

(יובל העגלונים, דוד שמעוני)

"יובל העגלונים"

במאורעות 1921, נקבעו ארבע עמדות הגנה בפינות המושבה והן שלטו על הדרכים המוליכות לרמלה ולכפרים השכנים. על גבעת האהבה, ששלטה על הדרכים לזרנוגה וליבנה, וממנה אפשר לצפות על כל הסביבה, נחפרו חפירות הגנה.

לאחר המאורעות הוחלפו העגלונים הערבים במושבה בעגלונים עבריים, וכאשר הגיעו מספרם לחמישים נערכה חגיגה על "גבעת הגורן". זהו הרקע לאידיליה של דוד שמעוני - **יובל העגלונים.**

פָּתַח וְאָמַר" "רַבּוֹתַי! מָצָאנוּ בְּיַלְקוּט קָטָן
שֶׁל רַבִּי אַחַד־הָעָם, כִּי תִּשׁוּעַת יִשְׂרָאֵל תָּבוֹא
לֹא עַל יְדֵי דִּפְלוֹמָטִים, כִּי אִם עַל יְדֵי נְבִיאִים.
מֻקְשֶׁה הַמַּאֲמָר וְסָתוּם לְאֵילוּ נְבִיאִים נִתְכַּוֵּן...

אֱמֹר מֵעָתָּה: לְנֶבִי מוֹסָה וְנֶבִי רוּבִּין
וְנֶבִי צַלָּח, שֶׁאִלְמָלֵא הֵם לֹא הָיִינוּ זוֹכִים

עַד הַיּוֹם לְעֶגְלוֹן יְהוּדִי בְּמוֹשָׁבוֹת יְהוּדָה
מִפֶּתַח־תִּקְוָה הַחֲסוּדָה עַד גְּדֵרָה וּרְחוֹבוֹת הַנְּאוֹרוֹת,
וּמֵחֲדֵרָה הַפְּשׁוּטָה עַד רִאשׁוֹן, הַבַּת הָעֲנֻגָּה".

... וְקֹדֶם בְּכָל הַמּוֹשָׁבָה
עֶגְלוֹן יְהוּדִי לֹא נִרְאָה, אַךְ אַחֲרֵי שֶׁבָּאָה פְּרָעָנוּת
הִתְחִיל הָאִכָּר בִּיהוּדָה מְפַשְׁפֵּשׁ בְּמַעֲשָׂיו, וְרִאשׁוֹן
הָיָה הַפַּרְדְּסָן כַּרְמִי שֶׁלָּקַח לוֹ "חָלוּץ" לְעֶגְלוֹן.
קָרְאוּ לָהֶם הַחֲלוּצִים "מַנְהִיגֵי הַדּוֹר" וְנִתְקַבֵּל
שֵׁם זֶה עַל גִּבְעַת הַגַּרְן בִּתְרוּעָה וְחֶדְוָה מְרֻבָּה.
מִסְפַּר אָהֳלֵיהֶם עֲשָׂרָה וּשְׁלֹשִׁים עֶגְלוֹנִים בָּם יַחֲנוּ,
יִתְרָם בְּתוֹךְ הַמּוֹשָׁבָה בְּבָתֵּי בַעֲלֵיהֶם יָגוּרוּ,
יַחַד מִסְפָּרָם חֲמִשִּׁים, וְזֶהוּ גַּם דְּבַר הַחֲגִיגָה.

נִמְנוּ וְגָמְרוּ: אִם חוֹגְגִים יוֹבֵל חֲמִשִּׁים שָׁנִים,
לָמָּה גַּם חֹג לֹא יָחֹגּוּ יוֹבֵל חֲמִשִּׁים עֶגְלוֹנִים?
נִשְׁמַע הַדָּבָר בְּגִבְעַת הַגַּרְן וְהוּטַב בְּעֵינֵי
יוֹשְׁבֵי הַיְרִיעוֹת, וְשָׂמְחוּ לַיּוֹבֵל הֶחָדָשׁ הַלָּזֶה,
יוֹבֵל עֶגְלוֹנִים לוֹ קָרְאוּ וְנֶהֱנוּ מְאֹד מֵהַחִדּוּד.
זֶרְזוּ אֶת חַתְנֵי הַיּוֹבֵל, לְבַל הַחֲגִיגָה יַחֲמִיצוּ,
וְאֵין מָקוֹם נָאֶה לָחֹג מִגִּבְעַת הַגַּרְן הַנָּאָה...

(יובל העגלונים, דוד שמעוני)

במאורעות 1929 נערכה המושבה להגנה כבעבר, והחפירות על הגבעה חודשו והוגדלו.

עם חלוף השנים פחתו המדורות על הגבעה. עדיין נשמרה, במשך שנים, המסורת של הדלקת מדורה גדולה בליל ל"ג בעומר, וכן במוצאי שמחת-תורה. כחומר דלק למדורת שמחת-תורה שימשו ענפי הסכך שנאספו מכל סוכות המושבה. הצעירים היטיבו לבם בדברי מאכל ומשקה ש"סחבו" מארונות-האוויר (המקררים של אז) שבבתי המושבה, עת שהו בני הבית בבית הכנסת. עקרות הבית, שידעו על בואם, "דאגו" שיהיה להם מה "לגנוב". וליד המדורה כמובן שרו ורקדו, ואל השירים והריקודים הישנים נוספו שירים וריקודים שלמדו מהפלחים ומהבדואים.

בניינים ראשונים

בסוף ימי העלייה הרביעית (1924-1928), ובעיקר בימי העלייה החמישית (1929-1939) החלה "גבעת האהבה" משנה את דמותה. בתקופת הנטיעה הגדולה של פרדסים, החל מ-1927, הפכה רחובות ממושבת כרמים למושבת הדרים. הייתה דרישה גדולה לידיים עובדות. מספר הפועלים במושבה הלך וגדל והם נזקקו לדיור. שטחי קרקע רבים, ובכללם גבעת דונדיקוב, הפכו למגרשי בנייה. למושבה הגיעו פועלי בניין ובעלי מקצוע למיניהם, ואף הם נזקקו לדיור. בשנים 1928-1936 הלכה "גבעת האהבה" ונתכסתה בהדרגה בבתים.

הטבלה שלפנינו תמחיש את הגידול המהיר של המושבה באותן שנים.

	1890	1914	1925	1936	1947
תושבים	288	955	1411	6927	12500
בניינים	17	111	207	1006	1380

סיור ב"גבעת האהבה"

"גבעת האהבה" משתרעת על-פני שטח נרחב (1000 דונם) ולא נקיף את כולה. נתמקד בעיקר בחלק הגבוה של הגבעה, הקטע הצופה אל "רחובות הקטנה".

במהלך הסיור נעקוב אחר תהליך הבנייה בגבעה ונספר על כמה בתים הנמצאים לאורך תוואי המסלול ועל בוניהם-דייריהם, מהם ידועים ומפורסמים ומהם פחות מוכרים.

- **נתחיל את סיורנו ברחוב הרצל - פינת רחוב ביל"ו.**

הבאר העתיקה

במקום שעומד היום בניין סניף ביל"ו של "בנק לאומי" הייתה בעבר באר עתיקה. ליד הבאר נערך בפורים תר"ן (6.3.1890) טקס חנוכת המושבה ומתן השם "רחובות".

מי הבאר העתיקה שימשו לצורכי הבית והמשק של בני המושבה, קרוב לשלושים שנה. ב-1919 נחפרה באר חדשה והבאר הישנה, שנידלדלו מימיה, נסתמה.

ליד הבאר היו בית המרחץ, ה"מקווה" ושוקת להשקיית עדר המושבה. מדי בוקר היה מוחמד'קה, הרועה הערבי, מעלה את העדר למרעה בגבעת האהבה ולקראת ערב מורידו, וכל פרה צועדת בעצמה לרפת בעליה ("ידע שור קונהו וחמור אבוס בעליו").

- **נלך לאורך רחוב ביל"ו עד התחנה המרכזית של "אגד".**

"גן המייסדים"

משמאלנו נמצא השוק העירוני ומעבר לו "גן המייסדים". במקום שנמצא הגן עבר אפיקו של ואדי דוראן ומשני צידיו "גינת הירק" של המושבה, ובה חלקה לכל מתנחל. לאורך הואדי וסמוך לבאר הייתה חורשת אקליפטוסים (שרידיה עדיין קיימים באזור השוק). "גן המייסדים" ניטע על ידי ילדי המושבה במאורעות 9-1936. היה זה גן מנדטורי טיפוסי ובקצהו, ליד הדקלים, הייתה במה ועליה ניגנו תזמורת המשטרה ותזמורת מכבי-אש. בניין מכבי-אש היה בעבר ליד השוק.

ראשיתו של רחוב בין"ו

רחוב ביל"ו עובר לאורך דרך שהוליכה מהבאר לכיוון הכפר הערבי זרנוגה ומ-1933 לכפר גבתון. דרך שהסתעפה ממנה הוליכה לכפרים מע'אר וקטרה ולמושבה גדרה.

ברחוב ביל"ו, החל מ-1927, נבנו בתיהם של בעלי מלאכה ופועלי בניין. כמה מהם הקימו תחילה צריף ואחר-כך, כשרווח מעט, בנו בית. כל הבתים נבנו במדרון הגבעה, שנחצבה לצורך הבנייה.

כדאי ל"הציץ" מאחורי בנין החנויות (מספר 68) ולראות את בית **למישוב** הנגר (1927). בית מספר 58 נבנה על ידי אבי משפחת **לוינהרץ** (9-1928), בקומה השנייה התגוררה משפחת **גורבן.** אחד מבניה הוא **מוטה גור,** הרמטכ"ל בעבר וחבר כנסת היום.

בחזית בית יעקב לוינהרץ, מספר 56, היו בורות סיד. לוינהרץ התפרנס ממכירת סיד לבניין. בבית האחורי התגוררה משפחת לרנר. ובנה **מרדכי נאור,** הוא היום חוקר תולדות ארץ ישראל.

בבית מספר 50 הייתה המאפייה של **קמינסקי.**

מאחורי בית מספר 48, בית **נוביק,** ניתן לראות את הצריף שקדם לבית (1930). אם תשימו לב, תראו צריפים ישנים נוספים, לאורך המסלול.

"מה שהיה אז איננו עוד היום"

מול בתי רחוב ביל"ו, במקום שנמצאים היום מבני "תנובה" ומעבר להם, היה בעבר פרדס **אהרן איזנברג** (נותר שריד קטן ממבני הפרדס). במקום שנמצאת היום התחנה המרכזית היה בעבר פרדס **קרוננברג** ומולו, מעבר לדרך, פרדס **דוד הרשנזון.**

הדרך הייתה דרך עפר ומשני עבריה משוכות אקציה (שיטת המשוכות), שיצרו קמרון, מעין מנהרה מוצלת. וכך כותב ס' יזהר על הפרדסים ומשוכותיהם:

> ... מה שהיה אז איננו עוד היום. פרדסים כפי שהיו אז, צפופים פי כמה, כהים ועבותים פי כמה, ואשר שפע כתמי תפוחי-זהב הגחילו בהם בכתום עשיר, שהיה נוטף עסיס מתוק... ומשוכות האקציה שהגנו עליהם בהתנשאות שנופלת מיד ...חומת-ירק נופלת אל זרועות אחותה, ושתיהן בחיבוקן עושות מנהרות ארוכות חסומות לאור-השמש, אלא כמבעד רשתות ירק זהור תחרני... הסרפדים היו גבוהים, שמנים, ממורבקים בחובי חיק המשוכה על רקב דשנותה, וצריבתם גוננה עליהם מפני כל... שלא להזכיר... את בועי הזהב של פרחי השיטה, אותם כוכבים מרובים, שלא פעם ולא שתיים היינו מנסים, לשוא להתחכם ולהפיק מהם בושם טוב...
>
> על אחדות מהן היה מתכרך לעתים מין שרביטן... כמין בלורית ענקים סרוקה לאחור... שנאחז ונכרך באקציות וכיסה עליהן כבגד אפור... עד כי כל שיכיהן וקוציהן אבדו תחתיו. והיינו מטפסים ועולים שמה, ומשתרעים לנו... על כרי הכסות הירוקה-חוטנית, ולא מעט קיני-מחבואים היו לנו בהם לסודות לאגודות סתר, וגם לגנזי אבנים, ליידות בחבורות האוייבים של בני הרחוב השכן...
>
> ***(ס' יזהר, ברוגליים יחפות)***

בחורף היה החול טחוב ונוקשה, נעים להליכה ונוח למעבר עגלות. חוץ מהקטעים שבהם נקוו שלוליות. בקיץ היה החול עמוק וטובעני וגלגלי העגלות שקעו בו. ואז, **שמאי כספי** איש העלייה השלישית, מנהל העבודה בפרדס איזנברג, היה פותח את צינור המים הגדול הפונה אל הדרך, והמים היו זורמים לאורכה, נבלעים בחול ומקשים אותו. ואנו, ילדי הרחוב, היינו מקפצים ומרקדים בשמחה, ברגלים יחפות (בקיץ נהגנו להלך יחפים) בתוך המים, בטרם נספגו בחול.

רחוב ביל"ו נמשך לאורך שדרת עצי האשל, אך אנו נלך לאורך רציף התחנה המרכזית.

התחנה המרכזית

בימי מלחמת העולם השנייה עבר משבר קשה על ענף הפרדסנות. לא היה אפשר לייצא את הפרי ולכן יובשו פרדסים רבים והפכו למגרשי בנייה. פרדס הרשנזון נעקר ב-1943, פרדס

איזנברג - ב-1945 ופרדס קרוננברג - ב-1952. ב-1960 נמכר שטח פרדס קרוננברג ל"אגד" ובמקום הוקמה התחנה המרכזית החדשה שנחנכה ב- 21.11.1971. שימו לב לפסיפס המעטר את הקיר החיצוני של המבנה הימני (מימין למזנון התחנה ומול קיר הקופות). בפסיפס דמויות ומראות אופייניים לרחובות בטרם הייתה לעיר.

במקביל לגדר המקיפה את המגרש הריק, שבין התחנה ובין כיכר יצחק שדה, עבר אפיק **ואדי דוראן** בדרכו דרומה-מערבה. כיום עוברים מי הואדי בצינורות בטון קבורים באדמה והאפיק נסתם.

- **נלך עד צומת יצחק שדה, נפנה שמאלה ונעלה בשביל שיוליכנו לראש "גבעת יוספזון".**

גבעת יוספזון

הגבעה שכנה בנחלתו של **לייב יוספזון**, בונה הבית הראשון ברחובות (ט"ו באב, תר"ן). בצלע הגבעה חצבו אבני כורכר לבניין בתי המושבה.

ב-1915 עלה ארבה כבד על הארץ והשחית כל פיסת ירק. ג'מאל פחה, המושל התורכי, מינה את אהרן אהרונסון כאחראי למלחמה בארבה. וכך כתב אהרונסון ביומנו: "אנו יוצאים לעבר זרנוגה. בצאתנו מן המושבה, דרומית לבאר, מתנשאת הגבעה החשופה והסלעית, אשר מכאן פתחנו במלחמתנו נגד הארבה."

- **נצפה מ"גבעת יוספזון" לעבר הסביבה ולעבר "גבעת האהבה", נרד במדרון לרחוב טשרניחובסקי ונחזור לצומת יצחק שדה.**

לפני קיוסק הפלאפל נפנה ימינה לרחוב הגורן ושמאלה לרחוב עמיחי קליבנר.

עמיחי, בן רחובות, איש פלמ"ח, נהרג בפיצוץ גשר אכזיב בפעולת "ליל הגשרים" (17.6.1946). באותה פעולה נהרג גם **יחיעם וייץ,** בנם של יוסף ורוחמה (לבית אלטשולר, בת רחובות).

- **נפנה ימינה לרחוב וילקומיץ ונעלה בגבעה עד לקצה הרחוב.**

הרחוב נקרא ע"ש המורה הידוע **שמחה וילקומיץ;** ברחובות החל את דרכו בהוראה בארץ (בשנים 7-1896).

בתים לפואלים

בסוף שנות ה-20 חולקה כל אדמת "גבעת דונדיקוב" למגרשים, פרט לקצותיה שניטעו פרדסים. **מנחם וורפל,** מנהל קופת מלווה וחיסכון של העובדים, ארגן משפחות פועלים לרכישת מגרשים על הגבעה ברחובות וילקומיץ, פינס, סמילנסקי וסוקולוב.

בית מספר 12 נבנה ב-1933 על ידי **ישראל (סניה) כצנלסון,** מפעילי ציבור הפועלים

ברחובות. היה זה הבית הקיצוני של הרחוב ושל המושבה עד מלחמת העצמאות. מעבר לגדר השתרעו פרדסים. על הסכנה שנשקפה לבני הבית בימים של אי-שקט, יעיד הסיפור הבא:

לילה ללא שינה

באחד מימי הקיץ 1947 נודע לאנשי הש"י שכנופיה עומדת לתקוף את הבית באותו לילה. בני הבית נצטוו להסתגר בביתם ולנהל אורח חיים רגיל. ב-9.00 בערב נכנסה לחצר חוליה של חברי ה"הגנה" מצוידים בסטנים. עד חצות שרר שקט ואז, לפתע, נשמע מטח יריות, ושוב דממה. כעבור חצי שעה נכנס לבית מפקד הנוטרים ואמר לסניה שהסכנה חלפה, שני ערבים מוטלים הרוגים בפרדס, ליד גדר הבית, ועליו להתכונן לחקירת המשטרה. סניה חשש שמא יואשם בהריגת הערבים ולכן העיר משנתם את כל הגברים, דיירי הרחוב, והללו צעדו הלוך ושוב בכל שטח החצר כדי לטשטש עקבות. כעבור שעתיים הופיעו שני קציני משטרה יהודים. אחד מהם, שהיה מקורב לבריטים, האשים את סניה בהריגת הערבים ודרש שיודה במעשהו. סניה סירב. ב-5.00 בבוקר הופיעו שני משוריינים ובתוכם שוטרים אנגלים וערבים. קצין אנגלי נכנס הביתה, הוציא מכיסו תרמילי כדורים ואמר: "זה ג'וב של ההגנה, כדורים אלה מייצרת ההגנה. אתה במעצר בית". כלבי גישוש הובאו למקום, אך לשווא, העקבות הרי טושטשו. מאוחר יותר הופיע קולונל בריטי ואמר: "הפעולה מעשה ידי ההגנה, אך איני רוצה להתעסק אתכם. התיק סגור. אתה חופשי". ה"הגנה" חששה ממעשה נקם ולכן הוקמה בפינת החצר עמדה של שקי חול ושני נוטרים שמרו בה כל לילה. ומאז המקרה ועד מלחמת העצמאות היה סניה הולך לישון כשאקדח טמון מתחת לכרו.

(סניה כצנלסון)

על גגו של בית מספר 18, בית **ברנובר,** הייתה עמדת שמירה במאורעות 9-1936.

בבית מספר 20 התגוררה משפחת **לביטוב.** הבת **זהרה,** פלמח"ניקית, השתתפה בכמה ממבצעי הפלמ"ח בתקופת ה"מאבק". לאחר שנהרג חברה, שמואליק, נסעה לארה"ב ללמוד רפואה. כאשר החלה מלחמת העצמאות עזבה את ספסל הלימודים, עברה קורס טיס וחזרה ארצה כטייסת. זהרה נהרגה בהתרסקות מטוס באוגוסט 1948.

הבית העומד בקצה הרחוב, משמאל, נבנה ב-1932 על ידי **בן-ציון הורביץ.**

הורביץ הגיע לרחובות בימי העלייה השלישית. היה ממנהיגי ציבור הפועלים במושבה. לאחר פטירת יהודה גורודייסקי, ראש המועצה המקומית, ב-1946, נבחר הורביץ למלא את מקומו והיה הנציג הראשון של ציבור הפועלים שעמד בראש המושבה. בימי כהונתו הפכה רחובות לעיר.

● **נפנה שמאלה לרחוב פינס.**

הבית שמולנו (פינת רח' סמילנסקי, מימין), נבנה על ידי **יוסף עמיעד (קליבנר)** ב-1937. יוסף קליבנר, איש העלייה השנייה, הגיע לרחובות ב-1906. סייע לקליטת עולי תימן במושבה. מרחובות עבר לבן-שמן ושם נשא לאישה את שרה פריימן, בת לראשוני בן-שמן. היה ממייסדי תחנת הניסיונות החקלאית בבן-שמן וכשעברה התחנה לרחובות, ב-1932, חזר לגור במושבה. היה עוזרו הראשי של יצחק וולקני בביסוס המשק המעורב וראש המרכז לתכנון המשק לפני הקמת המדינה ולאחריה.

לאחר נפילת בנו עמיחי, שינה את שם המשפחה לעמיעד.

בצריף שבמורד החצר (רח' טלר 1) גרה למעלה מ-40 שנה רופאת הילדים **ד"ר אדי שוויצר**. אישה נעימה ואצילת נפש, צנועה וענווה. ב"ילדיה" טיפלה באהבה אין קץ ובמסירות אין גבול.

מול בית עמיעד, בבית הדו-קומתי של **קובלר**, הייתה עמדת הגנה במאורעות 9-1936.

● **נרד ברחוב פינס עד רחוב לוין-אפשטיין ונפנה ימינה.**

הרחוב, שהבנייה בו החלה ב-1928, נקרא על שם **אליהו זאב לוין-אפשטיין**, נציג אגודת "מנוחה ונחלה" במושבה וראש ועד המושבה בעשר שנותיה הראשונות.

הבית הקיצוני ברחוב, עד מלחמת העצמאות, היה בית מספר 56, ביתו של **פנחס מוקסיי** שנבנה ב-1932. מוקסיי היה מפועלי העלייה השנייה ברחובות. במלחמת העולם הראשונה התנדב ל"גדוד העברי" ובמאורעות 1921 ו-1929 היה מפקד העמדות ב"גבעת האהבה". אשתו, שרה, הייתה נכדתו של רפאל הלל לבקוביץ, מראשוני המושבה.

בבית הנוסף, שבתוך החצר, התגוררו סימה ארלזורוב וילדיה לאחר רצח ד"ר חיים ארלזורוב ב-1933.

בית מספר 45 נבנה ב-1936 על ידי יהודי אמריקאי שניסה להקים בארץ מפעל לייצור סיגרים ונכשל. בבית התגוררה משפחת **גרינהוט**. האב, משה, היה מנהל קופת מלווה וחיסכון (היום "בנק לאומי") והאם, חיה בתו של שומר המושבה **אברהם בלומנפלד**, נכדו של ר' ישראל ב"ק (צפת, ירושלים). אחד מבניהם הוא חבר הכנסת **אלעזר גרנות**.

בבית מספר 40 התגורר **יחזקאל ברעם (חצ'קו)**. חצ'קו היה מפקד ה"הגנה" ברחובות מ-1934, כולל שנות המאורעות, ומראשוני העובדים ב"מכון זיו". ביזמתו הוקמו בשטח היקב-יפאורה המפעלים להבראת כדורים ולייצור טן.

"בית הפועלים"

מימין נמצא "בית הפועלים" - מרכז תרבות לפועלי רחובות. הבית נבנה ב-1932 ונקרא על שם **העלייה השנייה**, שרבים מפועליה ומנהיגיה עבדו ברחובות (שאו עיניכם למעלה וראו, משמאל, את הכתובת). במימון רכישת המגרש השתתפו מועצת פועלי רחובות והפועלים עצמם. גם המועצה המקומית וכמה מהאיכרים תרמו את חלקם.

- **נלך עד כיכר העצמאות ונעלה ברחוב משה סמילנסקי לראש הגבעה.**

הבית היפה, בעל הקשתות והעמודים שבפינת הרחוב הוא בית **חיים קלר.** הבית נבנה ב-1928 בסגנון אופייני לבנייה בשנות ה-20.

ב-1933 החלה העלייה מגרמניה שבאה בעקבות עליית הנאצים לשלטון. עלייה זו הביאה לרחובות רופאים ואנשי מדע שהעשירו את חיי הרוח והתרבות במושבה. מספר ניכר של רופאים התרכז ב"גבעת האהבה".

בית מספר 25 נבנה על ידי **ד"ר יואל,** רופאו של הנשיא הראשון. בקומת המרתף שכן המשרד המחוזי של הש"י - שירות הידיעות של ה"הגנה".

משמאל, בפינת רחוב סוקולוב, היה בעבר ביתו של **ד"ר נאכט,** רופא עיניים ידוע-שם. מכל הסביבה נהרו אליו חולים, יהודים וערבים. הבית, שנבנה ב-1936, שימש מרכז מוסיקלי - נערכו בו קונצרטים קאמריים ורסיטלים והוצגו בו תערוכות ציור.

מצד ימין, בפסגת הגבעה, ניצב "בית ברל" - בית מפלגת העבודה.

הבית היפהפה היה ביתם של **יעקב אהרונוביץ,** איש ציבור רב-פעלים, בנו של הלל אהרונוביץ, מראשוני המושבה, ורעייתו שולמית, בת יעקב ישראל פיינשטיין, מאנשי "מנוחה ונחלה". הבית, שנבנה ב-1931, היה הבית הראשון בראש הגבעה והראשון במושבה בסגנון ה"באוהאוז".

בפינת הרחובות סמילנסקי-סוקולוב, מימין, נמצא בית הדירות של **אריה חרל"פ,** בנו של אפרים חרל"פ, מראשוני הפועלים במושבה ומנהיג פועלים בימי העלייה הראשונה. בהיותו בן 14 נסע אריה לאוסטרליה וחזר ארצה במלחמת העולם הראשונה כחייל בצבא האוסטרלי. אריה היה איש "הגנה" פעיל, בעיקר בנושא "הסליקים". כאן, בחדר, בדירה השכורה של משפחת תמרי, היה משרדו של **יהושע ורבין,** מפקד ה"הגנה, במרחב רחובות בתקופת ה"מאבק".

- **נלך לאורך רחוב סוקולוב. כאן, בחלק הגבוה של הגבעה, אירעו רוב האירועים שעליהם סופר בפתיחה.**

חלקו המזרחי של רחוב סוקולוב היה בעבר "**ממלכת הפיינשטיינים**". כאשר מכרה אלמנת דונדיקוב את מגרשיה, רכשו חמשת בניו של יעקב ישראל פיינשטיין שורת מגרשים צמודים זה לזה, והרוכשים לפי סדר הליכתנו: חנניה, עמינדב, נתנאל, רחביה ואליעזר.

- **לפני הבית האחרון נפנה שמאלה וניגש לברכת המים.**

הברכה נבנתה ב-1942 כמאגר מים, אך כנהוג, שימשה גם לתצפית ולהגנה. סולם ברזל מוליך לראשה ובמרפסת הגג חרכי תצפית וירי.

במלחמת העצמאות שימש מגדל המים כעמדת תצפית לזיהוי מטוסי אויב. במרפסת הגג היו צילומים ותרשימים של מטוסים, משקפות ומכשיר טלפון ישן. כאשר זיהה הצופה מטוס אויב מתקרב, התקשר אל תחנת מכבי-אש ואז הופעל צופר האזעקה. הצופים והצופות היו

גדנ"עים (גדודי נוער של ה"הגנה"). תפקידם היה אחראי ורב-חשיבות. רחובות הופצצה פעמים אחדות מן האוויר והיו אבדות בנפש ופגיעות ברכוש.

"למעלה על המגדל"

על תפקידו של צעיר גדנ"ע כזה באחת ההפצצות מספר **מרדכי נאור:**

10 ביולי - באחת בצהריים טיפסתי אל מגדל המים.... זמזום של מטוס משך את תשומת לבי. סרקתי את השמים בעזרת המשקפת ופתאום גיליתי אותו! שחור כזה, עם כנף אליפסה ואפילו סמל של חיל האוויר המצרי... קפצתי אל הטלפון וסובבתי כמטורף את הידית. שקט. עוד חמישה סיבובים. כלום! אני אשתגע מהם... למה הם לא מרימים את הטלפון? האם השתגעו? הרי המטוס יתחיל להפציץ? עוד סיבוב בידית. ברוך השם... מישהו התעורר שם. "מטוס מצרי", צעקתי, "מצרי, מצרי, מצרי. אזעקה, מהר!"

"לא צריך לצעוק", ענה לי קול, כאילו מעולם אחר, "זה בסדר, מיד נפעיל את אות האזעקה." ובאמת, הקולות העולים והיורדים של הצופר בקעו מאי-שם. ראיתי אנשים רצים, הרחק למטה, אל המקלטים. אם תהיה הפצצה, חשבתי, ואנשים אלה לא ייפגעו - אני הוא שהצלתי אותם...

התיישבתי על אחד הארגזים, חשתי עייפות נוראה, כאילו ביצעתי עבודה גופנית קשה. חולצתי הייתה רטובה מזיעה.

(למעלה על המגדל)

בבית מספר 5 התגורר בעבר **יעבץ גלזר,** בנו של אליהו גלזר, מראשוני הפועלים ברחובות. יעבץ היה נהג מונית, ומספר עליו **ראובן גורדון:**

הנהג והמשורר

ב-1926 הגיעו לרחובות ח"נ ביאליק והסופר א' שטיינמן. הם הגיעו בכרכרה מגדרה לרחובות והתכוונו להמשיך בדרכם לתל אביב. בדרך (היום, רח' ביל"ו) עלתה הכרכרה על צינור מים, שברה אותו ואף היא נפגעה. העגלון הביאם למשרד המוניות של מלין (אז עוד לא היו אוטובוסים). כאשר שאלו למחיר נסיעה לתל-אביב נאמר להם: "עד 4.00 אחה"צ - 10 גרושים, אחרי 4.00 - 15 גרוש".

השניים נכנסו למכונית ובעת שהנהג, יעבץ גלזר, התניע אותה, אמר ביאליק: "אתם נוהגים בעניין המחיר כמו בשוק." כעס הנהג, עצר את המכונית והכריז כי לא ייסע. ירדו ביאליק ושטיינמן נרגזים מהמונית, הלכו לביתו של סמילנסקי וסיפרו את אשר אירע. נחום גוטמן, שהתארח אז אצל סמילנסקי, מיהר לקרוא לנהג, וכאשר נודע ליעבץ גלזר מי הם הנוסעים החוויר כסיד, התנצל, והסיעם לתל-אביב, וספק אם גבה תשלום.

אך בכך לא תם העניין. למחרת, הוזמן יעבץ להופיע למשפט בפני ועד המושבה, על פגיעה בכבודם של ביאליק ושטיינמן. יעבץ הודה באשמה, טען שלא ידע שביאליק הוא הנוסע והוסיף שהוא מעריץ גדול של ביאליק ויודע את כל שיריו בעל-פה. ולהוכחת דבריו עמד ודקלם לפני חברי הוועד את כל "המתמיד". עוונו נסלח.

- **נפנה שמאלה לרחוב טלר, הרחוב נקרא על שם ישראל טלר, אחד המורים הראשונים במושבה.**

- **ליד בית מספר 20, בית דו-קומתי, נעצור ואם נקבל רשות ניכנס לראות את ציורי פלדמן.**

הבית נבנה ב-1932 על ידי **אשר פלדמן** ורעייתו **ד"ר מרים נוסינובה.** אשר פלדמן היה צייר, ובין ציוריו - מראות "רחובות הקטנה", נופיה ודמויותיה. ד"ר נוסינובה הייתה רופאה, ילידת רוסיה, עלתה ארצה ב-1922. היא עבדה תחילה בגליל ובעמק וחמישים שנה הייתה רופאה ברחובות. נאמר עליה ש"כאילו" יצאה מתוך ספריו של טולסטוי.

במלחמת העצמאות הוצב על גג הבית פעמון המושבה הישן, שמא תהיה הפסקת חשמל, ואז ישמש הפעמון לאזעקה.

- **נרד ברחוב טלר עד רחוב לוין-אפשטיין.**

מימין, מול רחוב לוין-אפשטיין, נמצא בניין גדול. הבניין נבנה ב-1930 על ידי ציבור הפועלים המאורגן במושבה. בקומה הראשונה הייתה צרכנייה, ובקומה השנייה - בנק משכנתאות ואשראי (היום "בנק הפועלים"). בדירת הגג התגוררה משפחת לינדנר. הבן, **שלמה (צ'יץ) להט** הוא היום ראש עיריית תל-אביב. בתקופת ה"מאבק" שכן באותה דירה מטה גליל דרום של ה"הגנה". במלחמת העצמאות הייתה כאן תחנת הקשר של השיירות לירושלים והשיירות לדרום ולנגב.

- **נפנה שמאלה לרחוב לוין-אפשטיין.**

במדרון הגבעה הפונה לכיוון רחוב הרצל הייתה בעבר מחצבה וממנה נחצבו אבני כורכר לבניית בתיה הראשונים של המושבה. בקטע זה של הרחוב רכשו מגרשים בעלי מלאכה

למיניהם. בכסף שקיבלה גב' דונדיקוב תמורת המגרשים בנתה את בניין החנויות הארוך (בצידו השמאלי של רחוב טלר) המגיע עד רחוב הרצל.

גורדון או מרכס

מולנו נראה צריף ישן השייך לעורך-הדין יואל הויכרך. הצריף נשאר שריד מסוף ימי מלחמת העולם הראשונה. הוא עמד תחילה במחנה הצבאי הבריטי בסרפנד (צריפין). בשנת 1923 רכש קיבריק, סבו של הויכרך, את הצריף והעבירו לרחובות. כאן שימש למגורי המשפחה.

בשנת 1925 שכרו פועלי רחובות את הצריף כדי שישמש להם כמטבח פועלים, לשכת עבודה ומועדון. בערב חנוכת "צריף הפועלים" פרץ סכסוך בין חברי "הפועל הצעיר" שרצו לקשט את הצריף בתמונתו של אהרן דוד גורדון, ובין חברי "אחדות העבודה" שרצו לתלות את תמונת קרל מרכס. בהתערבות רודפי השלום הושגה פשרה - שתי התמונות הוסרו.

"דרום יהודה"

מימיננו נמצא רציף התחנה המרכזית הישנה. כאן חנו, החל משנת 1933, על מגרש שנקנה מרופמן, האוטובוסים של "דרום יהודה", קואופרטיב תחבורה, ששירת את יישובי הדרום עד לאיחודו עם "אגד".

ברחוב לוין-אפשטיין חנו השיירות לירושלים במלחמת העצמאות, וגם השיירות לדרום ולנגב.

שיירות לירושלים

על השיירות לירושלים מספר יונה גולני, חבר קיבוץ בית-זרע, שהיה נהג בשיירות:

> מאחורי תחנת "דרום יהודה" הישנה היו מתרכזות השיירות. לכאן היה מגיע הליווי, כאן היינו משלימים את ההכנות האחרונות, מצטיידים באוכל ובדלק ויוצאים דרך כביש מסמיה-לטרון לירושלים.
>
> ***(מיומנו של נהג תש"ח)***

מסביב להתארגנות השיירות נוצר הווי מיוחד. הנהגים היו מצטיידים במזון בחנויות שבסביבה, מקבלים חבילות מזון פרטיות שנמסרו להם עבור בני משפחה וידידים בירושלים, ובעיקר, מצטיידים במים!!! כל כלי קיבול אפשרי מולא במים כדי לרוות, ולו במעט, את צמאונם של תושבי ירושלים. לעתים הצטרכו להמתין עד שייאמר להם באיזה נתיב יסעו (הנתיבים שונו בהתאם לידיעות שהגיעו מהשטח). ועד שניתנה הוראת התזוזה

בילו בקפה גינזבורסקי ברח' טלר (על-יד מוניות "הנגב", היום) ובעיקר בקפה חבקין (היום בנק "איגוד") ברח' הרצל. לא פעם נכנס דוד בן-גוריון לקפה חבקין עת הצטרף לשיירות לירושלים, וישראל גלילי נהג להיפגש כאן עם אנגלים משתפי פעולה שמסרו לו מידע מעניין וחשוב בשביל ה"הגנה".

משהו מהאווירה של אותם ימים מתאר יונה גולני בתיאורו על השיירה שיצאה לירושלים ב-23.3.1948.

הגענו לתחנת האוטובוסים ברחובות. הגשם לא פסק לרגע. עשר משאיות עמדו ברחוב. הנהגים התפזרו אל החנויות והקיוסקים הסמוכים לחפש מחסה מפני הגשם. גם כאן לא ידע איש מה מתרחש, מתי יוצאים והיכן הליווי. לבסוף החלטתי לרדת לרחוב הראשי (רחוב הרצל), אולי אפגוש מישהו מהאחראים לארגון השיירות. ובאמת, נתקלתי באחד המלווים הקבועים. כל מה שידע לומר היה, שהלגיון הערבי סגר את כביש מסמייה. עוד אנו מדברים והמונית של מישאל שכטר (האחראי להגנת מערכת התחבורה מטעם מפקדת ה"הגנה") עצרה לידנו. הוא אמר שהשיירה היורדת מירושלים מנסה לעבור דרך עקרון וכשתגיע בשלום נזוז אנחנו.

עלינו במעלה הרחוב אל הבחורים ליד המשאיות. המלווה הזעיק את הנהגים בשריקה והודיע להם להתכונן לתזוזה. זזנו...

(מיומנו של נהג תש"ח)

ולסיום, נזכיר שוב את קליינר, שארגן את ה"מקהלה" הראשונה על "גבעת האהבה".

"גבעת האהבה" הפכה ל"עיירה"

בשל אסון משפחתי ובשל המשבר בענף הכרמים נדד צבי קליינר לאמריקה ועסק שם בחזנות. הוא קיווה, לאסוף כסף, לשוב ארצה ולהקים מחדש את ביתו במושבה.

והרבה הרבה שנים, לאחר שנדד קליינר מן המושבה... היה נדמה, כשעברו את "גבעת האהבה", ששומעים את קולו מתגלגל בין שיחי האזוב ובין בקיעי הגבעה.

ובעת שעסק בהזכרת הנשמות של חברי עדתו... היה "מזכיר" את הנשמות היקרות לו בארץ ובמושבה. אחת ה"נשמות" הללו הייתה "גבעת האהבה", והשנייה - עץ התות המפואר שהיה בכרמו. על שניהם עלה הכורת. "גבעת האהבה" נהפכה להיות "עיירה", ומה שהיה כרמו, יחד עם עץ התות שנכרת, נהפך למגרשים.

*(משה סמילנסקי, **משפחת האדמה**)*

"לב רחובות"

אתרים לאורך המסלול:

1 - כיכר הבאר
2 - היקב של קונטרוביץ
3 - צל האקליפטוס
4 - בית יוספטון
5 - בית בתיה מקוב
6 - הבת הצתיקה
7 - בית זונביקוב
8 - בי"ס סמילנסקי
9 - גן הילדים הראשון
10 - בית הצם
11 - בית כלבו
12 - בית סלונקין
13 - בית ברוידא
14 - בית נקס
15 - בנין התנועות
16 - בית מינקוב (רבאלקס)
17 - בית הכנסת הגדול
18 - בית נחומטין
19 - שריד פרדס צקבסון
20 - בית לבקוביץ
21 - בית גולדין
22 - בית הרשנזון
23 - בית אחדוניק
24 - בית "משפחת האדמה"
25 - בית יד לבנים

"לב רחובות"

מתכנני המושבה הקצו שטח של 880 דונם להקמת בתי המגורים ומבני הציבור. השטח שנועד למטרה זו השתרע ממזרח לדרך המלך (רחוב הרצל) ובלבו שכנה הגבעה של רחבת דוראן (גבעת הפעמון).

בתי המגורים הראשונים נבנו ברחוב יעקב וברחוב בנימין, ובשתי רצועות האדמה הניצבות לרחובות אלה - אחת ממערב והאחרת ממזרח - הוקמו מבני ציבור. ברצועה המערבית נמצאים המגרש הציבורי (מגרש ה"מכבי"), גן המייסדים, בית-הכנסת "שונה הלכות", בית האיכר, סניף בי"ל של בנק לאומי והשוק העירוני. ברצועה המזרחית נמצאים בית-ספר סמילנסקי, גן הילדים, בית העם ובית-הכנסת "אוהל שרה". שטחי קרקע אלה היו תרומתו של יעקב ברוידה למושבה.

במהלך סיורנו נעבור בקטע קטן של רחוב הרצל, נלך לאורך רחוב יעקב, נמשיך בקטע של רחוב מנוחה ונחלה ונסיים בהליכה לאורך רחוב בנימין.

- **נפתח את סיורנו ברחוב הרצל, פינת רחוב בי"ו, על יד בנק לאומי.**

"ויקרא שמה רחובות" (בראשית כ"ו, כ"ב)

במקום שבו נמצא כיום בנק לאומי, ליד באר עתיקה, נערך בפורים תר"ן (1890) טקס חנוכת רחובות. היה זה מעשה העזה. אהרן אייזנברג הגה את רעיון הקמת המושבה העברית באדמות דוראן. יהושע חנקין רכש את האדמה, אך קונים לא נמצאו. לאמיתו של דבר היו קונים - הגרמנים. מנהלי מוסד שנלר בירושלים, לטשו עין אל האדמה וביקשו לרכשה. אך אולגה חנקין, אשת יהושע, איימה שאם תימכר האדמה לגרמנים היא תתאבד. ואז החליטו אייזנברג וחנקין להסתכן ולעלות על האדמה בפומבי. הם קיוו והאמינו שאם יינתן פרסום להקמת המושבה החדשה יימצאו גואלים לנחלה, ויימצאו מתיישבים.

שמואל הוכברג, איש ואדי חנין (כיום נס-ציונה), שהשתתף בעלייה על אדמת דוראן מספר:

לא ברעש תופים וחצוצרות, כי אם בדממה דקה באמת, בחשאין ובצניעות נעשה הכול... העסקנים בקניית אדמת "רחובות" עשו את מעשיהם בצנעה, איש לא ידע ואיש לא ניחש, ורק לאחר שביצעו את הדבר הגדול הכריזו במושבות יהודה: "סוף סוף השגנו את שאיפתנו, גאלנו את אדמת דוראן מידי זרים והיא עברה לידינו!"

הבשורה המרנינה הזאת עברה כנחשול חשמלי בכל נקודות יהודה: בלבב שלם וחוגג באמת התכוננו אל ה"יום-טוב" של "התייסדות רחובות"... מיפו ושאר הנקודות התעוררו לשמע הבשורה והתאספו ל"ראשון". יחד עם בני "ראשון" נהרו ל"עמק שושנים" (ואדי חנין). שלוש קבוצות הסתדרו: מי ברגל, מי בעגלה ומי בין רוכבי הסוסים. וכל הפלוגות ביחד עשו, בלי גוזמה, רושם של גדוד חשמונאים המתפרצים בחירוף-נפש מבין הרי יהודה לכבוש את אדמת דוראן, שהייתה נחשבת כערבה פראית אשר בדווים אהלו שם ויפילו פחדם על עוברי דרכים בלילה. גם "הדגל של מחנה יהודה" היה צנוע מאוד: מקל פשוט וסודר קשור אליו. בדגל זה הלכנו בראש כל השיירה ובשירי ציון המושרים אז ("עוד ארצנו", "חושו אחים חושו", "האח ראשון לציון" ו"התקווה") עברנו את כל הדרך. הנה ניגשנו אל הגבעה האחרונה, הסתדרנו שוב כגדוד צבא המאזרים, כביכול, כוחות אחרונים לשם התקפה מכרעת. היו אלה רגעים אשר אין השכחה שולטת בהם. ירדנו מהגבעה בקול ענות-ניצחון: "חזק! חזק!" "הידד!" עשינו כמה הקפות מסביב לברכה על יד הבאר, והבדווים סביב נבוכים ומשתאים... והנה מרחוק, מצד דרום, צללי המון מתקרבים לנקודתנו: אלה הם החלוצים, ראשוני-הראשונים, שסללו וכבשו לפנינו את הדרך, הבילו"יים מגדרה! ומצד שני דרומית-מזרחית, גם העקרונים. הקהל התקבץ. כולנו ישבנו בציפייה לגיבור היום - ליהושע חנקין... והנה הופיע הגיבור רכוב על סוס אביר, צעיר מלא כוח, זקנו מגודל ותלתלי ראשו גולשים מעל כתפיו. קיבלנו אותו בתרועת שמחה ובמחיאות כפיים שקרעו בוודאי שחקים.

השמחה החלה. על כוס יין בירכו איש את אחיו. בא הרגע הגדול: חנוכת המקום ומתן שם עברי לדוראן. הייתה "סערת רוחות", הדעות נתחלקו. זה קורא "מבשרת ציון", ואחר לעומתו מבקש שם שיהא "מצלצל" יותר. ואחרון-אחרון חביב, אחד הבילו"יים הראשונים, ישראל בלקינד, ניצח. ברוב דעות קיבלו את השם הצנוע והמרמז הרבה: רחובות (על יסוד הכתוב: "כי הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ" - בראשית כ"ו, כ"ב), סימן להרחבה, רמז למעבר מרכזי בין מושבות הצפון למושבות חדשות בדרום. ואת שיעור השמחה הגדולה שפרצה אחר כך אין לתאר.

היום ירד ועמו גם השמחה. עם שקיעת החמה נפרדנו איש איש לפינתו בברכה: לגאול ולהיגאל! לבנות נקודות עבריות למאות ולאלפים.

*(מתוך **אהרן אייזנברג - זכרונותיו, כתביו ותקופתו היישובית**, בעריכת עבר הדני)*

הערה: גרסתו של אהרן אייזנברג לטקס חנוכת רחובות מופיעה בספר הנ"ל וגרסתו של משה סמילנסקי מופיעה בספר **רחובות תר"ן - תש"י.**

"עֲלִי בְּאֵר עֲנוּ-לָהּ" (במדבר כ"א, י"ז)

הבאר העתיקה הייתה מקור המים היחידי של המושבה במשך שנים רבות. המים נשאבו בעזרת חבל ודלי, הובלו לבתים בכדים ובפחים, ושימשו לכל צורכי הבית והמשק. מי הבאר היו עכורים, מרופשים ושרצו עלוקות לרוב. כמה מבני המושבה, שלא נזהרו, שתו מים שלא סוננו כהלכה, ועלוקות ננעצו בגרונם, מצצו דמם וגרמו להם סבל רב. ברור היה לאנשי המושבה שכך לא יוכלו להמשיך. ואז גבה הוועד סכומי כסף מן המתיישבים, הבאר נוקתה, הועמקה והותקנה עליה משאבת יד.

באספת ועד שנערכה בי"ג בשבט תרנ"א הוחלט לתקן את הבאר.

מספר לוין-אפשטיין:

> עומק הבאר היה עשרים מטר ושלושה מטר היקפה. כל החלל פנימה היה מרוצף אבנים קשות. על גבה מן החוץ הנחנו קורה. אל הקורה קשרנו סלים גדולים בחבלים חזקים, ובסלים אנשים, שהורדנום אל קרקע הבאר. האנשים הפועלים חפרו ברפש, ואת אשר חפרו שמו בדליים. הדליים הוצאו מן הבאר למעלה, החוצה. כמה וכמה ימים היינו עסוקים בחפירה זו, אבל לאין תכלית. מים טרם נראו בבאר... כמעט נואשנו, אבל עדיין המשכנו את העבודה.
>
> ביום בהיר אחד נקשו החופרים בסלע קשה, שהיה מונח כעין רצפה לבאר. ניקו את הרפש העב שעל סביבו וניסו להזיזו ממקומו. ופתאם זינק זרם מים חזק מתחת לסלע. בעמל רב עלתה לנו להוציא את האנשים החופרים חיים מן הבאר. המים עלו לגובה של שלושה מטרים. אין לשער את שמחתנו הגדולה לשמע הבשורה הנעימה: "מצאנו מים!"....
>
> הבאר הזאת הספיקה אחרי כן מים לכל צורכי רחובות: גם לשתייה, גם לבישול, גם להשקאת הסוסים והבהמות, ואפילו להשקאת הגנים שמסביב לבתים, ודי מים לצורכי בנייני האבן אשר בנינו... רק אחרי שהמושבה גדלה... צריך היה לחפור עוד בארות אחרות חדשות.
>
> *(זכרונותי, א"ז לוין אפשטיין)*

משאבת יד הותקנה על הבאר ואליהו גלזר נתנמה לשואב מים.

> תפקידי היה להניע את המשאבה ביד ולמלא את הכדים. היו עומדים בתור ואני הייתי ממלא... כאשר המושבה הלכה והתפתחה ועמה אספקת המים, נוסף על תפקידי להניע את המשאבה גם הובלת המים לבתים. נכנסתי לשותפות עם ערבי מזרנוגה. קנינו חמור וכדים. אני הייתי המסובב ב"קטרינקה" והוא היה מסובב על פתחי הבתים. כך עבדתי ב"מפעל המים" ארבעה חודשים עד שהגעתי לפשיטת-רגל, משום שהחמור נפח נשמתו. נתברר כי שותפי הערבי היה גונב ממנת השעורה שהיינו נותנים לחמור בכל יום והחמור, כלו כוחותיו עד שפשט את רגליו. כך גרמה פשיטת רגל שלו פשיטת רגל שלי. נטשתי את עבודתי המקצועית המכובדת וחזרתי להיות פועל פשוט בכרמים.
>
> *(מתוך החוברת **70 לרחובות**)*

- **שימו לב לשלט הקבוע בקיר המקלט ועליו סיפור הבאר.**
- **מ"כיכר הבאר" נפנה שמאלה (צפונה) ונלך עד רחוב טלר.**
  רחוב טלר פונה מערבה, מטפס ועולה ל"גבעת האהבה" (ראה: מסלול **גבעת האהבה**).
- **נחצה את רחוב הרצל ונעבור לצידו המזרחי.**

רחוב הרצל

רחוב הרצל עובר בתוואי של דרך קדומה שהובילה מיפו לכיוון הרי חברון. בשנותיה הראשונות של המושבה היה שמו "רחוב יפו". השם שונה לזכר ביקורו של הרצל במושבה. בשנים עברו היו שורות של אקליפטוסים לאורך הרחוב.

- **נפנה ימינה וניכנס ל"שביל" שבין שני הבתים (מספרים 170, 172). לפנינו מבנה ישן.**

היקב של קנטרוביץ

כאן שכן היקב של "אגודת הכורמים" הרחובותית (נוסדה בשנת 1903), עד להקמתו של היקב בצפון המושבה. היקב היה פעיל בחודשי הקיץ. בימי העלייה השנייה שימש היקב, בשאר חודשי השנה, כאולם התעמלות של ה"מכבי" וכאולם הצגות.

אחת מדרכי הבילוי המקובלות אז הייתה הצגת הצגות. המשתתפים והעושים במלאכה היו בני המושבה ופועליה, וההכנות (החזרות, הכנת התפאורות, התלבושות וכו') העסיקום זמן רב. בחגים נהגו להציג "תמונות חיות" - כל חג ותמונותיו - חנה ושבעת בניה, מגילת אסתר,

רות המואביה וכו'. מי שסייע לבני המושבה בהכנת ההצגות היה אלדמע (איזנשטיין). איזנשטיין, מורה לציור בגימנסיה "הרצליה" ובעל זיקה לתיאטרון, היה אורח קבוע ברחובות ותרם לחיי התרבות של המושבה.

- **נלך עד רחוב יעקב, נפנה ימינה ונתחיל להתקדם לאורך הרחוב.**

רחוב יצקה

זהו הרחוב הראשון במושבה. הרחוב פונה מדרך המלך מזרחה, מטפס ועולה לגבעה של חרבת דוראן, יורד ממנה ומסתיים ליד בית העם.

הרחוב נקרא על-שם יעקב ברויידה, ראש אגודת "מנוחה ונחלה". ברויידה רכש עבור המושבה את השטחים שנועדו לצורכי ציבור ובנה בכספו את בית המרחץ, את המקווה ואת "תלמוד תורה".

הבית הראשון מימין הוא ביתו של ניסן קנטרוביץ. זהו בית המגורים השני שנבנה ברחובות. בחצר הבית היה, כאמור לעיל, יקב.

עץ האקליפטוס

מעבר לרחוב, בצידו הצפוני, מיתמר לשמים ענף בודד של אקליפטוס, והענף מתרומם מתוך גזע מרשים בממדיו.

עץ האקליפטוס צמח בחזית בית ועד המושבה. באותו בניין התגוררו בשנים הראשונות אהרן אייזנברג - "הגנן" של "מנוחה ונחלה" (האחראי לנטיעות), ושלמה גולדין - הגזבר של האגודה. כאן היו גם בית המרקחת והמרפאה.

בשנת 1896 נולד בן לביילה ולאהרן אייזנברג, עובד שמו. לציון המאורע נטע אייזנברג את עץ האקליפטוס. שנים חלפו, בית הוועד היה לבית המועצה המקומית, והעץ צמח וגדל. כשפרצה מלחמת העצמאות, וחיל האוויר המצרי הפציץ את רחובות, פגעה אחת הפצצות בבית המועצה והרסה אותו כליל. העץ נותר זקוף כשהיה, אך רסיסי הפצצות הותירו צלקות בגזעו - גבשושיות גדולות וכהות.

שוב חלפו שנים. במקום שהיה בית המועצה המקומית נבנה סופרמרקט גדול. ערב חנוכתו פרצה אש בבניין וליחכה את כל אשר בתוכו. כמה מענפי האקליפטוס נחרכו, אך העץ התאושש במהרה והוסיף לצמוח.

בשנה שעברה נשבר לפתע אחד הענפים הגדולים, קרס, נפל ופגע אנושות בהולך רגל. כדי למנוע הישנות המקרה, נכרתו ענפי האקליפטוס ללא רחם. נותר בבדידותו ענף אחד בלבד. אך אל דאגה, אקליפטוסים דרכם להתאושש, ועץ זה, שהתגבר על פגעים בעבר, ישוב ויצמיח ענפים חדשים.

ה"שאלאש" שה"כן-בו"

מול בית הוועד היה ה"שאלאש" (צריף ברוסית), צריף עץ גדול - 25 מ' אורכו, 7 מ' רוחבו. ה"שאלאש" היה המרכז הקהילתי של המושבה בראשיתה ותפקידיו רבים: מטבח פועלים, בית כנסת, "חדר", אולם לאספות והרצאות, "ביקור חולים", "הכנסת אורחים", "לינת צדק". מדי ערב התכנסו הפועלים ל"שאלאש" לסעוד את ליבם. לאחר הסעודה הפך ה"שאלאש" למקום תורה: שמעו הרצאות מענייני דיומא והתכנסו לחוגי לימוד - עברית, תנ"ך, גמרא ופוסקים, ודברי ימי עמנו. הערב נסתיים בשירה נלהבת ובריקודים שנמשכו כמעט עד עלות השחר. המנצח על השירה היה צבי קליינר, שניחן בקול טנור ערב. הוא ניהל את השירה בציבור וגם שר סולו פרקי חזנות ופרקי אופרות. השיר האהוב ביותר על קליינר, ואותו שר תמיד סולו, היה השיר "ציון תמתי".

המוני פועלים היו אז ברחובות. 500 פועלים עבריים עבדו דרך קבע בכרמי "מנוחה ונחלה" וכ-200 בכרמי ה"יחידים". כ-5000 פועלים עבריים עבדו ברחובות בשנה הראשונה - אלה באים ואלה הולכים. 150,000 גפנים ניטעו באותה שנה - מפעל התיישבותי גדול ועבודה כבירה לפי המושגים והתנאים של אז.

חיי הפועלים היו קשים מנשוא: היה עליהם לעבוד עבודה גופנית מפרכת באקלים שלא הורגלו בו. מקום מגורים לא היה. הפועלים לנו בקיץ תחת כיפת השמים, ובחורף הצטופפו במרתפים, באורוות, בעליות-גג וב"שאלאש". רבים חלו בקדחת, במחלות עיניים ובמחלות מעיים ורופא לא היה. קשה היה להחזיק מעמד בתנאים אלה. ואז התארגנו טובי הפועלים והמשכילים שבהם, והקימו אגודת פועלים - "אגודת אחים" הידועה בכינוייה **הסתדרות העשרות.** ההסתדרות הייתה מורכבת מיחידות בנות מניין (10) אנשים, ומחבריה נדרשה משמעת צבאית קפדנית ושמירה על סודיות. שתי מטרות היו לה: האחת - להיטיב את מצבם החומרי והחברתי של הפועלים, והאחרת - לשמש גרעין לצבא העברי שיקום בעתיד. ה"עשרות", שבראשם עמד אפריים חרל"פ, היו הרוח החיה במחנה הפועלים. הם ניהלו את מטבח הפועלים, טיפלו בחולים, דאגו לפעולות תרבות, השגיחו שהעבודה בשדה תיעשה בסדר ובמשטר, ארגנו את השמירה במושבה ועסקו באימונים גופניים וצבאיים.

לכל מושבה היה אז שיר משלה. שמואל כהן, שהתאים את הלחן לשיר **התקווה** והיה מדריך לפועלי ה"באחר" ברחובות, כתב בזיכרונותיו, שהשיר של רחובות היה **התקווה** ואותו שרו פועלי המושבה בצאתם לעבודה ובשובם ממנה. אך לרחובות היה גם שיר שהיה ממש שלה, השיר "יה חי לי לי" שחיבר הפועל הרחובותי, חבר ה"עשרות", נוח שפירא.

לאחר שנסתיימה הנטיעה בכרמי המושבה עזבוה רוב הפועלים. הילדים עברו ללמוד בצריף מיוחד ואחר כך בבניין אבן. במעלה רחוב בנימין נבנה בית-כנסת מפואר, וה"שאלאש" ירד מגדולתו. אך בימי העלייה השנייה שבה והייתה לו עדנה. יוסף אהרונוביץ חידש את מטבח הפועלים. שוב המה ה"שאלאש" המולת סועדים, שוב עלו ממנו קולות לימוד וויכוחים, שוב נשמעו בו שירים והלמות רגלי רוקדים. וראש וראשון לשרים ולרוקדים הפעם - אהרן דוד גורדון.

במקום שבו היה בעבר ה"שאלאש", ניצב היום בית מספר 10, ביתם של מרגלית ויצחק חביבי. יחזקאל, אביו של יצחק, היה אחד הפועלים הראשונים במושבה ולאחר מכן מנהל עבודה בכרמי "מנוחה ונחלה" ואגודת "נטעים". יחזקאל ורעייתו היו יוצאי דופן בנוף האנושי של המושבה בראשיתה. כל אנשי המושבה באותם ימים, איכרים ופועלים, היו יוצאי אירופה, ואילו יחזקאל ורעייתו עלו מפרס.

- **נמשיך ללכת לאורך הרחוב. נראה כמה בתי ראשונים שנותרו ונספר על אחדים מהבתים שהיו ואינם עוד.**

- **נתעכב ליד בית מספר 18 ובית מספר 20.**

כיצד נראתה המושבה?

בחצר בית מס' 18, בית אליעזר הרשנזון, המזכיר הראשון של ועד המושבה, נראה חומת אבן יפה ושלמה ועצים רבי-שנים. בבית מס' 20 לא חלו כמעט שינויים. זהו בית לייב יוספזון, הבית הראשון ברחובות, ובחזיתו שלט המציין זאת. החומה, הבית והעצים יעזרו לנו לשחזר את מראה המושבה בעבר. יפה הייתה רחובות. רוב הבתים היו קטנים, קירותיהם לבנים וגגותיהם מכוסים רעפים אדומים. לכל בית הייתה חצר גדולה מוקפת חומה. קירות הבתים והחומות נבנו אבני כורכר מלוכדות בדבש (תערובת של חמרה ותבן). לכל בית היו מרתף ועליית-גג. בחצר היו רפת ואורווה, לול ושובך, מחסן לכלי עבודה וטאבון לאפיית לחם. בכל חצר היו גינות ירק ועצי פרי וכן ערוגות פרחים ועצי נוי וצל. נהגו לטעת את עצי שבעת המינים (גפן, תאנה, רימון, זית תמר) וכן עצי אקליפטוס, תות, אזדרכת, ברוש וקזוארינה. בחזיתות הבתים נטעו דקלי ושינגטוניה, מעין "שומרי ראש".

גם על מראה הרחוב הקפידו. לאורך שני הרחובות, נטעו עצי תות משני הצדדים. בעלי הבתים נדרשו להרחיק את בניינם מחזית הרחוב במרחק של 6 מטר לפחות, כדי להשאיר מקום לנטיעת עצי נוי או להתקנת ערוגות פרחים. על שניים מחברי הוועד הוטל להשגיח על הניקיון ברחוב, וכל בעל בית נצטווה על הניקיון בחזית ביתו.

"סורי הנייה"

בניית רוב הבתים הייתה כרוכה בייסורים ובעמל רב. חנקין השיג "רוכסות" (רשיונות בנייה) עבור הבתים הראשונים. אך, בינתיים, נתמנה קאימקאם חדש ביפו ונאסר על תושבי המושבה באיסור חמור לבנות. בעלי נחלות נוספים הגיעו למושבה, מאות פועלים עבדו בה, ומצוקת הדיור הלכה והחמירה. האיכרים לא יכלו לחכות עוד ל"רוכסה" והחלו בונים באיסור. מרגע שהחלו לבנות הופקרו לשרירות לבו של כל פקיד תורכי ושל כל חייל. אלה סחטו כסף מן האיכרים ומררו את חייהם עד גמר הבנייה. שני מנהגים תורכיים סייעו בידי אנשי המושבה: אין הורסים בית שכוסה בגג ואין שולחים יד באישה.

חומת נשים אנגה על הבונים

בניין כי עמד באמצע בניינו וגג עוד אין לו, והקול יצא במושבה כי "חיילים" באים להרסו, משום שלא באו לידי הסכם עם השלטונות על גובה ה"בקשיש", והזעיקה ביילה את הנשים, ותהיינה לוקטות אבנים ושמות בסינריהן - והן יוצאות חוצץ וביילה דורכת עוז בראשן, והן מתייצבות מסביב לבניין ואינן מניחות ל"חיילים" לגשת אל הבונים ולהפריעם מעבודתם. ובינתיים מתקבצים בני המושבה, לרבות תלמידי בית הספר, כולם עומדים מפנים ל"מעגל" הנשים ומגישים לבנאים רעפים לסיים את כיסוי הגג. ואם העז "חייל" לפרוץ לו דרך בשורת הנשים, והמטירו אלה עליו מטר של אבנים, והוכרח להיסוג בבושת פנים, לקול צחוק הניצבים, וחבריו בכלל... וביילה גם מחרפת ומגדפת בשעת מעשה את החיילים ב"לשון" שהיא בליל של מלים מעברית, מאידיש, מרוסית ומערבית... ואשרי החיילים שלא הבינו את לשונה!...

(משפחת האדמה, מ' סמילנסקי)

האצאותיו של מיכל הנגר

רוב ימות השנה היה מיכל הנגר ב"בל ייראה", אבל היו ימים שבהם נעשה "גיבור היום" ושמו נישא על כל שפתיים. במושבה היה איסור חמור על הבנייה מטעם הרשות התורכית ושבעה בתים שהתחילו בבנייתם עמדו במשך שנתיים בלתי גמורים. אבל פטור בלא כלום אי-אפשר והיו בניינים שמן ההכרח לבנותם ויהי מה - בית מרחץ ו"מקווה" וצריף עץ לבית-הספר. ואת אלה היה הכרח לבנות בחשאי ובמהירות הבזק. בימים האלה היה מיכל מגלה יזמתו, כשרון הארגון שלו והמצאותיו. את כל חלקי הבניין, את הקירות, את החלונות והדלתות ואת קורות הגג, מכין מיכל מראש ומדייק להתאים כל חלק למשנהו. ובליל המעשה טוענים את כל החלקים הנפרדים האלה ואת הרעפים לכיסוי הגג על עגלות ומביאים אותם למקום המיועד. ושם מחכה לו כל המושבה, בזקניה ובנעריה. מיכל מסדר את עוזריו בשורה, המתייצבת ראשה האחד מול העגלות וראשה השני מגיע עד מקום הבניין; ואלה מעבירים, איש מיד איש את העמודים, הלוחות והקירות... וכשמגיעה שעתם של הרעפים, שיא המעשה, יעמדו בשורה גם תלמידי בית-הספר. ואז יעלה מיכל בכבודו ובעצמו על הגג להניח את הרעפים, לחברם ולהדקם זה לזה ובשעת עבודתו הוא מזמר זמר. וכך היה מיכל שר, כשהוא מניח את הרעפים זה ליד זה בשורה: "אחת!" וכל הקהל עונה אחריו בזמרה: "אחת ואחת!" והוא מוסיף: "שתיים!" והקהל עונה: "שתיים ושתיים!" "שלוש"... "שלוש ושלוש", וכך עד הסוף. ויש שלכבוד תלמידי בית-הספר הוא משנה את הזמר, וכך היה שר: "אלף!" והקהל ובראשם התלמידים עונה בשירה: "קמץ אלף, אָ... בית!... קמץ בית בָּ!... וככה עד סוף הא"ב. הזמרה של מיכל ו"המצאותיו" היו משמחות את לב הקהל ולא היו מרגישים שעבר הליל, אתא בוקר, והבניין הוקם על מכונו והגג מכוסה רעפים; מעכשיו תקצר יד החיילים התורכים לנגוע בבניין.

(משפחת האדמה, מ' סמילנסקי)

כיצד נקבע מקומם של שני הבתים הראשונים?

אחד מסיפורי הפולקלור של רחובות, ואותו רשם עמיהוד נחמני מפיו של קנטרוביץ, עוסק במיקומם של שני הבתים הראשונים במושבה. אולגה חנקין חששה לאבד את נחלת דוראן גם לאחר שנחתם חוזה הרכישה. היא ביקשה מיוספזון ומקנטרוביץ לעלות על האדמה, ללון בה לילה, ובכך לקבוע את ה"חזקה". אם יעשו כן, אמרה, תינתן להם זכות בכורה בבחירת המקום שבו יקימו את בתיהם. יצאו השניים לדוראן, שוטטו, טיילו, ועלו על הגבעות. קנטרוביץ החליט להקים את ביתו בגבעה המערבית, היא "גבעת האהבה", ויוספזון החליט לבנות את ביתו בגבעה המזרחית, היא "גבעת הפעמון". אבל הרי בודדים יהיו שניהם, ומה יעשו אם יתקיפו ערבים את האחד, והשני לא ישמע את קולו הקורא לעזרה. החליטו לעלות כל אחד על גבעתו ובחצות לילה בדיוק יתחילו לצעוד זה לקראת זה כשכל אחד קורא בשם רעהו, ובמקום שבו יישמע הקול שם יעצרו ושם יבנו את ביתם. וכך עשו. אלא, ניסן קנטרוביץ היה גבוה ורגליו ארוכות ולכן ירד מגבעתו המרוחקת, חצה את הדרך והחל מתקדם לעבר הגבעה השנייה, ואילו לייב יוספזון היה נמוך וקצר רגליים ובקושי הספיק לרדת מגבעתו. כך נקבע מקומם של שני הבתים הראשונים ברחובות.

האספה הכללית הראשונה

אבן הפינה לבית הראשון ברחובות, בית יוספזון, הונחה בט"ו באב תר"ן, חג הכרמים. רחובות הייתה בארבעים שנותיה הראשונות מושבת כרמים מובהקת. בבית יוספזון נערכה בי"ט בכסלו תרנ"א (1890) האספה הכללית הראשונה של המושבה ובה השתתפו 16 בעלי נחלות וביניהם אישה אחת, בתיה מקוב (רחובות הייתה המושבה הראשונה שבה ניתנה זכות דעה לנשים). האספה בחרה בוועד ומילאה את ידיו לערוך תקנות שלפיהן תנהג המושבה. בני המושבה התחייבו לקיים את התקנות והחוקים שיחוקק הוועד והדבר היה למסורת מקודשת במושבה. הוועד של רחובות היה הוועד הראשון ביישוב שנבחר באספה כללית. ועד עצמאי, שניהל את ענייני הפנים והחוץ של המושבה ללא כל השפעה וללא קבלת מרות מגורמי חוץ. רחובות זכתה בהנהגה טובה ונחשבה למאורגנת ולדמוקרטית במושבות וזאת הודות לעובדה שמנהיגיה היו אנשים בעלי שאר רוח, חברי "בני משה", ותורתו של אחד-העם נר לרגליהם.

מתנת השומרים

ברחוב אחד-העם, משמאלנו, נראה כמה עצי אקליפטוס. אלה הם שרידי חורשת האקליפטוסים של משפחת מקוב.

בספטמבר 1912 נערכה בחורשה חתונתם של כמה זוגות מחברי "השומר" ששמרו אז במושבה. החתונה נערכה בעת האספה השנתית הרביעית של ה"שומר". כל חברי ה"שומר" התכנסו ברחובות ומאות אורחים הגיעו מכל הארץ. המושבה לבשה חג, העבודה בכרמים פסקה. בנות רחובות אפו עוגות והוועד תרם יין. החופה נמתחה על 4 רובים. יריות וצהלות

המון חוגג ליוו כל זוג בבואו לחופה ובצאתו: טובה ומנדל פורטוגלי, צפורה ואלכסנדר זייד, חוה וזלמן אסושקין. בהגיע תורם של סוניה ומאירק'ה חזנוביץ להיכנס לחופה פרץ בסערה רוכב למקום החגיגה והודיע כי חדרה הותקפה ונדרשת עזרה. החתנים וכלותיהם ועמם שומרים אחרים יצאו בדהרה צפונה. שאר הנאספים המשיכו לשיר ולרקוד כל הלילה.

- **נתחיל לעלות לגבעה, הגבעה של "חרבת דוראן".**

יהודה טלר - המורה האהוב

במקום שבו עומד בית מס' 9 היה בית מגוריה של משפחת טלר. ישראל טלר היה אחד המורים הראשונים במושבה ומומחה לשפה העברית ודקדוקה. הבן, יהודה, גדל במושבה ואחר כך למד בסמינר של חברת "עזרה" בירושלים. משסיים לימודיו נעשה מורה בבית הספר ברחובות. יהודה היה עלם חמודות ומורה בחסד עליון. הוא שהנהיג את לימודי הספורט בבית הספר ואף ייסד את אגודת ה"מכבי" ברחובות, הנקראת על שמו: "מכבי יהודה". יהודה טלר היה ממארגני "חגיגות הפסח" ותרם רבות לקירוב הלבבות בין צעירי המושבה ובין פועלי העלייה השנייה. הכול אהבוהו. בשנת 1913 קרה אסון נורא, כלב שוטה נשך את יהודה. בארץ לא היה אז מכון פסטר. יהודה נאלץ לנסוע למצריים, אך איחר את המועד ומת בייסורים נוראים. אבל כבד ירד על המושבה. עד היום, כאשר מספרים עליו ותיקים שהכירוהו, ניכר הכאב בקולם ועיניהם מתמלאות דמעות. זמן קצר לפני מותו הוצבו פנסי רחוב, פנסי גז, ליד בית הוועד. הילדים, שהיו מזועזעים ממות מורם האהוב, יידו אבנים בפנסים וניפצום: "אם יהודה מת" - אמרו - "אסור שיהיה אור במושבה".

בתיה מקוב - אשת חיל

בית מס' 11 היה ביתה של בתיה מקוב. בגולה הייתה בתיה סוחרת ממולחת ונשאה בעול פרנסת בני ביתה. בהגיע לאוזניה השמועה על ייסוד חברת "מנוחה ונחלה" החליטה למכור את רכושה ולקנות נחלה ברחובות. בעלה התנגד בתוקף, הוא חשב שדעתה נטרפה. אך בתיה לא ויתרה, רשמה את הנחלה על שמה, לקחה חמישה מעשרת ילדיה ועלתה ארצה. היא הייתה הראשונה מחברי "מנוחה ונחלה" (חוץ מלוין-אפשטיין) שהתנחלו במושבה. השאר נשארו בגולה, המשיכו לעסוק בעיסוקיהם והחלו מגיעים ארצה רק כאשר נתנו הכרמים את פריים והובטחה פרנסתם. בעזרת ילדיה בנתה בתיה בית ונטעה כרם לתפארה.

בתיה הייתה אשת-חיל, חברה'מנית. הכול כיבדוה על חכמתה ועל עוז לבה. וכאשר הלכה לעולמה הותירה אחריה את אחת ה"חמולות" הגדולות ביישוב.

כיצד אופים לחם?

בחצר של בתיה היה התנור (הטאבון) הראשון במושבה.

התנור הראשון במושבה לאפיית לחם הוקם על ידי בתיה מקוב. היא העמידה אותו לרשות הציבור ויום יום אפתה בו אישה אחרת, לפי התור, את לחמה. אפיית הלחם בימים ההם נמשכה מצאת השמש ועד חצות היום... ושעות רבות עמדה בתיה ועמדו נשי המושבה האחרות בתוך "הענן והערפל", בעשן הסמיך, המעוור את העיניים, עד אשר הוסק התנור די צורכו לאפייה.

(משפחת האדמה, מ' סמילנסקי)

בידיהן אספו הנשים חומר להסקה מכל הבא ביד: גללי בקר, תבן, קוצים, שורשים, ענפי צבר יבשים ועוד. העשן היה עולה עד השמים, מכאיב לעיניים, חודר דרך הבגדים אל הגוף, עד שעורן של הנשים נעשה ספוג עשן וריח עשן. כאשר החלו זומרים את הגפנים אורו העיניים, הזמורות פתרו את בעיית הסקת התנורים.

(אברהם מקוב)

חורבת דוראן (תל דוראן)

כאשר בחרו מתכנני רחובות בגבעה זו להקים עליה את בתי המושבה לא העלו בדעתם כי לא היו הראשונים. משהחלו נבנים בתי המושבה נחשפו שרידי יישוב קדום. תחילה חשבו שדוראן היא "שעריים". עיר בנחלת שבט יהודה והואיל ולמושבה כבר ניתן השם "רחובות", נתנו את השם "שעריים" לשכונת התימנים שנוסדה ב-1909. לאחר מכן התברר שטעו. השרידים שנמצאו בחרבת דוראן לא היו מתקופת המקרא, אלא מתקופת המשנה והתלמוד. היום מקובל לזהות את דוראן עם "דורון", אחד מהיישובים היהודיים הרבים שהיו בסביבה בימים שיבנה הייתה מרכז האומה. וכך מספרת אגדה בתלמוד הירושלמי במסכת פאה:

רבי אבהו ורבי יוסי בן חנינה ורבי שמעון בן לקיש עברו על כרם דורון. הוציא להם האריס (א)פרסק אחד. אכלו הם וחמוריהם והותירו... לאחר ימים עברו שם והוציא להם שניים שלושה בתוך ידו. אמרו לו: מאותו אילן אנו מבקשים. אמר להם: ממנו הם! וקראו עליו: "ארץ פרי לְמִלֵּחָה מֵרַעַת יושבי בה."

(ספר האגדה, רכ"ד, ביאליק ורבינצקי)

בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו באתר לפני שנים מספר נחשפה אמת-מים גדולה (ייתכן ששימשה להשקיית האפרסקים) ונחשפו אבני בית-בד וגת ציבורית - אחת היפות, הגדולות

והמשוכללות שנתגלו עד כה בארץ. מסתבר שגם תושבי המקום הקדמונים היו כורמים וגידלו גפנים וזיתים, ואפילו אפרסקים.

- **נפנה ימינה לרח' דונדיקוב. משמאלנו נראה שלוש אבני בית-בד. אבנים נוספות כאלה נראה בחצר בית דונדיקוב ובחזית בית מספר 25 ברחוב בנימין.**
  נעלה במדרגות המוליכות לבית-הכנסת "צעירי תימן". משמאל לבית-הכנסת נוכל לראות את שרידי *הגת הביזנטית* (פרטים על הגת מופיעים בספר *90 שנה לרחובות*).

- **נחזור לרחוב יעקב, נפנה ימינה ונמשיך את דרכנו במעלה הרחוב.**

קולנוע ארגולין - מפקד "הגדוד העברי הראשון ליהודה"

במקום שבו ניצב בית מס' 15 היה בית משפחת מרגולין. הבן אליעזר (לזר) היה חביב המושבה, בחור מלא חן, תמים, אמיץ לב ואחת הדמויות המרכזיות בחיי החברה והתרבות של המושבה.

הבדואים העריצו את לזר וכינוהו "חווג'ה נזר". הוא היה היפה ברוכבים שקידמו את פני הרצל בבואו לרחובות והפליא לרכב על הסוסה הבדואית האצילה שהשאיל לו ידידו פייסל. יחד עם חברו משה סמילנסקי חרש את הארץ לאורכה ולרוחבה, התפעל ממרחבי הנגב, אך התאכזב מן הירדן (ביטוי לכך אפשר למצוא בסיפורו של סמילנסקי "חווג'ה נזר", בספר **משפחת האדמה**).

10 שנים חי לזר ברחובות ואז באו עליו אסונות ופגעים בזה אחר זה. לזר נשבר והחליט למכור את נחלתו ולהגר לאוסטרליה. לפני צאתו את הארץ עלה עם ידידו סמילנסקי על קבר הוריו ונשבע כי יחזור כמלח בצי הבריטי שישחרר את הארץ מידי התורכים. והוא חזר. במלחמת העולם הראשונה הגיע ארצה כלוחם עטור-תהילה בצבא האוסטרלי ומפקד הגדוד העברי השני. רחובות קיבלה בהתלהבות ובשמחה את בנה וגאווה מילאה את לבם של בני המושבה משנתמנה לזר למפקד "הגדוד העברי הראשון ליהודה". הנסיבות גרמו לכך שלזר נאלץ לעזוב את הארץ ולחזור לאוסטרליה. לאחר מותו הועלו עצמותיו ארצה, בהתאם לצוואתו, והוא נקבר ליד הוריו בבית העלמין של רחובות.

לוין-אפשטיין - נציג "מנוחה ונחלה" ראש הוועד הראשון

במקום שבו נמצא בית מס' 17 היה בית ההנהלה של "מנוחה ונחלה" ומקום מגוריו של לוין-אפשטיין. אליהו זאב הלוי לוין-אפשטיין היה ממייסדי "מנוחה ונחלה" בוורשה וביחד עם יעקב ברווידה נשלח ארצה לקנות את אדמת דוראן. חברי "מנוחה ונחלה" מינוהו לנציגם בארץ וכאחראי לנטיעת כרמיהם, ובני רחובות בחרו בו לראש הוועד הראשון, והוא אז בן 27. עשר שנים ישב לוין-אפשטיין ברחובות. כל עבודת "מנוחה ונחלה" והעבודה הציבורית במושבה היתה מוטלת על כתפיו. ואם נאמר על רחובות כי הייתה סיפור הצלחה, היה זה במידה רבה הודות לאדם צעיר ורב-פעלים זה, שניהל את ענייני המושבה בחכמה,

ביעילות ובכשרון והיה אהוב ומכובד על כל תושביה. בשנת תר"ס (1900) נשלח לארצות-הברית לייסד שם סניף של חברת "כרמל". גם בהיותו בנכר שמר על קשר הדוק עם המושבה ועם אנשיה ולא חדל לחלום על היום שישוב לגור בה. ולבסוף, כאשר חיסל את ענייניו בגולה והיה בדרכו ארצה, חלה ומת. הוא הובא לקבורה ברחובות באותה חלקה שהפריש בשעתו מכרמו להקים בה את בית העלמין של המושבה.

ישראל אהרוני - חוקר החיות

באותו בית התגורר אחר כך ישראל אהרוני הזואולוג העברי הראשון. בשנת 1901 הגיע אהרוני לרחובות ועבד כמורה בבית הספר. הוא נשא לאישה את יהודית, בתו של שלמה גולדין, הגזבר של "מנוחה ונחלה". לאחר כמה שנים עזב את ההוראה והתמסר לחקר החי בארצות המקרא. שמו יצא לתהילה בארץ ובעולם. ביתו וחצרו היו מעין גן חיות ומוזיאון לטבע ומשכו מבקרים רבים מכל הארץ ובייחוד תלמידים ומורים.

הסופר יהואש מספר על ביקוריו בבית אהרוני:

ברחובות נודע לי שאהרוני גר קרוב מאוד למלון שלנו, וראיתי חובה לעצמי להיכנס אליו... עברתי ברחוב המלא חתחתים ונשארתי עומד ליד בית קטן. מעבר למשוכה מושיט אליי עוף משונה, "בת היענה", את צווארו הארוך ומרחיב עליי את עיניו העגולות, עיני הזכוכית, וטרם הספקתי להסתכל בו נרתע וצעד ברוגזה עד לפינה רחוקה ונעלם.

"שלום! מה שלומך?" - הומה קול כקול הפעמון מעל הגבעה ומעל כל המושבה השקטה.

הפניתי את ראשי ולפני איש צעיר, גבה-קומה, הפנים מלאים בהרות קיץ, אף ארוך, השערות והשפם אדומים כיקוד-אש ומעילו הלבן מכופתר עד הצוואר כמי שעובד בבית חולים. והוא מושיט לי יד חמה, מביט עליי, ופעם בפעם זורק מבטו על העוף המשונה, שבשבילו הוא מחזיק ביד השנייה סל קטן מלא נתחי קקטוס....

ואהרוני הגבוה פותח את דלת הכלוב, מרכין ראשו וזוחל פנימה והסל בידו. העוף מרחיב עליו את עיניו, עיני הזכוכית הקרות, מבלי להראות כל סימני תיאבון, אלא השתוקק לכבד את בעליו בבעיטה... ואהרוני היודע את נפש העוף נחפז להתחמק מתוך הכלוב בעוד מועד... נכנסנו בפרוזדור ... ומשם באנו לאחד משני החדרים שאבי תורת החיות בארץ גר בהם... על הקירות תלויות מסגרות ובהן תקועים ומסודרים המונים המונים של פרפרים שונים, זבובים, עכבישים, חיפושיות, דבורים ונמלים, תושבי הארץ, שאהרוני צד אותם בנסיעותיו הארוכות והקשות.

על האיצטבות, על החלונות ועל ארון הספרים עומדות צנצנות, ובתוכן נמצאים נחשים ועקרבים, עכברים, לטאות, צפרדעים ועוד המון יצורים כאלה, נתונים בתוך אלכוהול שבצנצנות.

מתחת לספה, שנשתחקה מיושן, ובכל הפינות שיש שם מקום ריק, עומדות תיבות מלאות ביצים ואדרים של ציפורים שונות, יקרות-המציאות.

ואהרוני מתחיל בהתלהבות לכנות כל חי למינהו בשמו המיוחד: בלאטין, בגרמנית ובעברית. הרבה שמות נמצאים במדרש, והרבה מהם היה עליו להמציא...

באותו חדר... נזדמן לי כעבור שבועיים להיות עד ראייה למחזה עליז ונהדר.

זה היה אחד מיומי דפגרא, שהמורים עם התלמידים מכל בתי הספר שבמושבות הקרובות באו לראות את בית הנכאת של אדון אהרוני. ומפני שהחדר קטן וצר, והילדים רבים מאוד, הכניסם קבוצות קבוצות, חמישה עשר בכל פעם. וכשיצאה קבוצה אחת נכנסה האחרת.

באמצע החדר על יד השולחן עמד אהרוני ופניו קורנים באור שבעת הימים. הוא הוציא מתחת הספה, מהתיבות ומכל הפינות, עופות וביצים, והטיל אותם חומרים חומרים על השולחן. הילדים, כשעיניהם יוקדות ולחייהם לוהטות, הקיפו את חוקר החיות הגבוה. הקטנים והמבוגרים מאחריו וכל אחד מהילדים צריך היה למשש בידיו את העוף, מי ברגל ומי במקור ומי בנוצות, ואהרוני מפקח לבל יקופח אף ילד אחד.

בכל פעם נשאל שאלות על ידי הילדים והוא משיב לכל אחד בקולו הרם. והוא מתאר כיצד הציפורים אוכלות וכיצד ישנות, היאך בונות להן קינים ויודעות להתגונן מפני אויביהן, ואת דבריו הוא משלים בהלצות שונות. והילדים פורצים בצחוק, ואף המבוגרים צחקו ואף גם החיפושיות והזבובים המיובשים התקועים במסגרות על הקיר, וגם הלטאות בצנצנות, כולם צחקו...

*(יהואש, **מניו-יורק ועד רחובות וחזרה**)*

כצמן - ניסיונות להפקת נפט

הדייר הבא באותו בית היה בוריס כצמן. אביו, לייב כצמן, היה ממייסדי "מנוחה ונחלה". ב-1897 חולקו הנחלות, החברה התפרקה וכל אחד טיפל בכרמו בעצמו. לייב כצמן קנה את בית ההנהלה של "מנוחה ונחלה". הבן, בוריס, למד כימייה בצרפת ובארה"ב. אחרי מלחמת העולם הראשונה הגיע בוריס ארצה והביא עמו את המעבדה שלו ומכונות. תכנית גדולה הייתה לו: להוציא שמן מסלע. הוא התיישב בבית אביו ברחובות ובמרתף הבית החל בניסיונותיו להפיק נפט מאבן ביטומנית שהביא מאזור ים המלח. ניסיונותיו כילו את כל כוחו ואת כל כספו והוא נאלץ למכור את נחלת הוריו.

- **בראש הגבעה, בצידו הימני של הרחוב, ניצב בעבר פעמון המושבה.**

"הפעמון לב המושבה היה"

באמצע המושבה, על הגבעה על יד החנות, עמד פעמון על עמודים גבוהים. הוא היה קורא בצלצוליו להתחלת העבודה ולסיומה, לאספה, לכיבוי שרפה, לחתונה או לכל מקרה חשוב שמתרחש. חבל זה התלוי בענבלו, היה מקשר אותך לכל חיי המושבה.

בכל שעות היום היו עומדים שם אנשים המשיחים בחדשות היום. מאחורי גבותיהם השחוחים הייתה השמש יורדת ומאדימה, ירח חיוור עולה - ואנשים תמיד עומדים שם ומדברים ומתלחשים.

*(נחום גוטמן, **החופש הגדול או תעלומת הארגזים**)*

המצלצל בפעמון היה ר' יצחק. יהודי בעל קומה, זקן לבן יורד על מידותיו וכולו אומר חשיבות. הוא והפעמון כמו ירדו כרוכים לעולם. אין להרהר באחד בלעדי השני. ור' יצחק היה מצלצל "אמן". לכל צלצול נתן את טעמו המיוחד. בעת התקפה היה מצלצל צלצול חרדה ומעיר את האיכרים לקום ולקחת את נשקם בידם. פעם היו הצלצולים עליזים ופעם בכו ויבבו. פעם היה מקצר ופעם היה מאריך, הכול לפי המאורע.

*(**משפחת האדמה**, מ' סמילנסקי)*

הפעמון לב המושבה היה. כל חיי המושבה התפעמו בצליליו. בוקר, צהריים וערב השמיע קולו. בבוקר מעורר לעבודה, בצהריים מבשר הפוגה וחידוש העבודה ועם ערב משחרר מעמל. הפעמון קרא לאספות והזמין לחגיגות. אלה היו פעימות לב בריא. אך יש והפעמון התפעם לא בשעותיו הקבועות, אלה היו שעות של אסון - שרפה, תאונה, או התנפלות. אז התפעם לבם של התושבים עמו והלם בחזקה, אז חשנו בסכנה ורצנו בהולים לשמוע מה קרה. אפילו עכשיו, לוא שמעתיו, הייתי אינסטינקיבית קופצת ממקומי, כבאותם הימים.

(פנינה גורדון, בתו של קלייזר)

בשל הפעמון הוענק לגבעה השם "**גבעת הפעמון**".

ליד הפעמון עמד צריפון קטן ובו אשנב לחלוקת הדואר.

בתוך סוכה זו ובעד האשנב, לאור נר קטן, נמסרים בכל ערב מכתבים המובאים מיפו לידי בעליהם.

בשעה שמונה בערב והסוכה שעל הגבעה הקטנה הומה וגועשת. נשמעים קולות של בחורים לבושי חולצות ובחורות לבושות בגדי קיץ, המחכים לפתיחת האשנב. אגב מפטפטים ומשתעשעים, מסתכלים אחד בפני השני בחשכת הלילה, והפועלים בעלי ההכרה מזמינים את בנות "בועז" לטיול.

ויש שאחת הבחורות, יפה וגמישה, מתחילה בשיר עברי, וכולם עונים אחריה במקהלה, ושוכחים לגמרי את דבר המכתבים.

*(יהואש, **מניו-יורק ועד רחובות וחזרה**)*

המבנה הקטן, הסמוך לרחוב, היה במקור חנות אריגים של יהודה מינקוב. בימי מלחמת העולם הראשונה היה כאן בית השומרים (נחום גוטמן, **החופש הגדול או תעלומת הארגזים**). בשנות המאורעות (1929, 1936-1939) שכן כאן מטה ארגון ה"הגנה".

בית דונדיקוב

בראש הגבעה, מימין, חצר רחבת ידיים ומעליה מתנשאים עצי אקליפטוס גבוהים, זוהי חצרו וכאן ביתו של דוניקוב, ממייסדי רחובות. הודות לו נתאפשרה הקמת המושבה. יהושע חנקין לקח הלוואה על מנת לרכוש את אדמת דוראן. נציגי "מנוחה ונחלה" אמרו שישלמו עבור האדמה רק לאחר שיתקבלו הקושאנים. מועד פרעון ההלוואה הגיע ולחנקין לא היה כסף. אדמת דוראן עמדה להישמט מהידיים, זו הפעם השנייה. ואז רכש דונדיקוב 1000 דונם, בכסף ששילם נפרע החוב ובנחלת דוראן קמה המושבה רחובות. בשנה השלישית לייסוד רחובות נפטר דונדיקוב. בבית התגוררו אלמנתו גוסיה ושתי בנותיה. בצריף הצמוד לבית, גר אחיה, משה קיפניס, ומשפחתו ואביה ר' יענקלה, ה"סבא" של המושבה, חביבם של "הצעירים".

זקן, קצר-קומה ודל בשר היה, וחריצים עמוקים לו במצחו הגבוה, זקן קלוש ולבן עוטר את פניו הכחושים, ועיניו כחולות ותמימות כעיני ילד - כזה ראו את ר' יענקלה במשך עשרים שנה ברחובות. ...הוא אהב את המושבה, את בתיה ואת כרמיה. כי נבנה בית חדש, כי ניטע כרם חדש, והיו לו ל"מאורעות" אשר רשמם ב"ספרו" ואת הצעירים אהב. "ילדים" - היה אומר להם - "אינכם מרגישים כמה גדולים מעשיכם. כל אילן שאתם נוטעים, כל בית שאתם בונים, מקרבים את הקץ"... ...ויש אשר ניגש לאחד הצעירים, טופח לו על כתפו, מחליק לו על סנטרו הגלוח, ואמור בתרעומת של חיבה: "...אדרבה, אמור נא לי, כלום יזיק לך זקן? כלום פנים של יהודי אינם יפים שבעתיים? אלא מאי? אתה רוצה דווקא להפסיד את

חלקך בעולם הבא? משומד, לחינם אתה טורח, בעל כורחך חלקך מוכן ומזומן לך. כל אילן שנטעת, כפרה הוא על עוונותיך, הם יירקבו בגיהינום, לא יעמדו להם ביום הדין לא הזקן ולא הפיאות ולא הטלית והציצית... יושבים הם בהורניסטופול ועוסקים במצוות... יבואו לכאן ויעסקו במצוות!"

ותמיד היה רב את ריב הצעירים. והסנגוריה שלו על הצעירים הייתה נגמרת תמיד בקטיגוריה קשה על חבריו האדוקים, שנשארו בגולה. הוא היה אומר: "הללו, הנערים, יודעים ומבינים... והם, הם אינם יודעים ואינם מבינים כלום... סנטר גלוח אחד ברחובות שקול כנגד כל הזקנים השקועים בטומאת הגלות."

(משפחת האדמה, מ' סמילנסקי)

משה סמילנסקי, הסופר-האיכר

בהיותו נער בן 16 עלה סמילנסקי ארצה והיה ממייסדי חדרה. לאחר שחלה אנושות בקדחת נאלץ לעזוב את חדרה. בשנת 1893, והוא אז צעיר בן 19, רכש נחלה ברחובות והתיישב בה. עד מהרה התערה בחיי המושבה, נעשה מנהיג ה"צעירים" ואחת הדמויות המרכזיות ברחובות, ולא עברו ימים רבים והוא היה לאחת הדמויות הבולטות ביישוב ואחד ממנהיגיו.

התקפת בני **השבט הבדואי סטרייה** על רחובות, היא שגרמה להחלטתו להתיישב במושבה.

עם שקיעת החמה יצאו רוכבי סוסים ממחנה סטרייה, שנטה אוהליו בגבולה המזרחי של המושבה, ואחריהם המון רגלים, גברים, נשים וטף... ובידיהם אלות וחרבות... עוד טרם הגיעו למושבה והפעמון התחיל לצלצל בחזקה, ומכל העברים נחפזו בני המושבה ומקלות עבים ומוטות ברזל בידיהם. גם הנשים מיהרו אחרי הגברים ואספו אבנים אל סינריהן. שני רוכבים יצאו מן המושבה ויעופו כבזק, האחד לרמלה להודיע לרשות והשני לראשון-לציון להזעיק עזרה. בני המושבה נקבצו כולם על גבעתם ליד הפעמון ועל הגבעה נכחם (כיום "רחוב המיליונרים") - בני סטרייה. ויעמדו הבדואים על גבעתם ויביטו אל היהודים והיהודים מביטים אליהם. ומתוך מחנה היהודים התפרץ בר'לה הנפח ומוט ברזל ארוך בידו, וירץ מול מחנה הבדואים ויקרא: "סורו, סורו מעל אדמתנו"... הבדואים התפרצו לקראתו... משני העברים ניתך ברד אבנים... ובר'לה מוקף בדואים מכל צד ונבוט אחד נופל על פניו ופוצע קשה את חוטמו... אבל ברל'ה אינו מפסיק ומכה במוט הברזל שבידו על ימין ועל שמאל... ועשרות אחדות מבני המושבה רצו בעקבות בר'לה... ומוטות הברזל התנגשו באלות ובחרבות... ותהי יד בני המושבה על העליונה והבדואים חרדו ונסוגו.

(ספר רחובות, מ' סמילנסקי)

כשהגיעו הרוכבים מראשון לרחובות, מצאו את כל המושבה על זקניה, צעיריה, נשיה וטפה עומדים כמשפחה גדולה אחת, צפופה ומלוכדת, ליד הפעמון וכולם נרעשים מן המאורע שעבר עליהם לפני שעה קלה... הם עמדו בחבורה, כאילו לא יכלו להיפרד זה מעל זה... כולם סיפרו זה לזה בקול נרגש... את סיפור המעשה... יהודה היה נרעש למראה האנשים אשר לפניו. בייחוד משך את לבו רגש האחווה שהביעו פניהם, כאילו היו כולם אחים ואחיות של משפחה אחת... ובאותו רגע עלתה המחשבה לפניו: אם לא חדרה, מדוע לא אתיישב ברחובות?

(בערבה, מ' סמילנסקי)

לאחר פטירת אשתו הראשונה, צלה בת ישראל טלר המורה, נשא משה סמילנסקי לאישה את אסתר דונדיקוב ועבר לגור בבית דונדיקוב. הבית היה לאחד הבתים הידועים בארץ, אחד הבתים המרכזיים ביישוב.

- **נצא מהחצר, נתחיל לרדת מהגבעה ונעצור ליד בית מספר 21.**

בית עובד ומיכל אייזנברג

הבית, שהוא אחד מהיפים בבתי "רחובות הקטנה", נבנה בשנת 1922. עובד, בנו של אהרן, היה עסקן פעיל בהתאחדות האיכרים, תרם רבות לפיתוח ענף ההדרים, והיה ממייסדי בית הספר החקלאי בפרדס-חנה. מיכל, בתו של המורה יצחק כהן, הייתה עסקנית פעילה בויצ"ו.

- **נמשיך ונלך עד המגרש הריק, מול בית ספר סמילנסקי. כאן היה ביתו של שמואל גורודיסקי.**

שמואל גורודייסקי היה אחד ממייסדי המושבה - תלמיד חכם ואחד מחשובי ה"זקנים".

"זקנים" ו"צעירים"

שתי קבוצות היו במושבה - **ה"זקנים" וה"צעירים"** - וכינוייה של כל קבוצה ציין לאו דווקא גיל, אלא השקפת עולם ואורח חיים. ה"זקנים" היו שומרי דת ומסורת. הם דבקו באורח החיים הישן והתנגדו לחידושים. ה"צעירים", לעומתם, היו תוססים, מרדנים, אוהבי בילוי, ערים ומתעניינים בחיי המושבה, בחיי היישוב והתנועה הציונית. עיקר המאבק נסב על אופיו של בית הספר. ומשהייתה יד ה"צעירים" על העליונה, פרשו ה"זקנים" והקימו לילדיהם "תלמוד תורה" ברוח מוסדות החינוך של "היישוב הישן".

ה"צעירים" רכשו נשק ולמדו להשתמש בו. רכשו סוסים ורכבו עליהם למושבות השכנות כדי

לבלות, או, להבדיל, כדי להחיש להן עזרה בעת שהותקפו. בין הבציר לימות הגשמים שוטטו בארץ ולמדו להכירה, מקצה הנגב בדרום ועד החרמון בצפון. הם ארגנו אירועים תרבותיים במושבה וביניהם **הצגת "זרובבל"**, שהוצגה ב-1895 ועוררה סערת רוחות ב"יישוב הישן". הצעירים לחמו בתופעות השליליות של פקידות הברון, וכאשר התעוררה "פרשת אוגנדה" נמנו עם "ציוני ציון". צעירי רחובות (ה"שבאב") היו מושג ושם דבר לא רק ברחובות, אלא ביישוב כולו.

בית הספר הראשון במושבה

מצד ימין נמצא בית ספר סמילנסקי, בית הספר הראשון ברחובות. עדיין ניתן להבחין באגף הישן שבנתה חברת "כרמל" ב-1900. **בית הספר** היה בתחילה "חדר" טיפוסי לכל פרטיו. ה"צעירים", שזועזעו מבורותם של התלמידים, החלו מתערבים יותר ויותר בענייני בית הספר ודרשו שיובא למושבה מורה בעל שיעור קומה, שיפתח את בית הספר וישכללו.

ב-1896 הגיע **שמחה וילקומיץ** לרחובות. רוח חדשה החלה מנשבת בבית הספר. הונהגו שיטות לימוד חדשות, נלמדו מקצועות חדשים ואפילו טיולים נערכו. התלמידים אהבו את בית ספרם ואהבו את מורם.

וילקומיץ נלחם על **דיבור עברי, ובמבטא ספרדי** דווקא, שהיה, לדעתו, המבטא הנכון. כדי שתהיה השפה העברית שלטת גם בבית וברחוב נתן שיעורי ערב בעברית לאמהות. הוא הצליח במאבקיו הודות לגיבוי שנתנו לו ה"צעירים" והודות לתלמידיו. הילדים הקימו **"חברת מדברי עברית"** ובהוציא מישהו מלה זרה מפיו - דקרוהו בסיכה. זה היה "פטנט" רחובותי ישן. כך נהגו בימיה הראשונים של המושבה, לפי הצעת ביילה אשת אהרן אייזנברג, עת רצו לשרש את השם הערבי "דוראן" ולהשריש את השם "רחובות". בית הספר ברחובות היה הראשון בארץ שלמדו בו ערבית כשפה זרה, ולא צרפתית או גרמנית כפי שהיה מקובל, והראשון בארץ שדיברו בו עברית במבטא ספרדי. רחובות הייתה ידועה כמושבה דוברת עברית והייתה ידועה בקנאותה לשפה העברית.

גן הילדים הראשון

צמוד לבית הספר נמצא **גן הילדים** שנבנה אף הוא על ידי חברת "כרמל", זהו גן הילדים השני שהוקם ביישוב. הגננת הראשונה ברחובות הייתה יהודית, בתו של אהרן אייזנברג. האחיות רחל (המשוררת) ושושנה בלובשטיין, שהגיעו לרחובות בימי העלייה השנייה, למדו עברית בגן הילדים. בדרך זו, חשבו, תרכושנה ביתר מהירות את השפה העברית.

- **נסיים את סיורנו ברחוב יעקב ליד "בית העם".**

"בית עם" - אתנת חברת "כראן"

בחזית **בית-העם** קבוע לוח אבן ועליו כתוב: "בית-עם, מוקדש להמושבה רחובות מאת חברת "כרמל" וורשה על-ידי אחד ממייסדיה מר זאב גלוסקין."

חברת "כרמל" נוסדה על ידי אגודת "מנוחה ונחלה", כדי לעזור ליקבי הברון לשווק את היין שלהם בחו"ל. 20% מרווחיה הקדישה חברת "כרמל" להקמת מוסדות חינוך ותרבות ברחובות.

אבן הפינה לבית-העם הונחה בז' באדר תרע"ב, 1912. **ז' באדר,** יום מותו של משה רבנו, הוא תאריך רב-משמעות בתולדות רחובות. בז' באדר תרמ"ט הודיע אייזנברג לחבריו גרזובסקי וכהן, עת עמדו על תל דוראן, על החלטתו להקים מושבה עברית במקום. באותו יום נוסדה באודסה אגודת **"בני משה"** ובראשה אחד-העם. בז' באדר תר"ן נחתם ביפו החוזה על רכישת אדמת דוראן. באותו יום ייסדו חברי "בני משה" בוורשה את חברת "מנוחה ונחלה".

ב"בית העם" נערכו אספות וכינוסים, הצגות, חגיגות וקונצרטים. כאן נערך כנס המתנדבים ל"גדוד העברי" ולמעלה מאלף איש השתתפו בו. בבית העם שכנו המוני הפועלים שהגיעו לרחובות מדי שנה בעונת הבציר (נחום גוטמן, **החופש הגדול או תעלומת הארגזים**).

- **נפנה שמאלה לרחוב "מנוחה ונחלה" ונלך תחילה בצידו השמאלי (המערבי).**

רחוב "מנוחה ונחלה"

בימי העלייה השנייה גדלה רחובות ונוספו בה בתים - חלקם ברחובות הראשונים שהתארכו, וחלקם ברחובות חדשים שנוצרו. רוב הבתים נבנו במתכונת בתי הראשונים, פרט לשני חריגים: מצד אחד - בתי החומר הדלים של שכונת שעריים, ומצד שני - שלושה בתים גדולים ומפוארים ברחוב "מנוחה ונחלה": בית אפרים זקס, בית יעקב ברוידה ובית סלוצקין. רחוב "מנוחה ונחלה" נקרא על שם האגודה שייסדה את רחובות, אך בפולקלור המקומי הוא מכונה "רחוב המיליונרים" (בגלל אותם בתים), ואילו המשורר דוד שמעוני קורא לו "רחוב הקייטנים".

חֶרֶשׁ כִּי יָצוּף הַסַּהַר בַּתְּכֵלֶת הָרָוָה, הַגְּדוּשָׁה,
יָצוּף לְאַט בְּלִי הֶחָפֵז מֵעַל לַמּוֹשָׁבָה הַיְשֵׁנָה,
דּוֹמֶה לְשׁוֹמֵר בּוֹטֵחַ הָעוֹמֵד עַל מִצְפֶּה גָּבֹהַּ,
צוֹפֶה וּמַבִּיט מִסָּבִיב בְּעַיִן בּוֹחֶנֶת וּמְנָסָה,
תָּר בְּבַת אַחַת אֶת כָּל הַמּוֹשָׁבָה מִכָּל עֲבָרֶיהָ.
הִנֵּה הוּא סוֹקֵר רְחוֹב הַקַּיְטָנִים עִם שֵׁשֶׁת "הֵיכָלָיו",

בַּעֲלֵי שְׁתֵּי קוֹמוֹת וּבְנוּיִים בְּטַעַם אֲדַרְכָּל מְקוֹמִי,
שֶׁפַע מִרְפָּסוֹת, אַכְסַדְרוֹת, יְצִיעִים, עַמּוּדִים וּצְרִיחִים,
חֲצֵרָם הַגָּגוֹת מְשֻׁפָּעִים וְחֲצָרָם שְׁטוּחִים עִם מַעֲקֶה,
סִגְנוֹן מְשֻׁנֶּה, מִין בְּלִיל שֶׁל בַּגְדַּד וּבֶּרְדִּיצֶ'ב גַּם יָחַד.

בַּעֲלֵי הַבָּתִּים,
כֻּלָּם חֲדָשִׁים מִקָּרוֹב זֶה בָּאוּ לִשְׁכֹּן בַּחֲצֵרוֹת,
צְרוֹר הַכֶּסֶף בְּכִיסָם וְחִבַּת צִיּוֹן בִּלְבָבָם,
בָּאוּ לֶהָנוֹת מֵחֶמְדַּת הָאֲוִיר אֲשֶׁר בַּחֲצֵרוֹת,
(לָכֵן יִקָּרְאוּ קַיְטָנִים וּרְחוֹבָם רְחוֹב הַקַּיְטָנִים),...

*(מתוך **יובל העגלונים**, דוד שמעוני)*

- **נעצור ליד בית מספר 43, בית דוד זלצר.**

מטבחה של ה"זלצרית"

היום ניצב במקום בית דירות יפהפה, בית הדירות הראשון ברחובות. הבית נבנה בשנת 1935 בסגנונן ה"באו-האוז" (סגנון חדש באותה תקופה). לפני שהוקם היה באותו מקום בית צנוע, ביתם של פייגה ויעקב זלצר. בני משפחת זלצר רכשו כרם קטן ברחובות ובשנת 1902 עלו ארצה.

הכרם ועבודות השדה לא סיפקו את צורכי המשפחה. האב יעקב עבד כעגלון בדיליג'נסים הנוסעים מרחובות ליפו. האם פתחה מטבח פועלים. המטבח של ה"זלצרית" היה למקום מפגש, לבית, למעבדת חלומות לפועלי העלייה השנייה. כאן נפגשה העלייה הראשונה עם העלייה השנייה. כאן נמצאו כל אנשיה המרכזיים של העלייה החדשה.

*(**על שפת אגם סואן**, מוקי צור ואהרן ישראלי)*

בין דיירי הבית היו אהרן דוד גורדון, נוח נפתולסקי ובן-ציון ישראלי, שנשא את חיה זלצר לאישה. כאן נוצרה הידידות בין המשוררת רחל (שגרה בבית ממול) ובין נוח נפתולסקי. כאן נקשרו קשרי הרעות הגדולה בין נוח נפתולסקי, לבן-ציון ישראלי ולמאיר רוטברג - "שלישיית היחד", שהייתה ממניחי היסוד לכינרת.

- **נמשיך ללכת במורד הגבעה עד אל מול בית הספר התיכון "דה-שליט". בפינת הרחובות וייצמן-מנוחה ונחלה נהדפה התקפה ערבית גדולה על המושבה.**

מאורעות 1921

בשנת 1920 החלו קנאים ערבים, שביקשו למנוע את הקמת הבית הלאומי, לעורר מהומות. שנה לאחר מכן, כאשר אושר המנדט הבריטי על בסיס הצהרת בלפור, פרצו בארץ פרעות (נהוג לכנותן מאורעות 1921). ברחבי הארץ הותקפו יהודים, הותקפו מושבות, וגם תורה של רחובות הגיע.

היום המועד לפורענות היה יום החגיגה ברמלה, לכבוד "נבי צאלח" (חל בימי חג הפסח). אלפי ערבים נתכנסו מכל הסביבה ושמעו נאומים מלבי יצרים מפי מנהיגיהם. המושבה הייתה ערוכה ומוכנה לקדם כל התקפה. מפקד ההגנה היה משה סמילנסקי ועזרו לידו חבריו, ששירתו עמו בגדוד העברי. נקבעו חמש עמדות, ששלטו על הדרכים המוליכות לרמלה ולכפרים הערבים השכנים. אחת העמדות הייתה בבית סלוצקין, ששלט על הדרך הצפונית המגיעה מרמלה. רופא ואחות הגיעו מירושלים והקימו תחנת עזרה ראשונה. כל המגנים ניצבו הכן בעמדותיהם והרחובות היו ריקים מאדם.

המתנפלים באו מרמלה בדרך הצפונית. אלפי פורעים לבושים חגיגית גלשו מגבעת היקב לעבר המושבה, תוך השמעת יללות וצעקות. המגנים הניחו להם להתקרב ובהיותם בטווח יריה, נפתחה עליהם אש משלושה כיוונים בבת-אחת. שישה פורעים נהרגו, עשרות נפצעו וההמון פתח במנוסת בהלה. מהמגנים לא נפגע איש.

- **נחצה את הרחוב, ניכנס לסמטת רחל ונעצור בחצר בית הספר "דה-שליט".**

הגענו לבניין הראשון מבין שלושת הבתים המפוארים, שהעניקו לרחוב את הכינוי "רחוב המיליונרים".

בית סלוצקין - ה"איליונר" מאוסטרליה

הבית היפה נבנה על ידי סלוצקין, יהודי עשיר מאוסטרליה. חצי שנה נהג לגור באוסטרליה וחצי שנה בילו הוא ומשפחתו ברחובות. בחזית הבית הייתה גינה מקסימה, היפה בגינות המושבה. במרכזה ברכה ובה דגי זהב, ודופנותיה, כמו דופנות שבילי הגן, מצופות צדפים. סלוצקין, כיהודי אדוק, הרבה לתת "מתן בסתר". יש והיה בא לבית הכנסת להתפלל ומשאיר על העמוד שלו לירות אחדות. הואיל וברחובות לא היו הרבה אנשים המפזרים כסף, נתגלה הסוד מיד.

בימי מלחמת העולם הראשונה התגורר בבית קצין תורכי. לאחר הכיבוש הבריטי גר כאן גנרל שובל, מפקד הפרשים האוסטרלים והניו-זילנדים.

בט"ו בשבט תרע"ח נערכה ב"בית העם" חגיגה לכבוד שחרור המושבה מהשלטון התורכי. במהלך החגיגה נקרא גנרל שובל לטעת עץ זית בחזית "בית העם". על אשר אירע לעץ תוכלו לקרוא בסיפורו של עמיהוד נחמני "עץ הזית והגנרל האוסטרלי", המופיע בספרים **70 לרחובות** ו-**90 שנה לרחובות.**

בשנות המאורעות (1921, 1929 ו-1936-1939) היו בבית עמדות תצפית והגנה. על גג הבית הייתה תחנת איתות ששירתה את כל יישובי הסביבה. הבית שימש מקום אימונים של ה"הגנה".

בשנות הארבעים עברה הגימנסיה המקומית לשכון בבית והיום נמצאת בו הנהלת בית הספר התיכון על שם עמוס דה-שליט.

- **נעבור לבית מספר 56.**

בית יעקב ברוידה - ה"אינזל" מורשה

יעקב ברוידה היה ראש אגודת "מנוחה ונחלה" בוורשה, אדם עתיר נכסים, שתרם מכספו לרכישת השטחים שנועדו להקמת מוסדות הציבור של המושבה. בכספו נבנו בית המרחץ, המקווה, תלמוד-תורה ובית-הכנסת הגדול. הרחוב הראשון במושבה, רחוב יעקב, נקרא על שמו, ושכונת שעריים הוקמה על אדמה שהייתה בתחומי נחלתו. בהיותו חשוך-בנים, העביר את הבית לידי קרובו, רבינוביץ. הבית הנאה ידוע ומוכר במושבה כבית שבו התגוררו המשוררת רחל ואחיותיה. רחל ושושנה בלובשטיין הגיעו לרחובות בשנת 1909 ואחר הצטרפה אליהן בת-שבע, אחותן הפסנתרנית. האחיות למדו עברית בגן-הילדים של המושבה, יחד עם ילדי הגן. בית מגוריהן נקרא "מגדל שלוש האחיות". חדרן, בקומה העליונה של בית ברויידה, אותו כינו "חדר המרפסות", שימש מרכז לחיי התרבות והחברה של צעירי המושבה והמושבות השכנות.

- **נעצור ליד בית מספר 54.**

בית אפרים זקס - ה"אינזל" משיקגו

אפרים זקס, יליד ליטא, תלמיד-חכם, הגיע בשנת תרנ"ב לחוף יפו והתורכים לא אפשרו לאוניה לעגון ולהוריד את נוסעיה. פעמיים נוספות ניסה לרדת בחוף יפו ולא הצליח, ואז נסע לאמריקה. על זקס כתב משה סמילנסקי מתעד תולדות היישוב:

גדוש בתורה, בחכמה ובהון הגון, עלה שוב ארצה בשנת תרס"ח (1908). על גבול המושבה רחובות קנה מאדמת רמלה כמאתיים דונם ונטע בהם כרמי גפן ושקדים ופרדס עצי-הדר. ובמושבה קנה מגרש ובנה לו בית יפה... ואת כל עבודת משקו הנרחב העמיד על עבודה עברית במאה אחוז... ר' אפרים הלווה לוועד המושבה 25,000 פרנק כדי להתקין מכון (מאגר) מים ורשת צינורות מן הברכה המרכזית לכל בית... הכניס סדר בקבלת המכתבים ומינה נושא מכתבים מיוחד... הוא היה המייסד של שעריים, שכונת התימנים הראשונה... הוא היה הראשון שדאג להעמיד מגרשים לרשות העולים החדשים. הוא היה ערב להם לקבל הלוואות להקמת בתיהם הקטנים וגם מכיסו הלווה להם. ולא לחינם כינוהו התימנים 'אבינו'... אם הגיע ציבור התימנים ברחובות להיות הגדול ביותר במושבות - ראוי ר' אפרים לשבח על זה. שנים רבות עמד על משמרתו הציבורית כחבר ועד המושבה, כיושב-ראש המועצה המקומית, וביתו הפרטי, הבית הנאה ביותר במושבה, היה המרכז לקבלות-פנים רשמיות. אל ביתו היו באים שרי צבא ומושלים, בביתו חגגו בימי חנוכה 1917 את שחרור ירושלים, בביתו קיבלו את 'ועד הצירים' בראשותו של וייצמן...

(משפחת האדמה, מ' סמילנסקי)

בעוד כוחו עמו התפטר מן העבודה הציבורית והקדיש את זמנו ללימוד ומחקר.

בקומה השנייה של בית זקס התגוררו בתו טובה ובעלה טוביה מילר. **טוביה מילר,** אף הוא תלמיד-חכם יליד ליטא, היגר בגיל צעיר לדרום אפריקה ומשם לאמריקה ובה רכש השכלה ודעת. בשנת תרס"ט עלה ארצה והתיישב ברחובות. גם כאן הוסיף להשתלם וללמוד ולרכוש ספרים יקרי-ערך. ספרייתו הפרטית הייתה יחידה במינה, הספרייה הגדולה בארץ. ברחובות נמנה עם עשירי המקום. קנה כרם שקדים, נטע פרדס ושילב מחקר חקלאי בעיסוק חקלאי. גם הוא הקפיד, כמו חותנו, על עבודה עברית מלאה. טוביה מילר היה איש ציבור רב-פעלים ומעורה הן בחיי המושבה והן בענייני היישוב דאז. הוא היה חבר ועד הלשון, חבר ועדת החינוך של הוועד הלאומי, ערך את המדור החקלאי ב"בוסתנאי" (ביטאון התאחדות האיכרים) והיה בין מייסדי בית-הספר החקלאי בפרדס-חנה.

- **נלך עד פינת רחוב גורודייסקי.**

רחוב גורודייסקי

הרחוב, שהוא המשכו של רחוב יעקב, נוצר בימי העלייה השנייה.

הרחוב נקרא על שם **יהודה,** בן יצחק, נכדו של שמואל **גורודייסקי.** יהודה היה אחד הפעילים בחבורת "צעירי רחובות". בשנים 1932-1946 כיהן כראש המועצה המקומית

ובשנותיו האחרונות היה יושב ראש חבר המועצות המקומיות (השלטון המקומי).

הבית שבפינת הרחוב, מול בית העם, נבנה על ידי מוטל מקוב, בנה של בתיה. בית האבן שמשמאלו שימש כאסם תבואות ומחסן שקדים. באותו בית התגורר ד"ר מוסקוביץ.

הרופא הנאמן

ד"ר מוסקוביץ הגיע למושבה בשנת 1910. ועד מהרה נתחבב על תושביה. הוא נטל חלק פעיל בחיי התרבות של המושבה, ובייחוד בארגון "חגיגות הפסח".

> אור לי"ד באדר ב' שנת תרע"ו (1916) נקרא ד"ר מוסקוביץ לבן-שמן, להחיש עזרה לאחד הפועלים שחלה באופן חמור בטיפוס. הלילה היה ליל חושך וגשם עז ניתך ארצה... והוא הלך, אף כי ידוע היה לו כי בין העיירה לוד לבן-שמן חוצה את הדרך ואדי עמוק... וגשר על פני הוואדי אין. לבן-שמן הגיעה עגלתו של הרופא בשלום, אבל ד"ר מוסקוביץ אצה לו דרכו לשוב, כי גם ברחובות היה מוטל במיטתו אדם חולה במצב מסוכן מאוד. ויהי כי הגיעה עגלתו בחזרה אל הוואדי... הגיעו לפתע גלי מים עזים מעבר ההרים ויהפכו את העגלה על פיה... עם אור הבוקר יצאו צעירי רחובות רכובים על סוסיהם ללכת בעקבות הרופא האהוב אשר איחר לבוא... הם מצאו את העגלה השבורה ואת פגרי הסוסים במקום האחד ואת גופו של הרופא מצאו במקום שני... רק העגלון ניצל בנס.
>
> *(משה סמילנסקי, **משפחת האדמה**)*

- **נעלה לראש הגבעה. בדרכנו נעצור ליד בית מספר 40.**

בית צלמן מינקוב - חלוץ הפרדסנות ברחובות

הבית נבנה בשנת 1907 בסגנון הבתים הראשונים של המושבה. על מינקוב ופרדסו נכתב במסלול **ליד המסילה.** נוסיף כאן שאשתו רבקה הייתה כנרת והסבה הנאה רבה לבני המושבה בנגינתה.

מינקוב נפטר בדמי ימיו בשנת 1911 והבית נמכר למשה רפאלקס, איש "מנוחה ונחלה". בנו, נחום ניר-רפאלקס, היה בשעתו יושב ראש הכנסת.

בחצר רפאלקס ולידה, לכיוון ראש הגבעה, שכנו חבורות של חלוצים וביניהם מייסדי קבוצת שילר, גבעת ברנר ונען.

- **נגיע עד הכיכר העגולה שבראש גבעת בית-הכנסת.**

רחוב מנוחה ונחלה גולש במורד הגבעה עד רחוב עזרא. סמוך לקצהו, מימין, נמצאת הבאר הראשונה שחפרה המושבה (ראה: מסלול **תימנה**).

במישור הרחב, שמדרום-מזרח לגבעה, נערכו "חגיגות הפסח" של רחובות.

"חגיגות הפסח"

משנת 1908 ועד 1914 נחוגו ברחובות חגיגות שנקראו "חגיגות הפסח", "חגיגות רחובות", "החגיגה הלאומית", "החגיגה העממית" וסתם "החגיגה" (בה"א הידיעה). המפעל החל כחגיגה מקומית, ביזמת צעירי המושבה ופועלי העלייה השנייה, והוא צמח, והתרחב והתפתח. ממדיו גדלו משנה לשנה, פרסומו הלך וגבר והגיע אף אל תפוצות הגולה.

ב"חגיגות הפסח" נערכו תחרויות הספורט המאורגנות הראשונות בארץ. הן היו המפגן הראשון של הכוח העברי שנוצר וצמח בארץ. אלה היו החגיגות העממיות הראשונות של היישוב החדש. אלפי אורחים, מכל קצווי הארץ, נהרו אל החגיגות. בפעם הראשונה נתכנסו בני היישוב, בייחוד הצעירים שבהם, למקום אחד - מפגש חברתי של איכרים ופועלים, שומרים ומנהיגים ציוניים, סופרים ואמנים. ומשהגיע שמע החגיגות לגולה נהרו אליהן תיירים רבים, שכיוונו את מועד בואם לארץ למועד החגיגות.

"חגיגות הפסח" לא הצטמצמו באירועים ספורטיביים בלבד. ניתנה בהן הזדמנות ראשונה להצגת הישגי היישוב בחקלאות, בתעשייה ובאמנות. כל אלה הוצגו בביתנים מיוחדים. החגיגות נשאו גם אופי של מפגש תרבותי וכללו נשפים ספרותיים, הצגות וקונצרטים.

מלחמת העולם הראשונה שמה קץ לחגיגות ולאחר מכן הן לא נתחדשו.

הרבה נכתב על החגיגות. נביא כאן את תיאורו של הסופר יהואש, תיאור החגיגה האחרונה.

... שבועות מספר קודם לכן הייתה המושבה כמרקחה. חברי ועד החגיגה היו כולם עסוקים וטרודים: לפנות מקום מרווח מסביב למושבה ולגדר את "מקום החגיגה", להעמיד צריפים בשביל התערוכות השונות, דוכן לנואמים ומזנון זול תחת כפת השמים לתועלת הרבים הבאים מרחוק.

יום קודם, ובאותו יום מאשמורת הבוקר, היו כל הדרכים המובילות למושבה מלאות אנשים צעירים רוכבים על סוסים בקישוטי בידואים, גם רוכבים על חמורים קטנים, פה ושם צעד גמל שעל דבשתו התנודדו בחורות יהודיות מהמושבות הסמוכות. עגלות, כרכרות עמוסות נוסעים צפופים, וגם הולכי רגל נהרו דרך החולות אל המושבה.

ליום מכובד זה סדרה חברת רכבת יפו-ירושלים מסע מיוחד מיפו לרמלה ומרמלה באו על חמורים לרחובות.

המלון שלנו היה מלא מפה לפה עד אפס מקום. היו אורחים מכל חלקי תבל. ניו-זילנד, אמריקה ומאירופה... כל המושבה המתה ככוורת, ומזג האוויר עוד הוסיף מקסמו על החגיגה.

עכשיו אני **חג'**, ככה מכנים הערבים את מי שהיה במכה, וראה בעיניו את הכעבה הקדושה. ואני ברחובות הייתי ואת החגיגה ראיתי, ויאה גם לי תואר זה.

עמדתי בקרבת "בית העם". מסביב המו וגעשו המוני אנשים לבושים תלבושת מזרחית בשלל צבעים, והתכוננו להתהלוכה שמסדרים מסביב למושבה. ממעל - שמים כחולים, שמי ארץ-ישראל, ושמש ארץ-ישראלית שולחת קרניה על ראשי האנשים. והנה פצתה התזמורת מראשון-לציון במרש עליז וכל הלבבות התרוננו, ואני ידעתי: שמחה זו שבקרבי פועמת בלבות כל האלפים שאני רואה מסביבי.

סוקולוב עלה על הבמה ונשא נאום בעברית, וכה אמר:

- אבי הציונות אמר: אם תרצו אין זו אגדה, ואני מוסיף ואומר: בין אם תרצו ובין אם לא תרצו, אין זו עוד אגדה...

ומאחרי הנואם, הרחק, הרחק ממנו השתרעו כרמי שקדים מוריקים, וכרמי זיתים אפורים מכסיפים, והלאה מהם שפשפו הרי יהודה את עיניהם מבעד לערפל דק ותמהו ואמרו:

- מתי ראו עיניהם חגיגה כזו?!

וכתום ס' נאומו ירו השומרים ברוביהם יריה באוויר, והרוכבים היהודים עלו על סוסיהם הזריזים והראו מעשי להטים...

היו תערוכות שונות מתוצרת היישוב החדש. דל ומצער עדיין היישוב החדש, אבל רצון טוב ותקיף שקול כנגד כולם.

ניגשתי אל האוהל שהיה כתוב עליו:

"תעשיית בושם מפרחי הכרמל והשרון". קניתי לי בקבוק שיהיה אצלי זכר לריח הבושם שהורגש בחגיגה הנהדרה.

הערב נערך ב"בית העם" קונצרט, גם זיקי דנורא לא נעדרו, והמושבה המתה מקול הזמרה. שני המלונים היו מלאים עד אפס מקום. גם האיכרים הכניסו אורחים בבתיהם אבל יותר מאלה נשארו ללון תחת כפת השמים הזרועים כוכבים מזהירים.

*(יהואש, **מניו-יורק ועד רחובות וחזרה**)*

- **נסור עתה לראות את בית הכנסת הגדול של המושבה**

נעלה במדרגות ונקיף את הבית מכל עבריו. שימו לב לחזית המפוארת, לחלונות ולעיטורים שבכרכוב הגג.

בית הכנסת "אוהל שרה"

בניין בית הכנסת נבנה במקום רם ונישא מעל בתי המושבה, והוא צופה לעבר הרי יהודה מזרחה.

כבר בשנה הראשונה להיווסד המושבה, הבטיח יעקב ברויידה לבנות בית כנסת. המקום שנבחר לבנייתו היה בראש הגבעה, בקצה הרצועה המזרחית שנועדה למבני ציבור.

שנים חלפו, בתי המושבה הלכו ונבנו, ועדיין התפללו ב"שאלאש".

בשנת תרנ"ו (1896) הבטיחה סימה, אשת יעקב ברויידה, לתרום 5000 רובל לבניית בית כנסת, שייקרא על שם אמה, שרה לבית רבינוביץ. עוד באותה שנה הונחה אבן הפינה, אך הכסף לא הגיע והבנייה נתעכבה. לבסוף, לאחר שבע שנות המתנה, בראשית שנת תרס"ד (1903), נחנך בית הכנסת בטקס מפואר.

בחנוכת בית הכנסת השתתפו אורחים רבים, מכל הארץ. כולם התכנסו ליד בית התפילה הישן ובתהלוכה חגיגית פנו לעבר רחוב בנימין, כשבראש צועדים הנכבדים שבאורחים ובידיהם ספרי התורה. ברינה ובתפילה התקדמו מזרחה, טיפסו במעלה הגבעה והגיעו לבניין שעמד בראשה.

תחילה הונחו ספרי התורה בארון הקודש שהועבר מן ה"שאלאש". לאחר שלוש שנים תרם זאב גלוסקין שמונה "נפוליונים" לארון קודש חדש, והוא קיים עד היום.

כשהגיעו עולי תימן למושבה, בתרס"ז ובתרס"ט, התפללו בחדר הקטן הצמוד לבית הכנסת משמאלו, עד שנוסדה שכונתם - שכונת שעריים.

שנים רבות שימש בית הכנסת "אוהל שרה" בית תפילה יחידי לאנשי המושבה, עד שנבנה בית הכנסת השני - "שונה הלכות". ברבות השנים הוקמו בתי כנסת רבים ברחבי העיר, אך אף אחד מהם לא זכה למיקום מכובד כמיקומו של בית הכנסת הראשון, ואף אחד לא הגיע לתפארתו ולממדיו של בית הכנסת הראשון. לכן נוהגים בני המושבה לכנותו "בית הכנסת הגדול".

בבית הכנסת של רחובות התפללו אורחים רבים ונכבדים. אחד מהם היה הרב הגאון אברהם יצחק הכהן קוק. בימים שכיהן כרב הראשי של יפו והמושבות, נהג לשהות מדי שנה בחודשי הקיץ ברחובות. כל מנהיג יהודי שהגיע למושבה התפלל בבית הכנסת והוזמן לעלות לתורה, החל בדוד וולפסון, נשיא ההסתדרות הציונית לאחר מות הרצל, שביקר ברחובות בשנת תרס"ז, וכלה בפרופ' וייצמן, נשיא מדינת ישראל.

מתפללי בית הכנסת היו עדים לרגעים גדולים וזכו בחוויות רבות. אך הרגע הגדול מכולם היה בראש השנה תש"ט, בשלהי מלחמת העצמאות, כאשר לעלייה לתורה נקרא "רב חיים בן עוזר, נשיא מדינת ישראל"! התרגשות עצומה אחזה במתפללים ורבים מהם בכו.

- **נרד מגבעת בית הכנסת ונמשיך ללכת לאורך רחוב בנימין.**

רחוב בן־יאין

בשנה הראשונה נבנו ברחוב זה ארבעה בתים ואז חל האיסור על בניית בתים נוספים. בעלי נחלות שעדיין לא בנו את בתיהם ומאות פועלים שעבדו במושבה, לנו בכל מקום אפשרי: ברפתות, באורוות, בעליות גג, במרתפים, בסוכות וב"הוטל דה שטרן" ("מלון הכוכבים"), כלומר, תחת כיפת השמים. המצב היה בלתי נסבל, אי אפשר היה להמשיך לחיות בתנאים כאלה.

שבעה איכרים החלו לבנות, בהסכמת הוועד, בלי רשיונות. ה"בקשיש" ששילמו לנציגי השלטון התורכי לא הספיק, והבנייה עוכבה בכוח. העניין נמשך שנתיים, כי קצרה יד המושבה להוסיף ולשלם. ואז בא לעזרתה "הנדיב הידוע". הוא הפעיל את השפעתו בקושטא והשיג את רשיונות הבנייה הדרושים. לאות תודה קראו לרחוב השני של המושבה, שבו נבנו הבתים, בשם רחוב בנימין, על שם הברון בנימין אדמונד רוטשילד.

- **נעצור ליד בית מספר 35.**

גירת האגרוף שן אלכסנדר פן

הבית נבנה על ידי יהושע נחומזון, איש "מנוחה ונחלה", והוא אחד הבתים הראשונים ברחוב, בחזית הבית יש משטח ומימינו - קיר בטון. על המשטח הזה קיבלו צעירי רחובות שיעורי אגרוף מהמשורר אלכסנדר פן, ולכן נהגו לקרוא למקום "זירת הבוקס". אלכסנדר פן הגיע לרחובות בשנת 1927 ועבד בפרדסי המושבה.

- **נעבור לצידו השני של הרחוב.**

פרדס בלב העיר

במשך שנים רבות השתרעו כרמים בשטח שבין רחוב בנימין לרחוב עזרא. בשנת 1906 עקר אליעזר בן מרדכי יעקובזון, את הכרם ונטע פרדס. זה היה אחד הפרדסים הראשונים במושבה. לאחר מלחמת העצמאות עבר השטח לרשות העירייה ובמקום שהיה בעבר פרדס יעקובזון נמצאים עתה בית "יד לבנים" ו"גן המגנים". מן הפרדס נותרו רק בית הבאר, בית האריזה וברכת אגירה קטנה מצופה צדפים. את המבנים וקטע מהחומה שהקיפה אותם אפשר לראות מרחוב בנימין או מרחוב פרץ 9, ואת ברכת האגירה הנחמדה - מחצרות הבתים ברחוב פרץ 13, או נורדאו 13 ו-15.

- **נעצור ליד בית מספר 18. משמאל לבית עומד עץ אקליפטוס. זהו השריד היחידי שנותר ממלון קליביצקי ומן החצר שבה הוצגה הצגת "זרובבל".**

אורחים במושבה

אורחים רבים הגיעו לרחובות מירושלים, מיפו, מתל אביב, ממושבות אחרות וגם מחוץ לארץ. האורחים הגיעו למושבה בימי החגים, באו לנופש ולהבראה בחודשי הקיץ - בעונת בציר הענבים, ובאו לחגיגות שנערכו במושבה.

הם התאכסנו בבתים פרטיים ובשני בתי מלון קטנים שהיו אז במושבה: מלון חרל"פ ומלון קליביצקי. כמה מן האורחים נהגו לבוא לרחובות מדי שנה בשנה והיו לבני-בית במושבה, שניים מהם: הרב אברהם יצחק הכהן קוק ואברהם אייזנשטיין (אלדמע).

הצגת "זרובבל"

בשנת תרנ"ה (1895) החליטו צבי קליינר ויהודה מינקוב להעלות על הבמה את המחזה "זרובבל" שכתב מ"ל לילינבלום. השחקנים היו צעירי המושבה. משנודע הדבר לקנאים הדתיים בירושלים, החליטו למנוע את הצגת ה"תיאטר" בכל מחיר. הם הלשינו לפני הפחה כי ברחובות מתכוננים להציג חיזיון שיש בו כדי לעורר למרד. הפחה נתן הוראה לקאימקאם ביפו למנוע את הצגת המחזה.

בהגיע מועד ההצגה, בחול המועד פסח, התכנס ברחובות קהל רב מהמושבות ומיפו. לפתע הגיעו חיילים ובידם צו האוסר לקיים את ההצגה. בני המושבה ואורחיהם נבוכו. אך הצעירים לא אמרו נואש. הם אספו 500 פרנק ומינקוב יצא ליפו להעביר את רוע הגזרה.

בינתיים בילו האורחים את זמנם בנעימים. באמצע הרחוב נערכו שולחנות ועליהם כיבוד כ"יד המלך". כל הלילה שרו בני המושבה ואורחיהם ויצאו במחול רונדו שהקיף את המושבה סביב סביב.

וביפו, הצליח מינקוב להיפגש עם הקאימקאם והסביר לו כי מדובר במחזה מימי התנ"ך, שאין בו כל כוונות מרד. בעזרת ה"בקשיש" "שוכנע" הקאימקאם והאיסור בוטל.

למחרת חזר מינקוב למושבה, רכוב על סוסו, ומנופף בידו ברשיון. צעירי המושבה קידמוהו בתרועות שמחה ונשאוהו על כתפיים. באותו ערב הוצג החיזיון וחגיגת הניצחון לאחריו נמשכה עד אור הבוקר.

- **נתקדם עד אל מול בית מספר 13.**

בית לבקוביץ

האב רפאל הלל לבקוביץ היה מראשוני המושבה. הוא ובניו היו בנאים. אם המשפחה הייתה מיילדת. בקומה השנייה של הבית (כבר איננה) התגורר בחודשי הקיץ במשך שנים הרב קוק. במרתף התגוררה משפחת אליהו גלזר, מהפועלים הראשונים ברחובות. אם המשפחה, ניהלה מטבח פועלים.

- **נעצור ליד בית מספר 8 וניגש גם אל הבית שבחצר.**

בית הגזבר ובית ה"צייד"

הבית הסמוך לרחוב היה ביתו של שלמה גולדין, הגזבר של "מנוחה ונחלה" ומי שכונה "המוח החריף" של רחובות. כאן גר חתנו, ישראל אהרוני, לפני שעבר לגור ברחוב יעקב. בגדרה (מכלאה) בחצר-הבית היו בעלי חיים שאסף: יענים, צבאים ועוד.

בבית שבחצר התגוררו חיה-שרה ויחזקאל חנקין. חנקין היה ממייסדי ארגון "השומר" ושמר בכרמי רחובות. ישראל אהרוני שכר את חנקין כדי שיצוד עבורו בעלי חיים בארץ ישראל ובארצות השכנות. לכן כינו את חנקין "הצייד". כדי ליצור קשרים עם הערבים הקים חנקין בחצר הבית "מדאפה" - אוהל אירוח, כנהוג אצל הבדואים.

- **שלושת הבתים האחרונים, בצידו הימני (הצפוני) של הרחוב, ובית מספר 18 ברחוב יעקב היו בתי משפחת הרשנזון.**

בית הרשנזון

אברהם משה ורחל הרשנזון, עלו ארצה יחד עם בניהם, בנותיהם, חתניהם, כלותיהם ונכדיהם - 23 נפשות - והתיישבו כולם ברחובות. הבן נחמן היה הדוור הראשון במושבה. אליעזר היה המזכיר הראשון של ועד המושבה, החתן פלורנקו היה איש עמל, חרוץ ומצניע לכת. החתן, צבי קליינר, היה מהדמויות הבולטות של רחובות בראשיתה.

ה"אדמוני"

קליינר עלה ארצה בשנת תר"ן וקנה את הנחלה עבור משפחת חותנו, שעלתה שנה אחריו. הוא היה בין מודדי הקרקע ומציבי גבולותיה של המושבה. בין פועלי הבניין שעבדו בהקמת ארבעת הבתים הראשונים וה"שאלאש", ואחד מפועלי ה"באחר" הראשון. הוא השתתף באספה הראשונה של המושבה, היה חבר הוועד הראשון (אחד משני הסגנים), מפקד ב"עשרות" והמבוגר שבחבורת ה"צעירים".

קליינר, או כפי שכינוהו, ה"אדמוני", היה דמות בוהמית, בעל נפש פיוטית וניחן בקול ערב. הוא ארגן את המקהלות הראשונות במושבה וביישוב ואת ההצגות הראשונות ברחובות ובנוה-צדק שביפו (לפי משה סמילנסקי, בספרו **משפחת האדמה**). אשתו גיטל עמלה קשות בימי הצגת "זרובבל", על אף היותה בחודשי הריונה האחרונים, ולאחר מכן הקשתה ללדת ונפטרה. חייו של קליינר נעשו קשים מנשוא לאחר מותה, ומצבו הכלכלי הורע והוא נסע לאמריקה.

- **ניגש אל הבית הראשון בצידו השמאלי (הדרומי) של הרחוב.**

החנות של אהרונוביץ

כאן היה ביתו של הלל אהרונוביץ. אל הבית הייתה צמודה חנות, החנות הראשונה ברחובות. בעקבותיה נפתחו חנויות אחרות.

בעלי החנויות הראשונות היו איכרים, והחנויות שימשו להם מקור פרנסה נוסף. הקונים - גברים ונשים, איכרים, פועלים ושומרים - לא מיהרו לצאת מן החנות לאחר שגמרו לקנות; הם נשארו לשבת על הארגזים ועל שקי המזון ולשוחח עד שעת לילה מאוחרת.

קבלת הפנים לברון רוטשילד

בשנת תרנ"ט (1899) ביקר הברון רוטשילד ברחובות. הוא הגיע לכאן ממזכרת בתיה. חבורת ה"צעירים" יצאה, רכובה על סוסים, לקבל את פניו במבואותיה הדרומיים של המושבה וליוותה את מרכבתו עד רחוב בנימין.

בכניסה לרחוב, ליד שער כבוד שהוכן המתינה כל המושבה. הילדים שרו שיר שחיבר המורה ישראל טלר לכבוד המאורע. ראש הוועד בירך את הברון וסיים את ברכתו באומרו כי המושבה החליטה לקרוא את הרחוב על שמו, כהוקרה על עזרתו בהשגת רשיונות הבנייה לבתי הרחוב. הברון היה מופתע. הוא היה בטוח שגם כאן, כמו בכל מקום שבו ביקר, יבקשו ממנו משהו, והנה כאן, ברחובות, לא ביקשו, אלא העניקו. הוא בירך במלים חמות את בני המושבה שבנו את הכול בכוחות עצמם.

- **מרחוב בנימין נפנה שמאלה (דרומה) לרחוב הרצל.**

מול רחוב בנימין, מעברו השני של רחוב הרצל, נמצא "גן המייסדים" (ראה: מסלול **גבעת האהבה**). מדרום לו היה בעבר "המגרש הציבורי".

המגרש הציבורי

במגרש הציבורי של המושבה התגוררו במחנות אוהלים חבורות של פועלים בימי העלייה השלישית והרביעית. הגדולה והמפורסמת מכולן הייתה "חבורת הדרום".

לאחר שנים נמסר המגרש לאגודת "מכבי יהודה", הנקראת על שם המורה יהודה טלר.

- **נלך ברחוב הרצל עד שדרת "רוטרי" ונפנה לעבר בית התרבות העירוני.**

מרכז התרבות הצירוני

הגענו לאזור שבו מרוכזים כמה מבני תרבות.

מימין לרחבה נמצא "**בית משפחת האדמה**" על שם משה סמילנסקי. בבית זה מתקיימת פעילות תרבותית ערה: תערוכות, חוגים והרצאות. ממול לבית משפחת האדמה נמצאת הספרייה העירונית על שם מאיירהוף. ולפנינו, ממזרח לרחבה, שוכן בית "יד לבנים", שגם בו מוצגות תערוכות, ניתנות הרצאות ונערכים מופעים אמנותיים.

ברחבה, שבין בית התרבות ובין הספרייה, מוצב פסל שיצר שלום בן הלל אהרוני, לזכרם של ראשוני המושבה.

כיכר נחום גוטמן

לפני שנים אחדות נתקבלה בוועדת השמות העירונית ההצעה לקרוא את הכיכר שבין בית התרבות ובין הספרייה על שם הצייר וסופר הילדים נחום גוטמן.

נחום גוטמן אהב את רחובות וביקר במושבה פעמים רבות. ברחובות פגש לראשונה, על מדרגות בית הכנסת הגדול, את דורה יפה, ששבתה את לבו והייתה לרעייתו.

אחד מספריו המקסימים של נחום גוטמן, **החופש הגדול או תעלומת הארגזים,** מספר על המושבה רחובות. הספר ספוג אהבה לאנשי המושבה, לבתיה ולנופיה.

האם לא הגיע הזמן לקבוע בכיכר שלט שיישא את שמו?

- **נלך מ"בית משפחת האדמה" לעבר "גן המגנים" ובית "יד לבנים".**

"יד לבנים"

ניכנס לבית. נעלה לחדר הזיכרון ונתייחד עם זכרם של בני רחובות, שמסרו את נפשם על הקמת המדינה ועל שמירת ביטחונה.

נצא מהבית. נלך בשבילי הגן ונעבור ליד השורות הארוכות של לוחות האבן. כל לוח - אנדרטה קטנה לזכרו של בן רחובות שנפל.

ליד האנדרטה שב"גן המגנים" נסיים את סיורנו ב"לב רחובות".

במהדורות מאוחרות של הספר **החופש הגדול או תעלומת הארגזים** תמצאו דברים שהוסיף הסופר נחום גוטמן. בדברים אלה הוא פונה אל כלל הקוראים ובייחוד אל ילדי רחובות:

המאורעות המספרים בספר זה התרחשו בשנות המלחמה הראשונה - לפני ארבעים וחמש שנה.

מאז קרו הרבה דברים: ילדים שקראו את הספר הזה כשנדפס לראשונה - כבר נעשו ל"אבא"ים ול"אמא"ות. ארצנו שוחררה והוקמה מדינת ישראל. גם רחובות אינה עוד מושבה כי אם עיר.

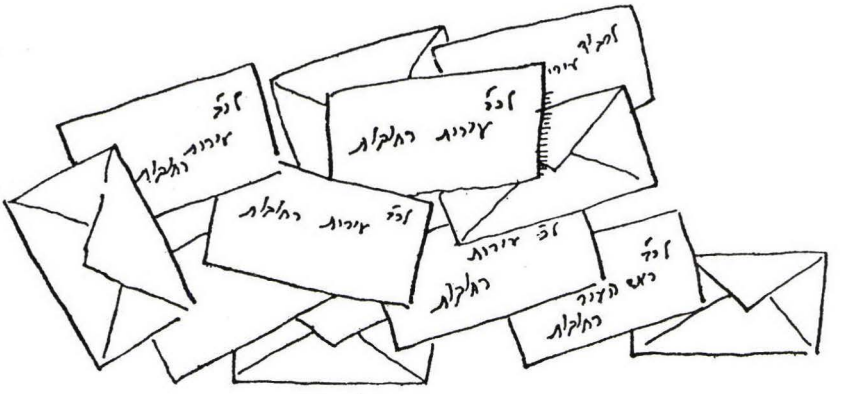
אפיה המיוחד והחנני של המושבה הולך ואובד. אנשים אוהבים ב"אמת" את עירם לא רק משום שהם גרים בה ומכירים אותה כפי שהיא היום - כי אם מתוך שהם יודעים אותה ורואים אותה איך היא היתה בראשיתה.

אני פונה לילדי העיר רחובות: יש לעשות משהו - יש לשפץ כמה בתים, או חלק של רחוב, על צבעיהם וגנותיהם - למען יישמר בהם זכר מחנהּ הראשון של המושבה רחובות.

יש להתקין באחד מן הבתים האלה (אולי בבית-השומרים הקטן, שעדין קים) "בית-נכות" שיכיל בתוכו זכר למיסדי המושבה, לכורמיה, ולשומרים שהגנו עליה.

- עושים?!

(נחום גוטמן, 1962)

רשימת אתרים

1. בית אייזנברג אהרן
2. בית אייזנברג זלמן
3. בית אייזנברג עובד
4. בית ברויידה יעקב
5. בית גורפינקל מנחם
6. בית דונדיקוב אברהם יהושע
7. בית הבאר
8. בית הכנסת "אוהל שרה"
9. בית הכנסת של עולי חידאן
10. בית הנשיא וייצמן
11. בית הספר למלאכה
12. בית העלמין
13. בית העם
14. בית זקס אפרים
15. בית זלצר דוד
16. בית יוספזון ליב
17. בית מדאר הלוי זאהר (יאיר)
18. בית מקוב בתיה
19. בית מקוב מרדכי
20. בית סלוצקין
21. בית ספר סמילנסקי
22. בית קלר חיים
23. בית קנטרוביץ ניסן
24. גבעת גבעתי
25. גבעת האהבה
26. גבעת הקיבוצים
27. גבעת השיטה המלבינה
28. גבעת חבצלת
29. גבעת יוספזון
30. גבעת נבי גנדה
31. גן הילדים הראשון
32. גן המייסדים
33. גן מאיה
34. ה"בסה"
35. ה"ג'ומייז"
36. היקב
37. הר החול
38. ואדי דוראן
39. זרנוקה
40. חורשת הצופים
41. חורשת התמרים
42. חרבת דוראן
43. כיכר הבאר
44. מגדל השמירה
45. מכון זיו
46. מרפאת "הדסה"
47. משוכות צברים
48. עמק הטל
49. עץ האקליפטוס
50. עץ האשל
51. עץ שיטת הנילוס
52. עצי שקמה
53. פרדס מינקוב
54. פרדסי "חברת הנוטעים"
55. קוביבה (פקיעין)
56. ראס דוראן
57. תחנת "אגד"
58. תחנת הניסיונות החקלאית
59. תחנת הרכבת
60. תל שלאף ("אלתקה")